

החרדים בישראל

מרחב, חברה, קהילה

לי כהנר, ניקולא יוזגוף-אורבך, ארנון סופר

קתדרת חייקין לגאואסטרטגיה, אוניברסיטת חיפה

קתדרת חייקין לגאואסטרטגיה
אוניברסיטת חיפה

החרדים בישראל

מרחב, חברה, קהילה

לי כהנר

ניקולא יוזגוף-אורבך

ארנון סופר

נובמבר 2012

קתדרת חייקין לגאואסטרטגיה, אוניברסיטת חיפה

הקתדרה עוסקת בנושאי הביטחון הלאומי שלהם ביטוי מרחבי, דוגמת משאבים טבעיים ותפוצתם, פריסת האוכלוסייה, התשתית הפיזית והמרכיבים הסביבתיים. הקתדרה מפרסמת ניירות עמדה, נותנת ייעוץ למקבלי החלטות בכירים, יוזמת מחקרים, ימי עיון וכנסים, מוציאה ספרים ועבודות מדעיות ומסייעת לתלמידי מחקר בתחומים הנזכרים לעיל. כמו כן עוסקת הקתדרה בהפצת הנושא בבתי הספר התיכוניים ומוסדות אקדמיה.

ראובן חייקין ז"ל (1918–2004)

ראובן חייקין נולד בתל אביב, היה שותף בכיר במשרד רואי החשבון סומך-חייקין, גילה עניין רב בגאוגרפיה ובגאופוליטיקה וסייע רבות לתחומים אלה באוניברסיטת חיפה.

יהי זכרו ברוך!

ראש הקתדרה: **ארנון סופר**

עריכת לשון: **עפרה פרי**

עריכה גרפית והבאה לדפוס: **נוגה יוסלביץ**

הודפס בישראל בשנת 2012

© כל הזכויות שמורות לקתדרת חייקין לגאואסטרטגיה באוניברסיטת חיפה

ISBN 965-7437-34-6

הדפסה: א.א.א. הדפסות בע"מ

צילום שער: קובי גדעון / אתר פלאש90

<http://web.hevra.haifa.ac.il/~ch-strategy>

תוכן העניינים

4	רשימת טבלאות, מפות, תרשימים
7	הקדמה
8	פרק א' – תולדות החברה החרדית ופיזור בעולם
33	פרק ב' – החברה החרדית בישראל: דמוגרפיה, תפוצה והגירה
47	פרק ג' – חצרות וזרמים בחברה החרדית הישראלית ופריסתם
64	פרק ד' – הפוליטיקה בחברה החרדית הישראלית
83	פרק ה' – מוקדי חיכוך בין החברה החרדית למדינה
95	פרק ו' – החינוך החרדי בישראל – דפוסים ותפוצה
109	פרק ז' – כלכלת החרדים: עוני, תעסוקה והכנסה
118	פרק ח' – נייחות ותחבורה בחברה החרדית בישראל
126	פרק ט' – תיירות ונופש בחברה החרדית בישראל
136	פרק י' – החברה החרדית והמרחב הווירטואלי
143	סיכום ומסקנות
147	רשימת מקורות

רשימת טבלאות, מפות, תרשימים

		טבלאות
15	ההגירה היהודית מאירופה לארצות חדשות	טבלה 1:
19	ריכוזי חב"ד במזרח אירופה, 2011	טבלה 2:
20	התבססותן של קהילות חב"ד בערי מזרח אירופה, 2011	טבלה 3:
21	הריכוזים החרדיים הגדולים בעולם, 2011	טבלה 4:
26	ריכוזי אוכלוסייה חרדית במדינת ניו יורק, 2010	טבלה 5:
30	נדידת מרכז הכובד החרדי הדמוגרפי העולמי ב-150 השנים האחרונות	טבלה 6:
31	הערכת גודלן של הקהילות החרדיות במדינות העולם, 2011	טבלה 7:
37	מדדים דמוגרפיים נבחרים בריכוזי חרדים מובהקים בישראל, 2008	טבלה 8:
39	האוכלוסייה החרדית בישראל, לפי תכונות דמוגרפיות נבחרות	טבלה 9:
69	המפלגות החרדיות האשכנזיות בבחירות לכנסת ישראל בשנים 1948-1981, לפי מספר המצביעים, אחוז ההצבעה ומספר המנדטים	טבלה 10:
70	מספר המנדטים למפלגות החרדיות בכנסת ישראל למן הקמתה ועד לכנסת ה-18	טבלה 11:
72	חלוקה פנימית בתוך אגודת ישראל, לפי זרמים ונציגיהם הבולטים (עד 1988)	טבלה 12:
77	מספר המנדטים למפלגות חרדיות ומספר המצביעים החרדים ומשקלם באחוזים, לפי חלוקה למפלגות מוצא למן הכנסת ה-11 ואילך	טבלה 13:
91	צומתי החלטה ואירועים מרכזיים בסוגיית גיוס החרדים (2012-1948)	טבלה 14:
97	תמורות בחינוך החרדי בהשוואה למגמות האחרות בחינוך (באחוזים)	טבלה 15:
104	מדדי חינוך נבחרים בחברה החרדית בישראל, 2010	טבלה 16:
105	מדדי חינוך נבחרים בריכוזי החרדים המובהקים בישראל, 2008	טבלה 17:
107	סטודנטים בתוכניות ייעודיות למגזר החרדי לפי מסודות הלימוד, 2010	טבלה 18:
109	תוחלת העוני בישראל בקרב קבוצות נבחרות, 2008	טבלה 19:
112	מדדי תעסוקה והכנסה בקרב יהודים חרדים ולא חרדים, 2010	טבלה 20:
113	מדדים כלכליים השוואתיים ביישובים חרדיים נבחרים, 2008	טבלה 21:
138	שימוש במחשב ובאינטרנט בקרב בני 20 ומעלה במגזר החרדי, 2009	טבלה 22:
138	מדדים טכנולוגיים השוואתיים ביישובים חרדיים נבחרים, 2008	טבלה 23:
		מפות
14	ריכוזי הקהילות החרדיות העיקריות באירופה, ערב הנדידה הגדולה לאמריקה (1881)	מפה 1:
22	תפרוסת האוכלוסייה החרדית באנטוורפן, 2011	מפה 2:
24	תפרוסת הקהילות החרדיות בבריטניה (ריכוזים עיקריים), 2011	מפה 3:
27	תפרוסת האוכלוסייה החרדית במדינת ניו יורק, 2011	מפה 4:

29	ריכוזי האוכלוסייה החרדית בארה"ב	מפה 5:
30	נדידת מרכז הכובד החרדי בעולם במאות ה-18-21	מפה 6:
31	הטבעת החרדית הצפון אמריקנית, 2011	מפה 7:
44	מאזן ההגירה בין הריכוזים החרדיים בישראל במספרים מוחלטים, 2011	מפה 8:
46	פריסת האוכלוסייה החרדית בישראל, 2011	מפה 9:
58	פריסת חצרות האדמו"רים החסידיים בישראל, 2011	מפה 10:
60	פריסת תתי הקהילות החרדיות בפריפריה הצפונית, 2009	מפה 11:
61	פריסת תתי-הקהילות החרדיות בפריפריה הדרומית, 2009	מפה 12:
62	פריסת תתי הקהילות החרדיות במרכז הארץ, 2009	מפה 13:
81	ההצבעה למפלגת יהדות התורה במספרים מוחלטים, 2006	מפה 14:
82	תוצאות בחירות 2009 לפי חלוקה מפלגתית לש"ס ויהדות התורה (באחוזים)	מפה 15:
90	עימותים בין החברה החרדית לאוכלוסייה הכללית, בדגש על ירושלים, רמת הומגניות חרדית לפי אזורים סטטיסטיים	מפה 16:
98	פריסת מוסדות החינוך במערכת החינוך החרדית בישראל 2009	מפה 17:
100	פריסת התלמידים שלמדו במוסדות חרדיים ב-2009, גילאי 6-16	מפה 18:
101	פריסת תלמידי החוץ הלומדים במוסדות החינוך החרדיים בחיפה, 2009	מפה 19:
102	פריסת תלמידי החוץ הלומדים במוסדות החינוך החרדיים בירושלים, 2006	מפה 20:
103	פריסת התלמידים שלמדו במוסדות חרדיים ב-2009-2010, גילאי +17	מפה 21:
106	תפרוסת המוסדות האקדמיים החרדיים, לפי מספר המוסדות בכל יישוב, 2009	מפה 22:
114	היישובים החרדים לפי דירוג חברתי-כלכלי, 2011	מפה 23:
121	פריסת קווי התחבורה הייעודית למגזר החרדי, 2006	מפה 24:
129	מוקדי העלייה לרגל ופריסת המלונות של האוכלוסייה החרדית בישראל	מפה 25:

תרשימים

12	החברה היהודית בין מהפכנות לשמרנות במאות ה-17-19	תרשים 1:
31	ריכוזי החרדים בעולם, 2011, מקור: עיבוד מגוון מקורות	תרשים 2:
35	מגמות בדפוסי פריון בחברה החרדית, 1980-2009	תרשים 3:
36	התפלגות החרדים בני 20 ומעלה לפי מצב משפחתי, 2010	תרשים 4:
38	פירמידת הגילאים של האוכלוסייה החרדית בישראל, 2010	תרשים 5:
38	פירמידת גילאים בעיר החרדית מודיעין עילית	תרשים 6:
42	גידול האוכלוסייה החרדית ביישובים נבחרים, 2010	תרשים 7:
48	התפלגות החברה החרדית בישראל לפי זרמים, 2010	תרשים 8:
49	אילוסטרציה של המבנה הזהויות המסורתיות בחברה החרדית בישראל	תרשים 9:
52	הערכת גודלן של החסידויות המרכזיות בישראל, לפי מס' בתי אב, 2010	תרשים 10:

- 71 **תרשים 11:** מספר מושבי המפלגות החרדיות בכנסת ישראל למן הקמתה ועד לכנסת ה-18
- 72 **תרשים 12:** היררכיה פנימית של נבחרי אגודת ישראל לפי זרמים, עד לבחירות 1984
- 73 **תרשים 13:** התפלגות המושבים החרדיים בכנסת ה-12, לפי מספר מנדטים וכאחוז מכלל המנדטים החרדים בכנסת
- 75 **תרשים 14:** היררכיה פנימית במפלגת יהדות התורה למן הבחירות לכנסת ה-13 ואילך
- 76 **תרשים 15:** מושבי החרדים בכנסת ישראל לפי מוצא, לאורך השנים
- 77 **תרשים 16:** התפלגות המושבים החרדים בכנסת ה-18, לפי מנדטים וכאחוז מכלל המנדטים החרדים בכנסת
- 78 **תרשים 17:** מצביעי ש"ס לכנסת ה-18, לפי יישוב ואחוז ההצבעה באותו יישוב
- 79 **תרשים 18:** מצביעי יהדות התורה לכנסת ה-18, לפי יישוב ואחוז המצביעים באותו יישוב ליהדות התורה מכלל המצביעים
- 80 **תרשים 19:** מצביעי המפלגות החרדיות לכנסת ה-18, לפי יישוב ואחוז המצביעים
- 97 **תרשים 20:** תפרוסת מוסדות החינוך החרדי בישראל, לפי ריכוז גאוגרפי (באחוזים), 2009
- 123 **תרשים 21:** קווי ההפרדה בישראל לפי יישובים ואזורים, 2010
- 133 **תרשים 22:** אזורי נופש מועדפים על הנופש החרדי, 2007
- 133 **תרשים 23:** מועד מועדף ליציאה לנופש במגזר החרדי, 2007
- 139 **תרשים 24:** הודעת הנהלת האתר "חרדים" על סגירתו בהוראת גדולי התורה, דצמבר 2009

הקדמה

קתדרת חייקין לגאואסטרטגיה "גילתה" את הסוגיה החרדית עוד בראשית שנות ה-2000, עם תחילת עבודת המ"א של ד"ר לי כהנר, "תהליכי התפרסותה של האוכלוסייה החרדית בחיפה", בהנחיית פרופ' ארנון סופר מאוניברסיטת חיפה, 2004. לי המשיכה וכתבה את עבודת הדוקטור שלה על "התפתחות המבנה המרחבי וההיררכי של האוכלוסייה החרדית בישראל", בהנחיית פרופ' יוסף שלהב מאוניברסיטת בר-אילן ופרופ' ארנון סופר, והתזה אושרה בשנת 2009. חלק מהמפות ומהתרשימים המובאים בספר זה, המבוססים על עבודת הדוקטורט ועל מחקריה של ד"ר כהנר, עודכנו בהתאם לשינויים שחלו בחברה החרדית והותאמו לפרסום הנוכחי. בספר ניכר חותמו של ניקולא אורבך, שתרם מידיעותיו בכלל התחומים המובאים בו והציג את החברה החרדית דרך פריזמה הטרוגנית ועשירה המבטאת את מגוון הקולות בחקר החברה החרדית.

בשנים 2011-2012 פרסמה הקתדרה שתי מונוגרפיות תחת הכותרת "ישראל דמוגרפיה 2010-2030 לקראת מדינה דתית" (בעברית ובאנגלית; 2011; 2012). מונוגרפיות אלו חידדו את הצורך בספר שירחיב את הנושא מעבר לדמוגרפיה. עם זאת, הספר אינו מתיימר להציג מחקר חדשני על-אודות החברה החרדית, כשם שאינו מתכוון להביא אל הקורא מחקר עומק ממוקד סביב סוגיה זו או אחרת ביחסים שבין החברה החרדית לבין עצמה או בינה לבין החברה הסובבת אותה. הספר הוא סקירה כללית על החברה החרדית, המבוססת על מחקרים רבים הנוגעים לה, והוא ערוך באופן שנועד לשרת את תכליתו העיקרית והראשונה במעלה: להציג לפני הקורא המשכיל שזו לו הפעם הראשונה - ואולי אף היחידה - להיפגש עם מסמך העוסק בחברה החרדית, תמונה רחבה ככל האפשר של חברה זו. הספר מציג בקצרה את ההיסטוריה של החברה החרדית, את המבנה הפנימי שלה, תהליכים העוברים עליה וסוגיות עכשוויות גאוגרפיות-חברתיות-כלכליות הנוגעות לה. לכל אחת מאלו יוחד פרק נפרד בספר, כך שלעיני הקורא מצטיירת תמונה מפורטת יותר על הנושא שבגינו ניגש לקריאת הספר מלכתחילה - אם זה איש צבא, איש ממשל, איש חינוך, איש תקשורת, יזם עסקי וכל קורא באשר הוא, הרוצה לדעת יותר - ובלי תכסיסים תקשורתיים - מיהי אותה אוכלוסייה שמשקלה בחברה הישראלית עולה בהתמדה ועד כמה יש מקום ל"דו-קיום בשלום" בינם לבין יתר ה"שבטים" החיים בישראל של שנת 2012. למותר לציין כי אנו מלאי תקווה וביטחון שהספר יספק את הגירוי והמוטיבציה של הקורא להעמיק בנושא זה, אם בקריאת מחקרי העומק הממוקדים המצוטטים בו ואם בחקירה משלו בתחום עניינו.

תודה ללי כהנר ולניקולא אורבך על העבודה הקשה של הכתיבה והעדכונים, לעפרה פרי על העזרה הלשונית, שנעשתה לא רק עם הראש אלא עם כל הלב, ולנוגה יוסלביץ על העריכה הגרפית וההבאה לדפוס ועל עזרה בהכנת המפות אלון חלוצי וגיל ציוני.

בברכה,

פרופ' ארנון סופר

ראש קתדרת חייקין לגאואסטרטגיה

נובמבר 2012

פרק א' – תולדות החברה החרדית ופיזור בעולם

החברה החרדית היהודית המוכרת לנו כיום עברה במרוצת מאות השנים האחרונות גלגולים רבים, עוצבה על ידי דמויות רבות והתהוותה במקומות שונים ברחבי העולם. ככלל אפשר לומר, שהחרדיות היא תולדה של שני אירועים היסטוריים רחוקים מאוד זה מזה, שהביאו לידי הקצנה של החברה היהודית, ושלאחריהם חל שינוי תפיסתי בקרב היהודים והוביל להיווצרות השמרנות בתחום ההלכה וחי החברה. האירוע הראשון הוא חורבן בית שני (70 לספה"נ), והשני – התעוררות תנועת ההשכלה באירופה, שמוחסת למאה ה-18, אבל ניצניה נראו עוד קודם לכן.

עם חורבן הבית הלך והסתגר עם ישראל, שעד אז התאפיין בפלורליזם יחסי בתחומי הרוח, שבא לידי ביטוי בין השאר בקיומם של זרמים מגוונים בקרב, כגון הפרושים והצדוקים, התרפויטים והאיסיים (ספראי 1994; שטרן 1969). התורה שבעל פה, שהתפתחה עד החורבן, לא היססה להתגמש ולפרש את חוקי התורה ברוח הזמן. אחרי החורבן, חששו המנהיגים הרוחניים פוסקי ההלכה לקיומו של עם ישראל ונטו בפסיקותיהם להחמיר. הם סלדו מפלורליזם חברתי והלכתי והוקיעו גישות אחרות לפירוש הציוויים הדתיים. כחלק ממפעלם הועלתה על הכתב המשנה, ובתחילת המאה השלישית לספה"נ נחתמה. לאחריה במאה החמישית נחתם התלמוד, שכלל פרשנות לדברי התנאים ודברי הגות והלכה של האמוראים. בעקבות תהליכים אלו תם הפלורליזם ההלכתי ביהדות. קורפוס התורה שבעל פה, שמעצם טיבו נועד לשינויים מתמידים לפי רוח הזמן, נתפס כמקודש וכבלתי ניתן לשינוי.

למן חורבן בית שני ועד חתימת התלמוד התגבשו והתהוו אלפי הלכות וציוויים חדשים, פרי פסיקת התנאים והאמוראים, והיהודים נדרשו לקיימם ולהקפיד בהם, קלה כחמורה. תוצאות מהלך זה הובילו להקצנה דתית, לנטייה לשמרנות ולהתבדלות, ומנגד לנטישה של היהדות מצד מי שלא יכלו לקיים את אורח החיים התובעני. היהדות במתכונתה דאז נחשבה ללא אטרקטיבית, ומספר המאמינים שנכוננו לעמוד בכל ההלכות והציוויים הלך וקטן (ספראי 1984). היה זה ר' יוסף קארן, שבאמצע המאה ה-16 ערך בצפת שבארץ ישראל את ספר ההלכות המודרני והחשוב ביותר בעת החדשה, ה"שולחן ערוך". זהו קובץ ההלכות או קודקס הפסיקה בהלכה המקיף והסמכותי ביותר עד היום של הלכות יהודי המזרח, ובזכות התאמותיו של ר' משה איסרליש (הרמ"א) – גם של יהודי אשכנז. יש הסבורים שה"שולחן ערוך" כפה על היהודים אורח חיים סגפני, מתבדל ושמרני, המנותק מהווי החיים החדש שהתפתח באירופה בראשית העת החדשה (ספראי 1969, 1984).

דומה אפוא כי למן חורבן בית שני התנהלה היהדות סביב פרקטיקות הלכתיות ודקדקנות הלכתית. אופיה המסוגר והשמרני מנע במידה לא מבוטלת את השתלבותם של היהודים בחיי החברה באירופה, דבר שהוביל אותם לשולי החברה מבחינה חברתית, כלכלית ותרבותית (ספראי 1994). אלו מבין היהודים, בעיקר במערב אירופה, שביקשו במרוצת הדורות לשנות את אורח חייהם, נתקלו בחוסר

סובלנות, בחרמות ובהוקעה מיידית. אמנם כבר בעת ההיא היו קבוצות של יהודים ויחידים שהיו פחות מחויבים לפרקטיקות ההלכתיות, אך גם הם מצאו עצמם חייבים לנהוג לפי קודים דתיים וחברתיים מסוימים במרחב היהודי, שאם לא כן, נידונו לגירוש ולסילוק מן הקהילה (בן-ששון 1969). תנועת החסידות שהופיעה על בימת ההיסטוריה באמצע המאה ה-18, ששורשיה ותהליך התפתחותה יתוארו בהמשך הפרק, הולידה תגובת נגד בדמות תנועת המתנגדים (הליטאים), ששאפו אף הם לשמר את ערכי היהדות כפי שעוצבו למן חורבן בית שני, בלא תוספות רוחניות וחברתיות, שעלולות היו לדעתם להוביל לכיליון היהדות (אידל 2000; בקון ואחרים 2008; סמט 2005).

הופעתה של תנועת ההשכלה במאה ה-18 ובעקבותיה המודרניזציה בקרב יהודי מערב אירופה, שסחפה רבים מצעירי יהודים במזרח אירופה, איימה על אורח החיים היהודי המסורתי לגונו (החסידי, השמרני הכללי והליטאי). המגע שנוצר בין ההשכלה והמודרניזציה לאורח החיים המסורתי העמיד בפני ההנהגה היהודית סוגיה כבדת משקל, שחייבה אותה לנקוט עמדה ברורה ונחרצת: האם על החברה היהודית לאמץ את הרוחות החדשות המנשבות באירופה ולהתאים עצמה אליהן, או שעליה להתבדל ולהסתגר מחשש שהרוח החדשה וערכיה יערערו את האמונה וימוטטו את היהדות המסורתית? עם זאת, נראה כי לא ניתן לקהילות היהודיות זמן למחשבה ולהתלבטות בין אפשרות אחת לרעותה. הבחירה נעשתה מתוך דוחק והכרח המציאות. תנאי היסוד החברתיים-כלכליים והפוליטיים ואף הגאוגרפיים שעמדו לרשות יהודי אירופה דחפו במידה רבה לבחירה באפשרות להסתגר ולהתבדל. ואכן, בתקופה זו (אמצע המאה ה-18), רוב יהדות אירופה הייתה עדיין משוללת זכויות יסוד, מנודה מהחברה הנוצרית, ויחס הסביבה אליה היה בעיקרו לא אוהד עד עוין ואלים. חייהם של היהודים אופיינו ברמת חיים נמוכה, בשיעורי ילודה ותמותה גבוהים, בהיעדר השכלה, בייאוש עמוק ובקיפאון חברתי ורוחני (אטינגר 1969; אטקס 1998; ברטל ופרנקל 1995; חדד 2006; סמט 2005).

למצב זה קדמו כמה אירועים חשובים. באמצע המאה ה-17 חוו יהודי פולין פרעות קשות, המכונות גזרות ת"ח ות"ט (1648-1649), שהיו תוצאה של מאבקים פוליטיים בתוך פולין. הפרעות עוררו בקרב היהודים מיאוס במצב הקיים, והרצון לשינוי הפך לנחלת הרוב בחברה היהודית, שהנהגתה הרבנית בימים ההם הייתה חלשה ונעדרת כוח מנהיגות. אחת התוצאות של מצב זה הייתה הנהייה אחר השבתאות של שבתאי צבי ואחר כך אחר כת הפרנקיסטים של יעקב פרנקל (ראשית המאה ה-18), שהיו במהותן תנועות דתיות מהפכניות. הן עוררו תקווה עמוקה בלב המוני היהודים ששיוועו לשינוי, אך לבסוף הובילו לשברון לב ולמשבר אמוני גדול, שנבעו מהתאסלמותו של שבתאי צבי (1666) ומקורביו, מביזוי היהדות ומהחרפת העוינות וגילויי האלימות כלפי היהודים מצד האוכלוסייה המקומית והנהגתה (אידל 2000; בקון ואחרים 2008).

על רקע אירועים אלה התפתחה התנועה שעתידה הייתה לשנות את דמותה של יהדות מזרח אירופה – תנועת החסידות. כר פורה ונוח לכך היו המוני היהודים שהחברה הכללית הנוצרית לא הייתה מעוניינת בהם, שהיו שרויים בתנאי חיים עלובים, בלא הנהגה קהילתית ודתית חזקה ובהיעדר יכולת להביע את יכולותיהם הרוחניות והאינטלקטואליות. אמנם, החסידות עצמה לא שינתה את בעיית מצבם הכלכלי הרעוע ולא קידמה את מעמדם ואת זכויותיהם בקרב עמי אירופה, אך היא ענתה על הצורך הרגשי והרוחני של רבים מהם. מנהיגיה הפיחו תקווה בלב ההמונים, והתנועה צמחה במהירות וכבשה מאות אלפי יהודים שהיו צמאים לשינוי מהפכני. אם כי השינוי נעשה בתוך המסגרת ההלכתית, נוספו לו ממדים רוחניים (קבליים-מיסטיים), פסיכולוגיים וחברתיים, ואלה עשו את התנועה לאטרקטיבית מאוד בעיני היהודים. החסידות התפשטה ברחבי מזרח אירופה ומרכזתה כתנועה מהפכנית רוחנית וחברתית. במובנים רבים היא הייתה קרש הצלה לעם היהודי במזרח אירופה. מרגע כניסתה להווי החיים היהודי השתנו והתערערו כל תבניות החברה היהודית, והמשוואה היהודית התפרקה והתגבשה מחדש (אידל 2000; חדד 2006).

תנועת החסידות נתפסה בראשיתה כתנועה מהפכנית חברתית ואנטי-שמרנית, שביקשה לחולל שינוי באורחותיו של היהודי ובתפיסת עולמו: לא עוד הגמוניה בלעדית על כתבי הקודש לרבנים בלבד; הזדמנות להיות שווה בין שווים – האלוהות נמצאת בכל; הדגשת השמחה והפיכתה לאלמנט מרכזי בחיי היהודי; הישענות על מנהיג (אדמו"ר, ראשי תיבות של אדוננו מורנו ורבנו) שינחה את העם ויתווך בינו לבין האל. ברוח הימים ההם נתקבעה תפיסת "ההשגחה הפרטית" – הכול מכוון מלמעלה, ובכלל זה גם הסבל הרב שניתך על ראש היהודים – יסוד חשוב בחסידות ששימש ומשמש עד היום מעין מענה ליהודים בעת צרה (ברטל ופרנקל 1995; חדד 2006).

בד בבד התעורר בקרב היהודים חשש מאופיה המיסטי והקבלי של תנועת החסידות, בשל דמיונה לכאורה לשבתאיות ולתנועה הפרנקיסטית וקמו מתנגדים לה. הם הוקיעו אותה וקראו להחרימה. היו לכך סיבות עמוקות. רוב המתנגדים, שהתרכזו בתחומי ליטא ההיסטורית (בלארוס, אוקראינה, פולין והארצות הבלטיות), ומכאן כינויים הרווח – ליטאים – חששו משינויים ודגלו בשמרנות ובשמירה על הדפוסים החברתיים-דתיים שהתגבשו למן חורבן בית שני. על התבססות החסידות והתפשטותה ברחבי אירופה הגיבו המתנגדים בהקצנה דתית שהתבטאה בהקפדה ובדקדוק בקיום מצוות, בהתרכזות בלמדנות ובפלפול ככלי להתעלות רוחנית, אך גם ברדיפת החסידות (אף במחיר הלשנה עליה לשלטונות). כל זאת נעשה בהוראת המנהיגות החדשה שצמחה ושגשגה בעקבות האויב החדש – החסידות, שלתפיסת המתנגדים ערערה את יסודות היהדות (אטקס 1998; אידל 2000).

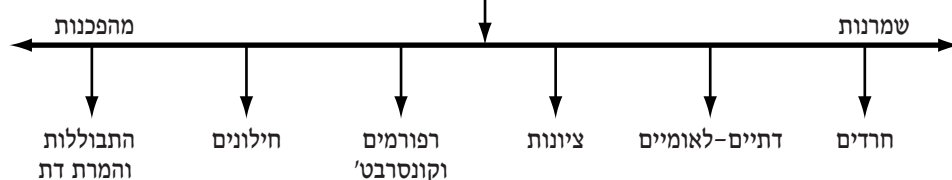
חדירת ההשכלה למסגרת היהודית שנותרה יציבה מאות שנים עמעמה את המחלוקת שבין החסידים למתנגדים, שארכה כ-60 שנה, והציבה את שני המחנות הנצים בצד אחד של המתרס. לראשונה זה

דורות ניצבה החברה היהודית בפני תהליך מכונן של שינוי. בחירת סוג השינוי ומהותו הייתה כורח המציאות. מאחר שמתן זכויות ליהודים ברוב ארצות מזרח אירופה וההיטמעות החברתית היו כמעט בלתי אפשריים במאה ה-18, נבלמה ההצטרפות המתבקשת-לכאורה של העם היהודי למהפכת ההשכלה והנאורות, להוציא יחידים וקהילות קטנות במערב אירופה. ואולם, תהליכי החילון שהתפתחו במערב אירופה כבר במאה ה-17 הולידו אידאולוגיות חברתיות כדוגמת ההומניזם, הסוציאליזם והלאומיות. אידאולוגיות ורעיונות אלו, בשילוב עם התפתחות המדע וראשית המודרניזציה, החלו נודדים מזרחה לכיוון מרכז אירופה ומזרחה - מקום ריכוזם העיקרי של יהודי אירופה והעולם כולו (אטקס 1998; אידל 2000).

באופן אבסורדי, גם תהליכים אלה הביאו להסתגרות ולהתבדלות. המודרניזציה נתפסה על ידי החוגים השמרניים ביהדות כגורם שיביא כליה על עם ישראל. פתרון הלכתי-חברתי לכך הציעו ר' משה סופר (1762-1839) הידוע בכינויו החת"ם סופר, ששימש ראש ישיבה גדולה בפרשבורג (כיום ברטיסלב, בירת סלובקיה) ורבנים שמרנים נוספים. הפתרון היה נקיטת התבדלות מרחבית, ויזואלית, חברתית ותרבותית. באופן זה התקבעה ההתנגדות לשינוי הלבוש, לשינוי סדרי התפילה, לשינוי ההלכות ולהכרה בזרמים הליברליים ביהדות. כך גם נקבעו ההתנגדות לחדש, ברוח "חדש אסור מן התורה" (בבלי, קידושין, לח עמ' ב) - והתמסדה צורת המגורים הבדלנית. לפי תפיסתו של החת"ם סופר, משעה שנולדו החילון והרפורמה, מוטל על היהודי לדקדק הרבה יותר בענייני הלכה ולא להסכים לדברים שבאופן עקרוני בעבר הוסכם לשנותם, מחשש שכל שינוי יוביל לחילון. **מי שאימצו תפיסה זו נקראים למן אמצע המאה ה-19 ואילך חרדים.** הגורמים להתבדלותם כחרדים היו המודרניזציה, החילון והתהוותם של הזרמים הליברליים ביהדות, שהיו בגדר איום מבפנים (אטינגר 1969; אטקס 1998; ברטל ופרנקל 1995; סמט 2005; שלמון ואחרים 2006) (תרשים 1).

ללחץ הרבני על היהודים הייתה השפעה רבה, ובעקבותיו הסתגרו רבים מהם בד' אמותיהם. ובכל זאת, עם חלחול האידאולוגיות החברתיות בשלהי המאה ה-18 לתוככי האימפריה הרוסית האגררית, התחילו היהודים להיחשף בהדרגה במשך המאה ה-19, ובעיקר במחציתה השנייה, להלך הרוח החדש שכבש את אירופה. תחילה היו אלה סוחרים שנדדו בחופשיות, עקב הסרת המגבלות על תנועת היהודים מחוץ ל"תחום המושב". לאחר מכן, חויבו היהודים על ידי השלטונות הרוסיים לפתוח בתי ספר ללימודי חול (1841), במקום תלמודי תורה ולהתגייס לצבא. נציגי האימפריה הרוסית, ובראשם השר לענייני השכלה, סרגיי אובארוב, ניסו למצוא דרכים לקרב את היהודים לרעיונות המודרנה והלאומיות. דרישות השלטון הרוסי החרידו את רוב יהודי תחום המושב, שראו בדרישות הללו מזימה להחרבת היהדות, והתקבלו בהתנגדות רבה בקרב ההנהגה הרבנית (סטניסלבסקי 1993; זלקין 2000).

מהפכנות	החברה היהודית בין מהפכנות לשמרנות במאות ה-17-19	שמרנות
	הנאורות וההשכלה מאות ה-17 וראשית ה-18	X
X	צפייה להשתלב ולקחת חלק בתהליך ששוטף את אירופה	
	אכזבה (פוגרומים, העדר מתן זכויות והנהגה חלשה שמבקשת לשמר את הקיים)	X
X	הופעת השבתאים והפראנקיסטים - תקווה לשינוי חברתי ורוחני	
	המרת דת מנהיגי הכתות והחרפת מעמד היהודים במזרח אירופה - "יאוש"	X
X	הופעת תנועת החסידות (אמצע המאה ה-18)	
	כתגובה קמה קבוצת מתנגדים המבקשת לשמר את הקיים	X
חסידות	יחסי מתיחות בין שתי הקבוצות שמבקשות למשוך את היהדות ההלכתית לשני כיוונים	מתנגדים
	הופעת החילון והראציונליזם - ריאקציה בקרב החסידים	מתנגדים וחסידות
	מתן זכויות ליהודים, התחזקות האנטישמיות וראשית התנועה הציונית	מתנגדים וחסידות (חרדית)

תרשים 1: החברה היהודית בין מהפכנות לשמרנות במאות ה-17-19, מקור: עיבוד של מקורות היסטוריים, ובעיקר אטינגר 1969; אידל 2000; ברטל ופרנקל 1995; לשצינסקי 1959.

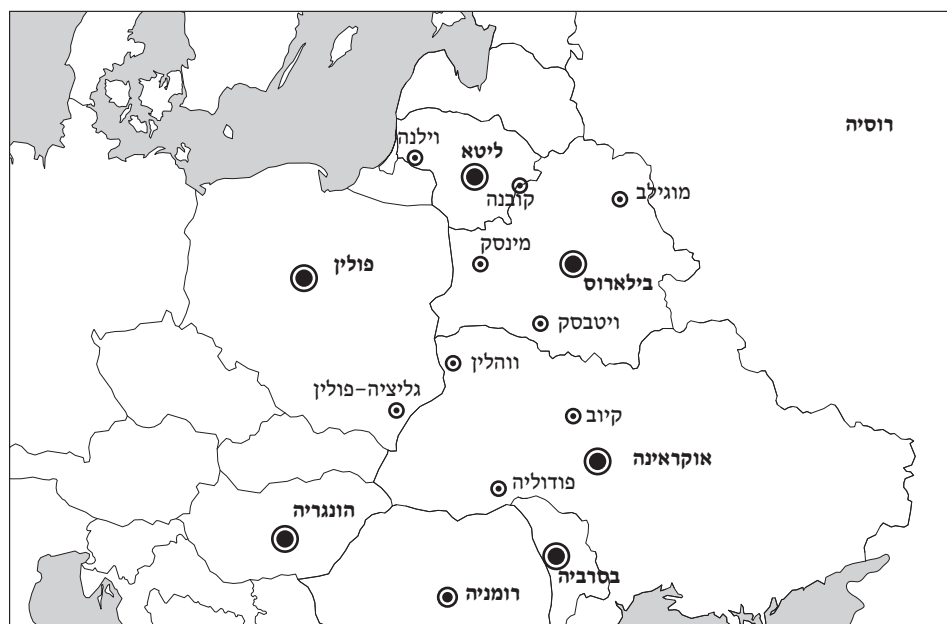
המשוואה היהודית שהתגבשה זה לא מכבר התערערה אפוא שוב, עם כניסתם של המשתנים החדשים משתנים אלה היו קשורים ברובם בניסיונות של שלטונות רוסיה לבצע רפורמות בחברה היהודית שבשטחי האימפריה הרוסית. אוכלוסייה זו מנתה יותר מ-5 מיליון תושבים, שהיו מרוכזים ברובם על כורחם ב"תחום המושב". רובם ככולם היו נעדרי השכלה כללית, מעוטי יכולת והשתייכו לתנועת החסידות. לשם מימוש הרפורמה העניקו השלטונות ליהודים זכויות מסוימות וחופש תנועה ברחבי האימפריה. למן המחצית השנייה של המאה ה-19 התחילו יהודים להשתלב במנגנוני השלטון השונים (אטינגר 1969; זלקין 2000).

תהליכי המודרניזציה בקרב יהדות מערב אירופה, שהקדימה בכך את רעותה מן המזרח ביותר ממאה שנה, מצאו מסילות ללבם של צעירים ושל סוחרים, והם הפיצו את בשורת ההשכלה והחילון, בעיקר בקרב בחורי הישיבות יוצאי תחום המושב. התחברות העיירה הקטנה והמוכרת (השטעטל) באמצעות הרכבת לערים הגדולות תרמה לא רק לעליית הנגישות של העיר הגדולה ליהודי העיירות, אלא גם לאינטראקציה עם החברה הנוצרית ולמודרניזציה. מנגד, החברה הכללית הרוסית, שאף היא רכשה השכלה בהדרגה, ראתה ביהודים גורם הפוגע ברוסיה. מצב זה הוביל ליחס עויין מצד האוכלוסייה הכללית ומקרב השלטון, שתוצאותיו היו לא פעם עלילות דם ופוגרומים (אטינגר 1969; מיכאל 2005; זלקין 2000).

תגובת החברה היהודית למאורעות הללו לא הייתה אחידה. אמנם, רוב היהודים בחרו להגיב בהסתגרות ובהתבדלות, שהתבטאו גם בהקצנה דתית, מחשש שהיהדות שנשתמרה זה מאות שנים נמצאת על סף כיליון, אך מיעוט הולך וגדל פרש מהאורתודוקסיה ופנה לאחת מהדרכים הבאות: חילוניות, לאומיות-ציונות, התבוללות והמרת דת ולזרם הרפורמי בדת (נדיר יחסית במזרח אירופה). ככל שחלפו העשורים במאה ה-19 ונעו לעבר המאה ה-20, כך גברה תנועת הפרישה מן החסידות והליטאיות (גרטר 1982; סטינסלבסקי 1993; קידר 1973).

בסוף המאה ה-19 (1881-1882) שטף את ריכוזי היהודים באימפריה הרוסית, ובעיקר באוקראינה של ימינו, גל פוגרומים רצחניים ("הסופות בנגב"). מאורעות אלה גרמו לשבר עמוק בחברה היהודית וזירזו את התגבשות התנועה הציונית שכבר הייתה בחיתוליה, הגבירו את ההתבוללות, העצימו את תופעת החילון וגם הביאו להקצנה דתית ולהתבדלות מרחבית. אלא שהפעם, המרחב הגאוגרפי הרוסי שעבר את טלטלת המודרניזציה, ודרישת המשטר הרוסי שהיהודים ייטמעו בחברה הכללית (שצעירים יהודים רבים נענו לה), לא איפשרו לחברה היהודית להתבדל. מנהיגי החברה החרדית, הן הליטאית הן החסידית, הבינו כי הקהילות היהודיות לא יוכלו עוד להיאטם ולהסתגר במרחב הרוסי ששינה את פניו - לא מפני הפוגרומים והתקיפות מידי האוכלוסייה המקומית ולא מפני הדרישה של השלטונות לשינוי אורחות החיים היהודיים המסורתיים. לנוכח מצב זה, ועל רקע התגברות

הסקולריזציה (חילון), קמו אדמו"רים, ראשי קהילות, משפחות ויחידים, נטשו את העיירות והערים והיגרו למערב אירופה וממנה לאמריקה – יעדם החדש (מפה 1). ביבשת אמריקה, ובעיקר בארצות הברית, קיוו המוני היהודים למצוא מחייה ובית שיאפשר להם חופש פולחן ואמונה בלא הפרעה מצד האוכלוסייה המקומית ומצד השלטונות (גרטר 1982; סטניסלבסקי 1993; קידר 1973).

מפה 1: ריכוזי הקהילות החרדיות העיקריות באירופה, ערב הנדידה הגדולה לאמריקה (1881), מקור: מבוסס על עיבוד המידע ההיסטוריוגרפי במחקריהם של לשצינסקי 1959; אטינגר 1969; קידר 1973.

בין שנת 1881, ערב הפוגרומים ברוסיה, ועד ל-1914, פרוץ מלחמת העולם הראשונה, היגרו מהאימפריה הרוסית יותר מ-2.4 מיליון יהודים. אין תיעוד על שיעור החרדים מתוכם, אך ידוע שרוב היהודים באימפריה הרוסית בפרק הזמן הוא נמנו עם אחת הקבוצות, חסידים או ליטאים. רוב המהגרים התיישבו בארה"ב ומיעוטם בארגנטינה (115 אלף), בקנדה ובדרום אפריקה. להגירה זו היו השפעות מרחיקות לכת על דמותה ועל עתידה של היהדות בכלל ושל זו החרדית בפרט עקב השתנות התפרוסת החרדית העולמית: מריכוז כמעט מוחלט במזרח אירופה ובמרכז, לריכוזים ביבשת אמריקה ובאפריקה. הקהילות והריכוזים שהוקמו שם מתקיימים ברובם באופן זה או אחר עד היום (וקסמן 1992; לשצינסקי 1959) (טבלה 1).

האופי הליברלי של ארה"ב זימן לחברה החרדית אתגרים קשים. העיקרי שבהם היה חוסר היכולת להסתפק במבנה הקהילה החרדית היציב והמטפח עזרה הדדית, כך שרבים מהמהגרים נאלצו לצאת

טבלה 1: ההגירה היהודית מאירופה לארצות חדשות

ארץ-ישראל		ארצות אחרות		ארה"ב וקנדה		שנים
%	מס' מוחלט	%	מס' מוחלט	%	מס' מוחלט	
3.2%	25,000	7.2%	55,000	89.6%	690,000	1900–1881
2.2%	35,000	8.1%	130,000	89.7%	1,440,000	1914–1901
28.8%	340,000	27.2%	360,000	44%	550,000	1939–1915

מקור: לשצינסקי 1959: 33

לעבוד, וממילא לקיים יחסי גומלין רציפים עם החברה האמריקנית הפלורליסטית. היו לכך השפעות מבחינת הנוקשות הדתית, בעיקר על בני הדור השני, שכן לא כל הקהילות החרדיות הצליחו להתגבש מחדש. בארה"ב השתלבו חלקן בזרמים היהודיים הליברליים (רפורמים וקונסרבטיבים) שהתבססו שם כבר קודם לכן. קהילות אחרות התפצלו וחלק מחבריהן נטשו את אורח החיים החרדי. ואולם, רוב הקהילות, כקהילות, שמרו על המסגרת, לפחות בדורות הראשונים. משפחות ויחידים שהגירו לבדם, בלא כל מסגרת קהילתית, ויתרו לרוב במרוצת הזמן על אורח החיים החרדי, שנתפס בארה"ב כמזרח אירופי ובעל קונוטציות שליליות. היו שהפכו חילונים, והיו שאף התבללו ולמעשה נטמעו בחברה הקולטת. אפשר אפוא לומר בהסתייגות, כי המטרה הבדלנית שבין היתר לשמה נדדו המוני החרדים לארה"ב לא הושגה, ולאחר דור או שניים דומה היה שגם בארה"ב, שיש בה חופש פולחן וזכות לקיים אורח חיים ייחודי, המשיכה החברה החרדית להתפורר, גם בלא פוגרומים, רדיפות וכפיית מודרניזציה והשכלה (אטינגר 1969; וקסמן 1992; לשצינסקי 1959).

גלי ההגירה החרדיים מאירופה לאמריקה ולמקומות נוספים בעולם בעשור הראשון של המאה ה-20 היו קשורים בין היתר בהתגברות האנטישמיות באירופה, בהתבססות המודרניזציה, בהתחזקות החילוניות בקרב יהודי מזרח אירופה ומהעוני והדוחק הרב שבו הייתה שרויה אוכלוסייה זו בעיירות ובכפרים. עם זאת, ערב מלחמת העולם הראשונה עדיין שכנו רוב יהודי העולם באירופה (פרנקל 1983; פיינר 2000). שני אירועים קריטיים שקרו בין שתי מלחמות העולם (1918–1939) שינו את תפוסתה של האוכלוסייה החרדית העולמית (אטינגר 1969; פיינר 2000; פרנקל 1983), מהפכת אוקטובר ועצמאות פולין. נתייחס אליהם בקצרה.

מהפכת אוקטובר (1917) – ביטול שלטון הצארים ברוסיה ועליית הקומוניזם, שבשלב די מוקדם אחרי המהפכה אסר על גילוי סממן דתי באשר הוא (נוצרי, יהודי ומוסלמי כאחד), על קיום פולחן דתי ועל הקמת מבני דת והפעלתם, הובילו בהדרגה לכיליון היהדות החרדית ברחבי ברית המועצות.¹ הסתכנות בהפרת אחד מהאיסורים הללו דינה היה מאסר ולעתים אף הוצאה להורג. בתחילה ניסו

1 ברית המועצות התרחבה בהדרגה ובשלב מסוים כללה את אוקראינה, בלארוס, מולדובה, רוסיה, ליטא, לטביה, אסטוניה ועוד חבלי ארץ וארצות.

משפחות ויחידים לקיים את אורח החיים בסתר, אך ברבות השנים, בעקבות לחץ סביבתי, הלשנות וקשיים, נחלש כוחם. יהודים שנאסרו שימשו תמרור אזהרה ליתר היהודים. למעשה, למן שנות העשרים בא הקץ על הריכוזים החרדיים בטוחי בריה"מ. בשנת מותו של סטאלין (1953) כבר נעדרה יהדות בריה"מ כל סממן חרדי (יודפת 1970: 132-140; סלוצקי 1968).

עצמאות פולין (1918-1939) – שלא כקהילות החרדיות בברית המועצות, שנידונו לכליה, בפולין העצמאית שלאחר מלחמת העולם הראשונה היו ליהודים אוטונומיה דתית וחופש פולחן מוחלט. הדבר הוביל בין השאר לשגשוגן של חצרות חסידיות, להקמת ישיבות, בתי מדרש ו"חדרים" ולפריסת רשת בתי הספר "בית יעקב" לבנות. החסידויות הדומיננטיות בפולין בין המלחמות היו גור, ויז'ניץ ובעלז,² והיו גם עשרות חסידויות בולטות פחות, ואף קהילות של מתנגדים. כשליש מתוך 3.3 מיליון היהודים שחיו בפולין ערב מלחמת העולם השנייה היו חרדים, והיה זה הריכוז החרדי הגדול בעולם.

בד בבד עם שגשוג הקהילות היהודיות ובהן החרדים בפולין, התעצמו גלי האנטישמיות והתבטאו בין השאר בנומרוס קלאוזוס בגימנסיות ובאוניברסיטאות³ ובהטלת מסים על סוחרים יהודים. שלא כתושבים הפולנים ש-80% מהם עסקו בחקלאות בשנות העשרים, 68% מיהודי פולין היו סוחרים ובעלי מלאכה, ובהם החרדים. מפלגת פועלי אגודת ישראל, שנוסדה בעיר התעשייה לודז', הייתה אחד מסמלי עבודת הכפיים של החרדים, אך ככלל, הדומיננטיות התעסוקתית שלהם הייתה בתחום המסחר והכספים. עדות לכוחם הרב של החרדים בפולין היא התארגנותם הקהילתית והפוליטית והשתלבותם בפוליטיקה של פולין העצמאית, שבה הייתה ללאומים שישבו בתוכה זכות הצבעה בבחירות לסיים (הפרלמנט הפולני). המפלגות אגודת ישראל ופועלי אגודת ישראל גרפו כ-30% מקולות היהודים ואף הכניסו נציגים לסיים. למותר לציין כי רוב יהודי פולין (88%) הושמדו בשואה, ובכך בא הקץ גם על הריכוז החרדי באזור זה (מלר 1968; אטינגר 1969; ברטל ופרנקל 1995).

שקיעת היהדות החרדית

אירופה – עליית האנטישמיות במדינות אירופה והאצת תהליכי החילון והמודרניזציה הובילו לפירוק המבנה הקהילתי שהיה נחוץ והכרחי במאות הקודמות ליהודים שהודרו מן החברה הכללית. אולם, משנפתחו לפנייהם דלתות החברה הנוצרית, הם ויתרו בהדרגה על המחויבות הקהילתית והדתית והשילו מעליהם את הכסות האורתודוקסית. החרדים שחיו במערב אירופה בעת ההיא הבינו כי יתקשו לשמר את אורח החיים שלהם כיחידים וכמשפחות יחידות, ועל כן ניסו להתאגד כקהילות,

2 התעתיק העברי התקני הוא בלז, אבל מכיוון שהכתיב בע' התמסד, השארנו אותו כך. שמות חסידויות גם הן איותו בספר זה בדרך כלל בכתיב שהתמסד. המחברים

3 Numerus clauses, לטינית, פירושו "מספר סגור", כלומר מספר מוגבל של יהודים שמוותר לקבל ללימודים במוסדות אלה ולא יותר. חוק הנומרוס קלאוזוס הוחל ברוסיה בשנת 1887 ובוטל אחרי המהפכה הבולשביקית.

ואולם אלו הזדקנו וניטשו בחלקן על ידי בני הדור הצעיר. כך הלכו ופחתו ריכוזי החרדים הגדולים באירופה (להוציא פולין) ואף ריכוזים חרדיים בינוניים שהתקיימו בבריטניה, בהונגריה, ברומניה, ובמידה פחותה יותר בצרפת ובגרמניה הלכו וקטנו ככל שגברו לחץ האנטישמיות והרצון להצטרף לחברה הכללית ולמצוא פרנסה ראויה. בין המהגרים בתקופת ההגירה ההמונית ממזרח אירופה היו משפחות ויחידים שוויתרו על החלום האמריקאי ובחרו להישאר במערב אירופה, וכך התעבו או נוצרו קהילות חרדיות בבריטניה, בגרמניה, בבלגיה, בשווייץ, בצרפת ובהולנד (אטינגר 1969; Liebman 1965).

עם תום מלחמת העולם השנייה התקבלה תמונת הזוועה במלואה, שכן למעשה רוב הקהילות החרדיות באירופה הושמדו. מבחינה מסוימת, מצבן היה מורכב יותר משל היהודים האחרים, שכן בגלל קדושת המשפחה והקשר העמוק לקהילה חבריהן בדרך כלל לא ניסו להיפרד לשם בריחה או הסתתרות, אלא הלכו להשמדה כגוש מלוכד, משפחות משפחות, קהילות קהילות. ידוע למשל שבגטאות ובמחנות, גם כשהייתה להורים חרדים הזדמנות למסור את ילדיהם למשפחות נוכריות או לבתי יתומים, כנסיות ומנזרים, הם ברוב המקרים סירבו לכך. לחרדי אף היו סממנים חיצוניים מזהים בולטים (פאות, זקן, כיפה, לבוש מיוחד, ולנשים מטפחת, פיאה נוכרית) שהסגירוהו במבט ראשון. אמנם היו כאלה שוויתרו על סממנים אלו בבחינת פיקוח נפש, אולם הם היו מעטים בלבד. פעמים רבות מראהו החיצוני של החרדי, שנתפס כסטרואטיפי ונלעג בעיני הנאצים, צד את תשומת לבם ועורר אותם למעשי אכזריות. בהתעקשות של הנאצים ועוזריהם על גילוח הזקן והפיאות – מסימני הזהות של החרדי – היה גם משום אקט של עקירת הזהות והקדושה (אטינגר 1969).

שרידי השואה היגרו ברובם לארה"ב ולארץ ישראל, ומיעוטם לבריטניה, לאוסטרליה, לדרום אפריקה ולדרום אמריקה (אטינגר 1969). הקהילות היהודיות החרדיות בדרום אמריקה, באוסטרליה ובדרום אפריקה נאבקו כבר בדור הראשון להגירה על לכידותן ונלחמו במגמות החילון ובהתבוללות ששבו צעירים רבים. עם זאת, בכולן נשמר הגרעין, והן התחילו לפרוח מחדש למן שנות השישים של המאה ה-20 (אבני 1982; דלה-פרגולה 2003).

ארצות הברית – בסוף שנות העשרים כבר מנה הקיבוץ היהודי בארה"ב כ-4.5 מיליון נפש, והיה הריכוז היהודי הגדול בעולם. לכאורה, מצופה היה כי החרדים לגוניהם יהיו שיעור ניכר מסך כל היהודים הללו, ואולם יהדות ארה"ב אחרי דור, וביתר שאת אחרי שני דורות, שינתה את פניה לבלי הכר: נישואי תערובת, התעצמות הזרמים הליברליים, חילון והשתלבות בחיי החברה והכלכלה הובילו רבים מבני הדור השני והשלישי למהגרים לפנות עורף לאורח החיים החרדי, שבמהותו נתפס כתובעני וכלכלי הולם את המרחב החדש. בשנת 1945, כ-60% מתוך 4.5 מיליון יהודי ארה"ב השתייכו לאחד מהזרמים ביהדות. רובם המובהק הזדהו עם הזרמים הליברליים, ומיעוטם

עם האורתודוקסים. ליבמן (1976) במחקרו על האורתודוקסיה בארה"ב מצא, כי בשנת 1964 היו בארה"ב 1,603 בתי כנסת אורתודוקסיים וכי השתייכו אליהם 205,640 גברים יהודים. נתון זה אינו מבדיל בין אורתודוקסים חרדים לאורתודוקסים שאינם חרדים, ועל כן קשה להסיק ממנו על מספר החרדים בעת ההיא. אך ככל הנראה, מספרם בשנות השישים היה נמוך מ-550 אלף (כ-10% מכלל החברה היהודית), וגבוה מ-300 אלף (7% מכלל החברה היהודית) (וקסמן 1992; שגב 2007).

ארץ ישראל – בתחילת המאה ה-20 היה מספרם של החרדים בארץ ישראל נמוך. אל בני היישוב הישן ואל עליות החסידים והליטאים מן המאה ה-19 הצטרפו מעטים בלבד. בבחירות לאסיפת הנבחרים בארץ ישראל בשנת 1920⁴ קיבלו החרדים ייצוג של 54 מנדטים מתוך 320, דהיינו כ-17% מכלל קולות הבוחרים. באותה שנה עמד מספר היהודים בארץ ישראל על 136 אלף, ומספר החרדים נע בין 15 אלף ל-20 אלף (בבחירות לאסיפה הצביעו 4,400 גברים חרדים בני 25 ומעלה). גידול של ממש באוכלוסיית החרדים בארץ חל רק לאחר הקמת המדינה ב-1948, עם הגעת פליטי השואה בעלייה הגדולה בשנים 1948-1952 (בצלאל 1981; סמט 2005), ומאז מגיעים חרדים לישראל בקביעות, ונד בדד מתרכזים שוב באירופה (בעיקר בבריטניה, בצרפת, בשווייץ ובבלגיה). נראה כי בשנים 1950-1990, הקיבוץ החרדי בעל שיעורי הגידול והצמיחה הגבוהים ביותר הוא בישראל. מלבד הריבוי הטבעי הגבוה בקרב אוכלוסייה זו בארץ, קבוצות מן החברה הישראלית מצטרפות אליו ומחזקות אותו (חזרה בתשובה). מקרב יהודי בריה"מ לשעבר שעלו לארץ, רק מעטים היו חרדים או התחרדו (שנאן 1982).

בריה"מ לשעבר ומדינות מזרח אירופה – עם התפרקות ברית המועצות והתמוטטות המשטרים הקומוניסטיים במדינות מזרח אירופה בראשית שנות התשעים הוסר מסך הברזל, והתברר שעשרות שרידי קהילות חרדיות שנתרו אחרי השואה ברחבי רומניה, הונגריה, מולדובה, אוקראינה, ליטא, לטביה, בלארוס ורוסיה נעלמו והיו כלא היו תחת המשטר הקומוניסטי, שדיכא את הדת ביד חזקה. עשרות ספורות של יהודים בלבד בכל רחבי מזרח אירופה שרדו את אימת המשטרים ושמרו או גיבשו זהות יהודית דתית. מיליוני יהודים עברו תהליכי חילון מואצים או התבוללו. ראוי לציין, כי עשרות אלפים מיהודי הונגריה ורומניה היגרו כבר בשנות השישים והשבעים לישראל, למדינות מערב אירופה ולארה"ב. עשרות האלפים שבחרו להישאר בארצות אלו נותרו רובם ככולם נעדרי סממני חרדיות, ובמקרים רבים אף נעדרה מהם הזהות היהודית (אלטשולר 2007; פינקוס 2007).

בשנות התשעים נמצאו בתחומי בריה"מ לשעבר וביתר מדינות מזרח אירופה כ-2 מיליון יהודים. פתיחת השערים הביאה להגירתם של יותר מ-1.4 מיליונים מהם למן 1989 ועד לשנות ה-2000 – רובם ככולם בעלי אוריינטציה חילונית. מתוך אותה מסה קריטית (כ-1.2 מיליונים) שהיגרה

4 על אסיפת הנבחרים ראו בפרק 4, הפוליטיקה בחברה החרדית.

מבריה"מ, כ-900 אלף עלו לישראל, וכאמור, רק מעטים מהם הצטרפו לחסידויות השונות ברחבי המדינה. מי שהיגרו למדינות המערב נותרו לרוב חילונים, ומעטים בלבד שבו אל חיק החרדיות בסביבה החדשה (סיקרון 2004; DellaPergola 2002).

אחרי ההגירה הגדולה ממדינות בריה"מ לשעבר נותרו ברוסיה כ-600 אלף יהודים, ללא מנהיגות קהילתית ורבנית. אל הוואקום הזה נכנסה חסידות חב"ד, ועד מהרה החלו לצוץ בכל ערי מזרח אירופה הגדולות בתי חב"ד, בתי כנסת, בתי ספר ליהודים, מקוואות, תלמודי תורה, גני ילדים, ישיבות, כוללים, אולפנות לבנות, חדרים, מסעדות וסופרמרקטים כשרים, ובערים מסוימות אף שוחזרו חיי קהילה חרדיים פעילים. בהיקף מצומצם בהרבה פעלו חסידויות ברסלב באומן, קבוצות ליטאים בליטא וחסידויות זעירות בהונגריה. חשוב לציין, כי אין מדובר בתחייה של ממש של החיים החרדיים במזרח אירופה, ואף אין הדבר מתקרב לכך, אך בהחלט ניתן לדבר על קיבוצים של עשרות ומאות משפחות חרדיות בערי מזרח אירופה (אתר חב"ד) (טבלה 2).

באמצעות הקמת 1,200 סניפי בית חב"ד, בהוראת האדמו"ר מלובביץ', הניחו פעילי חסידות זו את התשתית לייסודם ולהתפתחותם של גרעינים חרדיים בכל קצות תבל. עיקר פעולתה של חב"ד היא במדינות מזרח אירופה שהשתחררו מעול בריה"מ: בערי רוסיה השונות, באוקראינה, בבלארוס ובליטא. חב"ד עצמה מעריכה שברומניה, באסטוניה, בפולין, בצ'כיה ובסלובקיה הצלחתה מוגבלת. היא הקימה בארצות אלו מרכז קהילתי (בית חב"ד), לרוב בעיר הבירה, המשרת בעיקר בחגים ובשבתות את האוכלוסייה היהודית המקומית ותיירים ישראלים, ובערים מסוימות הוקמו גני ילדים, מקוואות ובתי כנסת במטרה לעודד אורח חיים חרדי פעיל ובעל משמעות מספרית (אתר חב"ד).

טבלה 2: ריכוזי חב"ד במזרח אירופה, 2011

מדינה	מספר מרכזי חב"ד	ערים מרכזיות
רוסיה	46	מוסקבה, סנט-פטרבורג, אומסק
אוקראינה	34	קייב, אודסה, דונצ'ק, דנייפרטרובק
בלרוס	4	מינסק, מוגילב
סלובקיה	2	ברטיסלבה
פולין	2	ורשה, קרקוב
ליטא	1	וילנה
לטביה	1	ריגה
מולדובה	1	קישניב
הונגריה	1	בודפשט
רומניה	1	בוקרשט
אסטוניה	1	טאלין
צ'כיה	1	פראג

נראה שמספר היהודים המועט ונטיית הקהילה היהודית לא להתבלט ולהזדהות כקבוצה חריגה בנוף המזרח-אירופי בעידן של התחדשות לאומית ודתית-נוצרית ממתנים את פעילותה (טבלה 3).

כיום אין בנמצא נתונים מדויקים על גודלן של הקהילות החרדיות החדשות במזרח אירופה. ידוע שבעיירה האוקראינית אומן, למשל, יש קהילה של כ-200 חסידי ברסלב. בהונגריה קיימת קהילה חסידית קטנה שהתגבשה לפני מלחמת העולם השנייה, ולליטא שבו קבוצות חרדיות בהזמנת הממשלה, שביקשה לשחזר במקצת את אורח החיים היהודי במרחב הליטאי. בהיעדר יכולת להגיע למספרם המדויק של החרדים במזרח אירופה, לא נותר אלא להעריך לפי התפתחות מרכזי הישיבות והכוללים בערים השונות, ובהסתמך על מספר היהודים בערים הללו, כי הקהילה החרדית במזרח

טבלה 3: התבססותן של קהילות חב"ד בערי מזרח אירופה, 2011

עיר	תשתית יסוד	תשתית מתקדמת	תשתית מגובשת
מינסק (בלארוס)	בית חב"ד, בית כנסת, גן ילדים ובית ספר, רב המעניק שירותי דת	מקווה טוהרה, מרכז קהילה	כולל, ישיבה
וילנה (ליטא)	בית חב"ד, בית כנסת, גן ילדים ובית ספר, רב המעניק שירותי דת	מקווה	ישיבה
ריגה (לטביה)	בית חב"ד, בית כנסת, גן ילדים ובית ספר יום, רב המעניק שירותי דת	מכון ללימודי יהדות, מקווה, מסעדות וחנויות, מרכז קהילה	—
קישניב (מולדובה)	בית חב"ד, גן ובית ספר, בית כנסת	עיתון, מכון לימוד יהודי, מקווה טוהרה, בית כנסת נוסף	אולפנה לבנות, ישיבה
אודסה (אוקראינה)	בית חב"ד, בית כנסת, גן ילדים (3) ובית ספר יום (2), רב המעניק שירותי דת	מרכז קהילה, מספר רבנים המעניקים שירותי דת, מקוואות, חברה קדישא, ספרייה	4 ישיבות (ישיבת ערב אחת), 2 כוללים, מספר בתי כנסת
דנייפרטרובסק (אוקראינה)	בית חב"ד, בית כנסת, גן ילדים ובית ספר	מקוואות, מרכז קהילה	ישיבה (2), בית חנה לבנות
דונצ'ק (אוקראינה)	בית חב"ד, בית כנסת, גן ילדים ובית ספר	מרכז קהילה, מספר רבנים המעניקים שירותי דת מתקדמים, מסעדות וסופרמרקטים, מקוואות, פעילות נוער	חדר, ישיבה קטנה, ישיבה, אולפנה
מוסקבה (רוסיה)	5 בתי חב"ד בעיר (בכולם מרכזי תפילה), הרב הראשי לרוסיה (מטעם חב"ד),	בית ספר תיכון, בית ספר יסודי, גני ילדים, 2 מרכזי לימוד ליהדות, הוצאה לאור, מרכזי קהילה	כולל, ישיבה, אולפנה, 4 בתי כנסת, נוסף על מרכזי התפילה בבית חב"ד, מרכזי מזון כשרים

אירופה כולה מונה לכל היותר 10,000 נפש, בעיקר בערים הגדולות ברוסיה, באוקראינה ובבלארוס (אתר הפדרציה היהודית הרוסית).

קהילות חרדיות ביתר התפוצות

מערב אירופה ומרכז אירופה. הריכוזים החרדיים הגדולים ביותר נמצאים בבריטניה, בצרפת ובבלגיה. ריכוזים קטנים יותר נמצאים בשווייץ, באוסטריה, בהולנד ובגרמניה. התהוות הקהילות החרדיות במדינות אלו קשורה בגלי ההגירה הרבים ששטפו את מערב אירופה למן סוף המאה ה-19 ועד ליציאת עולי בריה"מ בשנות התשעים של המאה הקודמת (טבלה 4). בקהילות אלו, שהשואה פגעה בהן באופן אנוש, ניכרות מגמות של חילון והיטמעות בחברה הכללית, על רקע אווירת החופש הדתי שהורגשה בארצות אלו אחרי מלחמת העולם השנייה. עם זאת, המאמץ לשמור על רציפות של קיום המסגרת הקהילתית והחברתית החרדית שהותוותה במאה ה-18 איפשרה לחרדים במערב אירופה, בשונה מאחיהם שבמזרח אירופה, לשמור על הקהילתיות ועל הלכידות הקהילתית.

טבלה 4: הריכוזים החרדיים הגדולים בעולם, 2011

מדינה	מספר החרדים	אחוז מכלל האוכלוסייה היהודית (במדינה)
ישראל	800,000	13%
ארה"ב	468,000	8%
בריטניה	53,400	20%
צרפת	25,000	5%
בלגיה	20,000	60%

מקור: עיבוד נתוני שנתון סטטיסטי לישראל 2010; אתר הקונגרס היהודי העולמי; Addelman 2007; Baumel 2005; Tagliabue 2009.

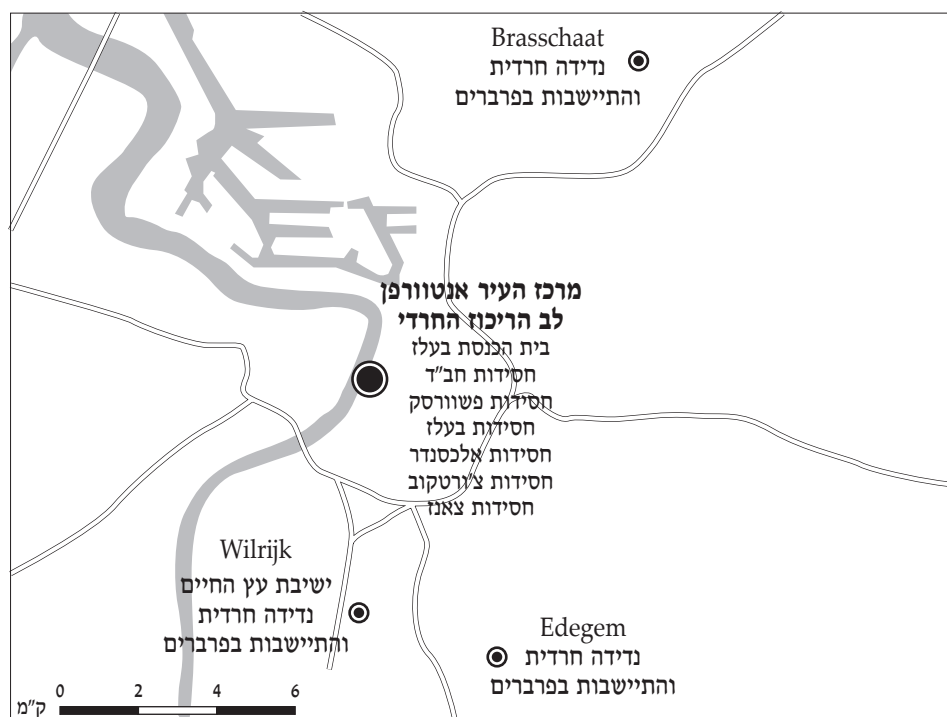
צרפת. חלק ניכר מהחרדים בצרפת הם מזרחים. קהילות אלו, החיות בפריז, בשטרסבורג, במרסיי ובליון, מנהלות אורח חיים אורתודוקסי, המאופיין בחיי חברה וקהילה הקשורים בבית הכנסת, בלבוש שחור ובמגבעת שחורה נוסח החרדיות הליטאית, בלימוד במוסדות חינוך חרדיים ובלכידות קהילתית הדוקה. בשונה מהחרדים המזרחים בישראל, היהודים הצרפתים החרדים אינם נמנים עם השכבות החלשות בחברה אלא דווקא עם השכבות המשכילות, ומטבע הדברים הם פחות דבקים בלימוד התורה (ליאון 2003). מניינה של הקהילה החרדית בצרפת כולה הוערך בכ-25 אלף נפש מתוך כחצי מיליון יהודים החיים בצרפת (Baumel 2005).

בלגיה. במדינה זו כעשרה מיליון תושבים, מהם כ-32 אלף יהודים. 20 אלף מהם, כ-60%, הם חרדים, המרוכזים באנטוורפן ובבריסל הבירה. עד שנות השבעים עסקו רבים מהגברים החרדים בבלגיה בענף היהלומים. כיום פחות מ-30% בענף זה הם יהודים. התוצאה היא עוני קשה ואבטלה

בקרב חלק מהמשפחות החרדיות באנטוורפן ובבריסל, שחלקן, בדומה לחרדים בישראל ובשונה מהחרדים ביתר הקיבוצים היהודיים בעולם, אינם משתלבים בשוק העבודה. הם מאופיינים בשיעור פריון גבוה במיוחד, מה שמסביר את הגידול החד בשיעורם בכלל האוכלוסייה היהודית במדינה. עם זאת, בקרב הקהילה החרדית בבלגיה עדיין קיימת שכבה המורכבת ממשפחות ממעמד חברתי-כלכלי גבוה (אתר העיתון 2010 *De Standaard*) (מפה 2).

הריכוז החרדי הגדול ביותר בבלגיה ובארצות השפלה בכלל נמצא באנטוורפן: כ-15,000 חרדים (4% מכלל אוכלוסיית העיר). רבים מהם קשורים בחסידויות מזרח אירופיות שהיגרו בראשית המאה ה-20 ואף קודם לכן. החסידויות הבולטות הקיימות באנטוורפן הן בעלז, פארמישלאן, ז'מיגראד, סאטמה, סלונים, סדיגורה, דעעש, ספינק, טמישוואה, שאץ, אלכסנדר, צ'ורטקוב, חב"ד ערלוי ופשוורסק. באנטוורפן נמצא מקום מושבם הקבוע של אדמו"רי חלק מהחסידויות הללו. רוב האוכלוסייה החרדית ממוקמת ברובה במרכז העיר, בסמוך לתחנת הרכבת. עם עליית המחירים באזור זה התחילו קהילות חרדיות בעיר לעבור לפרוורים בצפון העיר (Brasschaat) ובדרומה (Edegem). ברובע Wilrijk נמצאת ישיבת "עץ חיים" הנחשבת למפוארת ולחשובה ביותר בעיר (Worldlingo 2011).

בריטניה. מדינה זו קלטה למן ראשית המאה ה-20 ועד לשנים האחרונות מאות אלפי יהודים ממזרח אירופה ומרכז. לפי מחקר דמוגרפי עדכני שנערך ב-2010 במכון לתכנון מדיניות יהודית בלונדון (JPR), חיים בה 53,400 חרדים ב-9,049 בתי אב שהם כ-20% מכלל האוכלוסייה היהודית בבריטניה, המונה כ-275 אלף נפש (טל 2010). רוב הקהילות החרדיות מוצאן ממזרח אירופה וממרכז. התשתית החרדית הונחה בבריטניה בשנות העשרים והשלושים של המאה הקודמת בידי מהגרים חרדים מגרמניה ומאוסטריה. אחרי השואה הגיעו ניצולים מארצות מזרח אירופה ונקלטו ברובם בלונדון על ידי החרדים יוצאי גרמניה שכבר התאקלמו בעיר (גונן 2005). מעניינת העובדה, כי בשנים 1990-2010 הכפילה האוכלוסייה החרדית בבריטניה את גודלה - מ-4,500 בתי אב ל-9,049. גידול זה נזקף לשיעור הפריון הגבוה בקרב הנשים החרדיות (5.9 ילדים לאישה). אם תימשך מגמה זו, יהפכו החרדים בבריטניה באמצע המאה (2050) לזרם היהודי הגדול ביותר וימנו כ-200 אלף נפש (טל 2010).

האוכלוסייה החרדית בבריטניה מרוכזת ברובה בלונדון הבירה באזורים סטמפורד היל (Stamford Hill) וגולדרס גרין (Golders Green) שברובע בארנט, שכונות הנמצאות בסמיכות יחסית למרכז העיר. ריכוזים של קהילות חרדיות נוספות נמצאים בשכונות סאות' טוטנהאם (South Tottenham), הנדון (Hendon) ואדג'וור (Edgware). התיישבות היהודים בסטמפורד היל החלה בשנות ה-20 עם בואם של חרדים מגרמניה, ושם נקלטו אחר כך מהגרים ממזרח אירופה, עד שהשכונה הפכה לאחד הריכוזים החרדיים הצפופים ביותר בבריטניה. יתר תושבי השכונה הם ממעמד חברתי-כלכלי נמוך ובהם מהגרים רבים מארצות אסיה וצפון אפריקה. מנגד, בגולדרס גרין רוב האוכלוסייה נמנית עם המעמד הבינוני, לרבות החרדים (גונן 2005). ריכוז חרדי שלישי בגודלו בבריטניה הוא בעיר סאלפורד (Salford) שבמטרופולין מנצ'סטר והריכוז החרדי הרביעי בגודלו הוא בעיר גייטסהד (Gateshead) שבתחום מטרופולין ניו-קאסל (אתר הקהילות היהודיות באירופה) (מפה 3).

כאמור, חסידויות רבות היגרו ממזרח אירופה לבריטניה במהלך המאה ה-20. רבות מהן התיישבו בלונדון והתבססו בה. כיום מקיימות בלונדון חיי קהילה פעילים החסידויות: דושינסקי, אלעסק, באבוב, ביאלא, בעלז, ויז'ניץ, זדיטשוב, חב"ד, טריסק, טמישוואר, טשנטקוביץ', סאטמר, סטרזניץ, סטרליסק, ספינקא, ערלוי, קאליב, קאסאן, קאסוב ושאן. גם בסאלפורד התגבשו והתבססו כמה קהילות ובהן צ'ורטקוב, ויז'ניץ, הארדענקא וחב"ד. בגייטסהד מתגוררים כ-2,000 חרדים, רובם מהזרם הליטאי וחלקם מזרמים חסידיים שונים. הזרם הליטאי בולט מאוד בעיר וברשותו כמה ישיבות, סמינר לבנות וכולל שנוסד על ידי אחד מחשובי הרבנים הליטאים שהגיע לבריטניה, הרב אליהו דסלה.

מפה 3: תפרוסת הקהילות החרדיות בבריטניה (ריכוזים עיקריים), 2011, מקור הנתונים: גונן 2005; אתר הקהילות היהודיות באירופה 2011

בבואם ללונדון נאלצו המהגרים הראשונים להתעמת עם אורח חיים שונה לחלוטין מהדפוס שהכירו בשטעטל המזרח אירופי. קצב החיים המהיר בכרך, הנוף האורבני, תרבות הצריכה, מחירי המזון והמגורים, המסים העירוניים הבסיסיים ויתר הוצאות המחיה חייבו אותם לתכנן מחדש את תפיסתם התעסוקתית ואת תכנון המשפחה. גונן מצא דרגות במעורבות בעבודה: "אברך מלא", המקדיש את כל זמנו ללימוד תורה, "אברך המתפרנס מעט", "אברך חלקי", "מפרנס לומד" ו"מפרנס הממעט ללמוד". האחרון מסתפק בלימוד תורה בשבתות ובחגים ועובד בכל ימות השבוע. כמו כן נמצא, כי בהיעדר אדמו"ר חזק או גורם מממן, הנטייה היא לרוב להדגיש את העבודה (גונן 2005).

ארה"ב. גלי ההגירה הגדולים לארה"ב לפני מלחמת העולם השנייה והגירת ניצולי שואה אחריה הביאו לכך שבסוף שנות הארבעים כבר היה ברור שמרכז הכובד של החיים היהודיים הועתק מאירופה לארה"ב. העולם החדש, המרוחק אלפי קילומטרים מן היבשת הישנה, הציע הזדמנויות חדשות לכל הבא בשעריו. כבר במחצית המאה ה-19 הותיר תיאורה של אמריקה על ידי מי שכבר

היגרו אליה רושם עמוק ביהודי מזרח אירופה. העולם החדש הצטייר כפתוח לפני כל הקבוצות, כסובלני לכל הדתות ולכל אורח חיים ובעיקר ככזה שבו כל בני הדתות והעמים שווים בפני החוק. אבל תיאורים אלה, שהיו בבחינת ניגוד מוחלט למצב היהודים במזרח אירופה בימים ההם, נתפסו כאוטופיה, כעולם פנטסטי. תיאורי הכרך הגדול על בניינו הגבוהים, קצבם המהיר של החיים ושפע ההזדמנויות התעסוקתיות והכלכליות (בעיקר מסחר) שעשעו את החסידים, שלפי הגדרתו של הסופר היידי שלום עליכם בספרו "כתריאליבקה" היו "עניים ומאושרים", וכל עוד הם לא נתקלו באיום של ממש על אורחות חייהם, הם הסתפקו במועט והשלימו עם מעמדם החברתי הנחות ועם רדיפתם על ידי האוכלוסייה המקומית ומנהיגיה (וקסמן 1992).

ההגירה המאסיבית הראשונה ליבשת אמריקה – ארה"ב, קנדה, ארגנטינה, מקסיקו וברזיל – החלה כאמור עם הפוגרומים האלימים ברוסיה בסוף המאה ה-19 (1881–1882), נמשכה במאה ה-20 והגיעה לשיאה לפני מלחמת העולם השנייה. אחרי השואה הגיעו ליבשת החדשה שארית הפליטה. ב-1945 הייתה ארה"ב, שאליה היגרו רוב החרדים מאירופה, לריכוז החרדי הגדול בעולם (אטינגר 1969; פריזל 1983).

כבר בשני העשורים הראשונים של המאה ה-20 הבינו החרדים שהתיישבו בארה"ב כי ארץ החופש, הסובלנות והשוויון מסכנת את לכידותם. לפי תפיסתם דאז, אם באירופה נידונו היהודים לשמד פיזי, הרי בארה"ב היהדות נידונה לשמד רוחני ולכיליון הזהות היהודית. ואכן, צעירים וצעירות יהודים בני הדור הראשון והשני למהגרים נשבו בקסמי החילוניות והאמריקניות ונטשו את החרדיות ואת הזהות היהודית ולבסוף את היהדות. בהדרגה ובאופן עקבי הלכו וגברו מקרים של נישואי תערובת, נטישת היהדות והתבוללות, עד שקהילות גדולות הצטמקו. בתגובה יצרה החברה החרדית מערכת בידול מרחבית מורכבת, שתכליתה קיום אורח חיים חרדי בלא אינטראקציה עם האוכלוסייה המקומית. לשם כך הוקמו מנגנוני פיקוח, מוסדות חינוך, חברה ורווחה, ואפילו מרכזי קניות ובילוי נפרדים. אזורי המגורים התרחבו לשכונות ענק חרדיות נפרדות ומובדלות, שנופן החרדי ישמש מעין בועת מגן. מי שבכל זאת ביקשו להחזיר מודרניזציה לחברה החרדית נודו, סולקו מהקהילה ואף נפגעו בידי בכירה. פעולות אלו נעשו לרוב במעטה של חשאיות ודיסקרטיות. בשנים 1950–1990 גיבשו החרדים בארה"ב את הכוורות הקהילתיות שלהם, כך שיאפשרו להם לשמר את אורח החיים שלהם במסגרות החברתיות והחינוכיות הנפרדות ובבועה קהילתית-משפחתית מלוכדת וסגורה. בה בעת, הם הלכו והשתלבו בשוק התעסוקה האמריקני (רבהון 2001). מקום משכנה של הכוורת החרדית הראשית הוא במדינת ניו יורק, שם נמצא מרכז העצבים החרדי – מקום מושבם של האדמו"רים, משרדי החסידות, הישיבות הגדולות, כוללי הענק וריכוז הקהילות החרדיות הגדול ביותר בעולם, המוערך כיום ביותר מ-300 אלף נפש (Addelman 2007; A Life Apart website) (טבלה 5).

טבלה 5: ריכוזי אוכלוסייה חרדית במדינת ניו יורק, 2010

אזורים בניו יורק	מספר חרדים	חסידות דומיננטית
קראון הייטס	20,000	חב"ד
וילאמסבורג	80,000	סאטמר
בורו-פארק	95,000	ליטאים וחסידים
מונסי	12,000	ויז'ניץ
ניו-סקוור	8,000	סקווירא
קרית-יואל (מונרו)	24,000	סאטמר

מקור: The Arda association of religion data report; Sheskin and Dashefsky 2011

ברובע ברוקלין שבעיר ניו יורק, שיחד עם ירושלים ובני ברק הוא אחד המרכזים החרדיים הצפופים והגדולים בעולם, מרוכזות הקהילות החרדיות בשכונות וילאמסבורג, בורו-פארק וקראון-הייטס. משכונות אלו שולחת ההנהגה החרדית את זרועותיה לכל רחבי העולם, ובכלל זה לישראל. זהו למעשה מרכז הכוח ההנהגתי והרוחני הגדול ביותר של רוב החסידויות בעולם החרדי. בשכונות אלו מתגוררות קהילות של כ-50 חסידויות מזרח אירופיות לשעבר, רובן (30) בשכונת בורו-פארק, השכונה המאוכלסת ביותר והמגוונת ביותר מבחינת הזרמים החרדיים (ספרדים, ליטאים וחסידים) שמתגוררים בה אדמו"רים רבים. מחוץ לעיר, במדינת ניו יורק (New York State), קיימות קהילות חרדיות גדולות במחוז רוקלנד בעיר מונסי (Monsey), בשיכון החסידי ניו-סקוור ובמחוז אורנג', שם מתגוררים החרדים בעיירה מונרו ובפרוור הכפרי קרית יואל (מפה 4). ריכוזים אלו מונים יחדיו כ-50 אלף חרדים (A Life Apart website).

ניו-סקוור (New Square): עיירה חסידית במחוז רוקלנד שבמדינת ניו יורק, שהוקמה בשנת 1958 על ידי האדמו"ר היהודי-אוקראיני מסקווירא, ר' יעקב יוסף טברסקי, שבא מוילאמסבורג, ברוקלין, עם כ-60 משפחות שבחרו להתרחק מאורח החיים המודרני המערבי. בשנת 2005 התגוררו בניו סקוור כ-8,000 חסידי סקווירא (Chan 2007; Podunk website).

מונסי (Monsey): עיירה חרדית-מעורבת במחוז רוקלנד שבמדינת ניו יורק, המונה כ-18,000 תושבים (2005), שכ-60% מהם הם חרדים (כ-12,000) המזוהים ברובם עם חסידות ויז'ניץ. החרדים הגיעו למקום בשנות הארבעים והחלו להתבסס בו. במונסי פועלות 50 ישיבות וכ-120 בתי-כנסת המשרתים את הקהילות החסידיות, ובעיקר את חסידות ויז'ניץ-מונסי. כ-30% מהתושבים חיים מתחת לקו העוני (Hoover 2006).

קרית יואל (Kiryas Joel): פרוור חרדי שהוא חלק מהעיירה מונרו, מחוז אורנג', מדינת ניו יורק. בשנת 1979 עקרו למקום זה חסידי האדמו"ר מסאטמר, ר' יואל טייטלבוים, שהצליח לצאת מהונגריה (כיום רומניה) ברכבת ההצלה שארגן ישראל קסטנר, ואחרי שהות קצרה בארץ ישראל התיישב עם

מפה 4: תפרוסת האוכלוסייה החרדית במדינת ניו יורק, 2011, עיבוד של מבחר מקורות ובהם: רבהון 2001; Baumel 2005; Addelman 2007

חסידיו בשכונת וילאמסבורג, ברוקלין (שלהב 1997). בשנת 2009 מנתה אוכלוסיית קרית יואל 23,414 תושבים. רובם ככולם חסידי סאטמר. הם דוברי יידיש, וכ-50% מהם אינם יודעים אנגלית או שידועים אנגלית ברמה נמוכה. שיעור הפריזון ביישוב הוא מהגבוהים ביותר בארה"ב ועומד על 8 ילדים לאישה (Citytoplists website). בשנת 2009 הייתה קרית יואל הרשות המקומית הענייה ביותר בארה"ב (Kiryas Joel voice website).

וילאמסבורג (Williamsburg): שכונת מהגרים ברובע ברוקלין, ניו יורק. בשנת 2010 התגוררו בוילאמסבורג כ-80,000 חרדים, בסמוך לשכניהם מפורטו-ריקו, מאיטליה ומהרפובליקה הדומיניקנית. מלבד חסידי סאטמר מתגוררות בשכונה עשרות משפחות מ-20 חסידויות ובהן: דושינסקי, קרלין, ספינקא, ויז'ניץ, שאץ, וירוסלב, כ-5,000 נפש. בשכונה יש מערך קהילתי מאורגן ובו

עשרות ישיבות ומוסדות חינוך, מרכזי תרבות, בתי כנסת, מקוואות, מרכזי חסד ועוד (Landmarks Preservation Commission 2003).

בורו-פארק (Borough Park): שכונה חרדית-מעורבת ברובע ברוקלין, בעיר ניו יורק. זהו הריכוז החרדי הגדול ביותר בעולם (להוציא בני-ברק וירושלים) - כ-95,000 נפש, שהם כ-75% מכלל תושבי השכונה, שמכונה בפי רבים מתושבי ניו יורק "השטעטעל האמריקני". בטרם הגיעו החרדים לשכונה היא הייתה בעלת צביון ליברלי-חילוני והתגוררו בה יהודים חילונים, רפורמים וקבוצות נוספות. עם בואן של קהילות חסידים וליטאים לאחר השואה השתנה צביונה. הרכב האוכלוסייה החרדית בבורו-פארק הטרורגי ויש בה ליטאים וקהילות חסידיות רבות: באבוב, ביאלא, ויז'ניץ, טאש, ליטאים, לעלוב, מאקווא, נדבורנא, ערלוי, סאטמר, נובו-מינסק, חב"ד, ראדומסק ועוד. לפי נתוני העירייה, שיעור הפריזון בקרב החרדים בשכונה עמד בשנת 2009 על 6.7 ילדים לאישה. ביטוי לכך ניתן לראות בגידול באוכלוסיית החרדים בשכונה, שמנתה בשנת 2000, 76,000 תושבים, ובשנת 2010 זינק מספרם ל-95,000 (Sheskin and Dashefsky 2011).

ברור אפוא, כי המקור לגידול המהיר באוכלוסיית השכונות החרדיות קשור בנתוני הפריזון והילודה הגבוהים. אך, בכל הקשור לבורו-פארק. זהו אינו מקור גידול האוכלוסייה היחיד. כמרכז ראשי לכלל החסידיות והזרמים האשכנזיים בעולם החרדי, השכונה מושכת מדי שנה עשרות משפחות צעירות. בורו פארק היא במידה רבה גם מרכז התעסוקה החרדי הפוטנציאלי הגדול ביותר לחרדים בניו יורק וסביבותיה (Sheskin and Dashefsky 2011).

קראון הייטס (Crown Heights): שכונה ברובע ברוקלין בעיר ניו יורק, שהייתה בעבר אחד מריכוזי היהודים הגדולים בעיר, ופעלו בה ישיבות, חצרות אדמו"רים ומאות בתי כנסת. רוב היהודים עזבו בעקבות הגירה של אפרו-אמריקנים לשכונה החל משנות השישים. כיום מזוהה השכונה עם חסידות חב"ד, שהאדמו"ר שלה, הרבי מלובביץ', ציווה בשעתו על חסידיו שלא לעזוב אותה, וחיים בה כ-20,000 חסידי חב"ד. קראון הייטס היא המרכז העולמי והפוליטי של חסידות חב"ד. בבית מס' 770 ברחוב Eastern Parkway התגורר האדמו"ר האחרון עד מותו, ומשם ניהלה החסידות את פעילותה הרוחנית, החברתית והפוליטית (אתר חב"ד; פרידמן והילמן 2012).

יותר מ-300,000 חרדים התגוררו בשנת 2010 בניו יורק על רבעיה ועל שכונותיה (Sheskin and Dashefsky 2011). ברחבי ארה"ב חיים עוד כ-150,000 יהודים בריכוזים חרדיים. לוס-אנג'לס, קליפורניה, היא הריכוז החרדי השני בגודלו אחרי ניו יורק, ובתחומה מתגוררים על פי הערכות שונות כ-90,000 חרדים. בעיר הנמל לייקווד (Lakewood), ניו ג'רזי, התגוררו בשנת 2009 כ-35,000 חרדים, רובם ליטאים. שם הוקמה גם הישיבה הליטאית השנייה בגודלה בעולם (אחרי ישיבת מיר) (Township of Lakewood website); בבוסטון, מסצ'וסטס, מתגוררים כ-15,000

מחסידי מז'בוז', זוהיל, וילופלא; בפיטסבורג, פנסילבניה, מתגוררים כ-10,000 חסידים, רובם מזוהים עם חסידות נדבורנא; בשיקגו, אילינוי, קיים מרכז חסידי גדול נוסף בשכונת סקוקי, רובו של חסידי חב"ד, המונים כ-10,000 נפש. ריכוזים חרדיים קטנים יותר נמצאים בקליבלנד, מיאמי, ובדנוור, קולורדו (מפה 5). הערכות דמוגרפיות חדשות משנת 2007 מדברות על כך שמספר החרדים בארה"ב עלה ל-468,000 נפש, שהיוו כ-9.8% מכלל אוכלוסיית היהודית (Addelman 2007). בהתחשב בשיעורי הפריזון הגבוהים בקרב החרדים, יש להניח שכיום (2012) חצתה אוכלוסיית החרדים בארה"ב את קו 500 אלף התושבים והיא מהווה כ-10% מכלל אוכלוסיית יהודי ארה"ב.

מפה 5: ריכוזי האוכלוסייה החרדית בארה"ב, 2011, עיבוד של מבחר מקורות ובהם: Jews in America website; U.S. Religious Landscape Survey 2008

נדידת המרכז החרדי העולמי לישראל

החרדים בארה"ב מאופיינים בשיעור פריזון גבוה במיוחד (6 ילדים לאישה) ובשיעורי ילודה גבוהים. לכאורה היה צפוי אפוא, שהאוכלוסייה החרדית שם תכפיל את עצמה ואף תשלש את מספרה בעשורים האחרונים, בדומה למקבילתה בישראל. ואולם לא כך הדבר. ההסבר לכך נעוץ בעובדה ששיעור הנוטשים את אורח החיים החרדי בארה"ב, בייחוד בקרב הצעירים בערים הגדולות (ניו יורק, לוס-אנג'לס, מיאמי), ככל הנראה גבוה מאוד. גורם זה הוביל לכך שמאמצע שנות התשעים התחילו חרדים רבים מארה"ב להגר לישראל. כיום מתגוררים בישראל כ-800,000 חרדים, ומספרם עולה בהתמדה עקב שיעור הריבוי הטבעי הגבוה והצטרפות אוכלוסיות חדשות למעגל החברה החרדית. בישראל כיום נמצא ריכוז החרדים הגדול בעולם (רבהון 2001; שנתון סטטיסטי לישראל (2009) (טבלה 6, מפה 6).

טבלה 6: נדידת מרכז הכובד החרדי הדמוגרפי העולמי ב-150 השנים האחרונות

שנים	מרכז הכובד
1860-1917	אימפריה הרוסית
1918-1939	פולין
1939-1945/6	ארה"ב
1995-2011	ישראל

מקור: אטינגר 1969; רבהון 2001; שנתון סטטיסטי לישראל 2009.

מפה 6: נדידת מרכז הכובד החרדי בעולם במאות ה-18-21, מקור הנתונים: אטינגר 1969; רבהון 2001

תפרוסת האוכלוסייה החרדית בעולם איננה מוגבלת רק לארה"ב, ישראל ומערב אירופה. אמנם שם אכן מרוכזים רוב חרדי העולם, אך קהילות חרדיות נוספות המונות אלפי חברים נמצאות גם בקנדה, בערים מונטריאול וטורונטו, שהן חלק מהטבעת החרדית הצפון אמריקאית המשותפת לארה"ב וקנדה, שבתחומה מתגוררים כ-500,000 חרדים (מפה 7).

החרדים באמריקה הלטינית, באוסטרליה, בניו-זילנד, בדרום אפריקה וביתר מדינות העולם נוטים להזדהות עם חסידות חב"ד. בקנדה, בדרום אמריקה ובדרום אפריקה חיות קהילות של ליטאים וקהילות חסידיות נוספות על זו של חב"ד (אתר כיכר השבת).

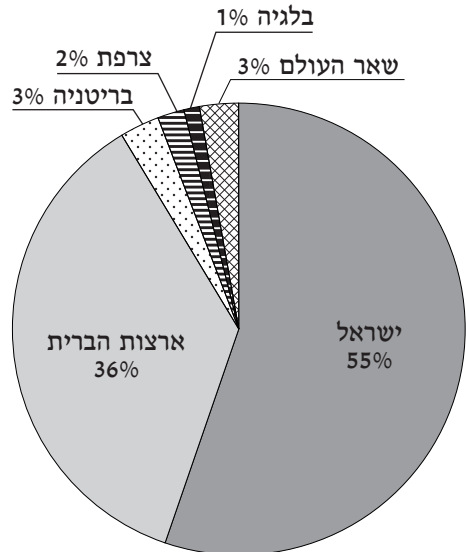
מספרם של החרדים בעולם נכון לשנת 2011, בהתבסס על עיבוד נתוני מפקדים, הערכות דמוגרפיות, נתוני הקהילות היהודיות והערכות הקהילות (ברכיזים חרדיים קטנים) עומד על 1,396,000 איש, והם מהווים 10.5% מכלל יהודי העולם. ממצא זה הולם את ממצאי מחקריו של ברגה, שאף הוא העריך את משקלם של החרדים בשנת 2000, ב-9%-10% מכלל האוכלוסייה היהודית (Berger 2000) (תרשים 2, טבלה 7).

מפה 7: הטבעת החרדית הצפון אמריקנית, 2011, מקור הנתונים: Jews in America website

טבלה 7: הערכת גודלן של הקהילות החרדיות במדינות העולם, 2011

מספר החרדים	מדינה
800,000	ישראל
468,000	ארה"ב
45,500	בריטניה
25,000	צרפת
20,000	בלגיה
14,000-10,000	קנדה
5,000-2,500	ארגנטינה
5,000-2,500	שווייץ
5,000-2,500	דרום אפריקה
5,000-2,500	אוקראינה
5,000-2,500	רוסיה
2,500-1,000	אוסטרליה
2,500-1,000	גרמניה
2,500-1,000	הולנד
2,500-1,000	הונגריה
2,500-1,000	ברזיל
1,000-500	אוסטריה
500+	מדינות סקנדינביה
500+	הבלקן ודרום אירופה
500+	תפוצות יהדות המזרח וספרד
500+	יתר מדינות העולם

תרשים 2: ריכוזי החרדים בעולם, 2011, מקור: עיבוד מגוון מקורות. ראה טבלה 7, וכן: Graham and Vulkan 2010

מקור: מגוון מקורות נרחב. ראה טבלאות: 4 ו-5 וכן Baumel 2005

תחזיות לשנת 2050 מדברות על כך שבבריטניה, בארה"ב ובבלגיה תהפוך היהדות החרדית לרוב מבין הזרמים היהודיים החיים בהן. בישראל, בהימשך המגמות הדמוגרפיות הנוכחיות, צפויים החרדים להמשיך לגדול ולהיות גורם דומיננטי ובעל השפעה כלכלית ופוליטית מכרעת במדינה (Addelman 2007; Bystrov and Soffer 2012).

סיכום

פרק זה סקר את היווצרות החרדיות היהודית לזרמיה, ותיאר בקצרה אירועים מכוננים שדחפו את הקהילות היהודיות בתפוצות להסתגר בד' אמותיהם. בין חורבן בית שני במאה הראשונה לספה"נ למאה ה-18, שבה הנצו רעיונות ההשכלה והחילוניות, חיו היהודים רובם ככולם בעולם של קיום מצוות, של לבוש נבדל, של שמירה על כשרות ושל הסתגרות מפני התבוללות. עם הנהירה של יהודים להשכלה ולחילוניות פעלו אדמו"רי החרדים לשמירה על קהילותיהם. בלט בכך החת"ם סופר שטבע את האמרה "חדש אסור מן התורה", ובעקבותיו הסתגרו החרדים בבועת המגן.

אחרי השואה עבר מרכז הכובד של החיים היהודיים החרדיים לארה"ב. הריכוז החרדי הגדול בעולם בתפוצות הוא בעיר ניו יורק. החל משנות התשעים עבר מרכז הכובד הדמוגרפי פעם נוספת מארה"ב לישראל, ובשנת 2012 היא מרכזה הגדול של היהדות החרדית. קהילות חרדיות קטנות יותר חיות בלונדון ובעריה השונות של אירופה. ברוסיה שלאחר נפילת ברית המועצות מתנהלת פעילות ענפה של תנועת חב"ד להחייאה מחדש של היהדות החרדית.

פרק ב' – החברה החרדית בישראל: דמוגרפיה, תפוצה והגירה

עם קום המדינה מנתה אוכלוסיית החרדים בישראל כ-30–35 אלף נפש. הייתה זו קבוצה קטנה ובלתי מגובשת, שהתקשתה להשפיע על עיצוב דמותה של המדינה. שלושים שנה אחר כך (1979) עלה מספרם ל-140 אלף נפש (צמרת 2000; Berman and Klinov 1998). מקבוצת שוליים קטנה בחברה ציונית-סוציאליסטית חילונית הפכה האוכלוסייה החרדית בישראל, שנתפסה כשריד גלותי שעתיד להיעלם, לאחת מקבוצות האוכלוסייה הגדולות במדינה. בשנת 2011 זינק מספר החרדים בישראל לכ-800 אלף נפש. הקבוצה הקטנה שהסתגרה בד' אמותיה בשכונות המבודדות בבני ברק ובירושלים מציגה למן שנות השמונים מפגני כוח מספריים הבאים לידי ביטוי בהפגנות ענק, בהתחזקות החרדים הספרדים בבחירות לכנסת, בגלי חזרה בתשובה, בהקמת ערים חרדיות חדשות ובגידול מהיר ומסיבי של אוכלוסיית החרדים בישראל (פרידמן ואחרים 2011; Bystrov and Soffer 2012).

במחקר על המגזר החרדי בהקשר הצרכני שלו הוערך בשנת 2003 מספר משקי הבית במגזר החרדי ב-100–130 אלף ובהם 700–780 אלף נפש שהיוו כ-11% מכלל אוכלוסיית ישראל (קפלן 2003). בבחינת האומדנים השונים לגודלה של האוכלוסייה החרדית לאורך השנים הוערך גודלה של האוכלוסייה החרדית נכון לשנת 2004 ב-659 אלף נפש, שהיוו כ-10% מכלל האוכלוסייה בישראל (גוטליב 2007). לפי הערכות הלמ"ס משנת 2008 והערכות עמותת חדו"ש משנת 2009, מספר החרדים נע בין 650 ל-700 אלף נפש. לפי נתוני גיאוקרטוגרפיה מחודש נובמבר 2010, אוכלוסיית החרדים בישראל מנתה 735 אלף נפש (אתר קבוצת גיאוקרטוגרפיה). בן משה (2011) מעריך את גודלה של האוכלוסייה החרדית לשנת 2010 ב-850 אלף נפש. ביסטרוב וסופר הציגו אומדנים של כמה חוקרים ושל הלמ"ס ואלו עומדים בקנה אחד עם נתוניו של בן משה (Bystrov and Soffer 2012).

בהיעדר הגדרה מדויקת ומוסכמת "מיהו חרדי?", הדיון סביב גודל האוכלוסייה החרדית בישראל הניב בעשורים האחרונים מחקרים ובהם מסקנות שונות הנוגעות למספר החרדים. מחקרים אלה, רובם ככולם, נערכו על ידי מכוני מחקר ובראשם הלמ"ס, ועל ידי חוקרים מתחום הדמוגרפיה, הסטטיסטיקה ויתר מדעי החברה. בשנת 2011 פרסמה הלמ"ס את קובץ "שיטות מדידה ואמידת האוכלוסייה החרדית בישראל". בקובץ התעמתו חוקרי הלמ"ס עם ארבע השיטות הרווחות ביותר כיום לזיהוי האוכלוסייה החרדית: זיהוי לפי הגדרה עצמית, זיהוי לפי סוג בית הספר האחרון, זיהוי לפי דפוסי ההצבעה למפלגות חרדיות וזיהוי לפי זיקה למוסדות חינוך לפי פיקוח, כפי שהם מופיעים בקבצים המינהליים. בהסתמך על שיטות זיהוי אלו העריכה הלמ"ס כי בשנת 2009 מנתה האוכלוסייה החרדית בישראל 783–785 אלף נפש (לפי דפוסי הצבעה למפלגות החרדיות ולפי זיקה

למוסדות חינוך לפי פיקוח). משקי הבית החרדיים, לפי אותן הערכות, בשנים 2001–2007 היוו 12% מסך האוכלוסייה היהודית בישראל (פרידמן ואחרים 2011).

ההבדלים בין מסקנות מחקר אחד למשנהו בנוגע למספר החרדים בארץ נובעים כאמור מהיעדר הגדרה המקובלת הן על הציבור החרדי הן על החוקרים, ומניילות ההגדרה, שבמהותה היא סובייקטיבית ונתונה לשינוי ולפרשנות. עד שתוגדר האוכלוסייה החרדית באופן ברור – נכון לשנת 2011 אלו הן ההערכות הקיימות בעולם האקדמי והממסדי העוסק בתחום הדמוגרפיה החרדית. לפיכך, לפני הדיון הדמוגרפי יש לבאר את המושג "חרדי" כפי שכבר התקבל והתגבש במחקר.

יהודי חרדי מאופיין במחויבות להלכה ובזיקה עמוקה למסורת הדתית שהתפתחה בקהילות מזרח אירופה, וכן בנטייה להעדיף את הפסיקה המחמירה שבספרות ההלכה על זו המקלה (שלהב ופרידמן 1985; פרידמן 1991; קפלן 2003). בתרגומה לאורחות חיי היום-יום הגדרה זו באה לידי ביטוי במעמדם של המשפחה ושל הפרט בקהילה, ביחס לעבודה, ללימוד, בסממנים חיצוניים בולטים כמו לבוש והופעה חיצונית, ביחס לאחר ובמידת הסובלנות כלפיו, בבחירת מקום המגורים ועוד (כהנר 2004, 2009).

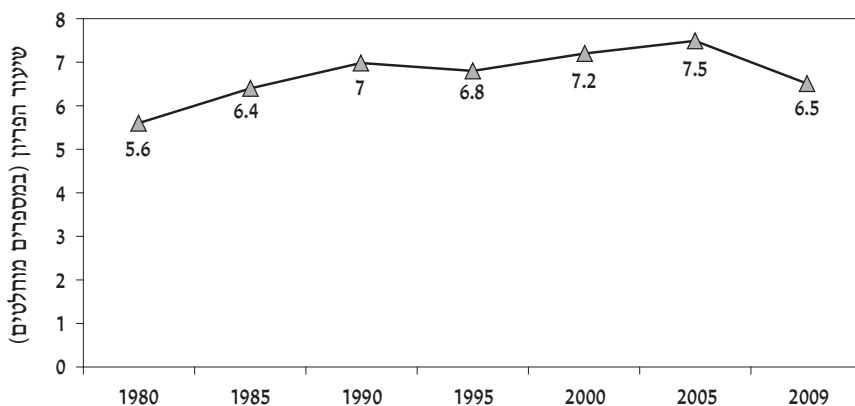
משקלה של קבוצת החרדים על רצף הזהות הדתית במגזר היהודי בישראל שילש את עצמו במהלך 20 השנים האחרונות (1990–2010) מ-3% ל-10% (הלמ"ס 2010; רבהון ומלאך 2009). עיקר הגידול נבע משיעורי ריבוי טבעי גבוהים במיוחד ומיעוט מהגירת חרדים (או מתחרדים) לישראל. שיעור הפרייון הגבוה בקרב הנשים החרדיות שעמד בשנת 2009 על 6.5 ילדים לאישה (לוי 2009; חליחל 2011) בשילוב רמת החיים הגבוהה שמאפשרת לכלל שכבות האוכלוסייה ליהנות משירותים רפואיים וטכנולוגיים ברמה גבוהה ביותר, הובילו לכך שקצב צמיחת האוכלוסייה השנתי של החרדים הוא 5%–7%, לעומת קצב צמיחה של 1.5% בקרב האוכלוסייה הכללית. לקצב צמיחת האוכלוסייה יש השפעה ישירה על זמן הכפלת האוכלוסייה, כלומר על משך הזמן שייקח לאוכלוסייה החרדית להכפיל את גודלה. בהתקיים תנאי הפרייון הנוכחיים, מדי 15–20 שנה האוכלוסייה החרדית תכפיל את עצמה, בעוד יתר האוכלוסייה צפויה להכפיל את עצמה רק בעוד כ-50 שנה (גורביץ וכהן–קסטרו 2004; רבהון ומלאך 2009).

בהימשך למגמה זו, לפי רוב התחזיות, לקראת 2025 תחצה האוכלוסייה החרדית את קו מיליון התושבים. במסגרת פרויקט "ישראל 2028" שנערך ב-2008 העריכו מומחים, כי בהימשך מגמות הפרייון בחברה החרדית כפי שהן, יגיע משקלם של החרדים בשנת 2028 ל-15% מכלל האוכלוסייה בישראל, ול-20.5% מכלל האוכלוסייה היהודית בה (ברודט 2008). עם זאת, כיום ניכרת מגמת ירידה בשיעור הפרייון, בעקבות שינויים חברתיים, כלכליים ותרבותיים שמתחוללים בשנים האחרונות

במבנה התא המשפחתי החרדי ובחברה החרדית בכללותה (ברודט 2008; חליחל 2011; ביסטרוב וסופר 2010; זיכרמן וכהנר 2012).

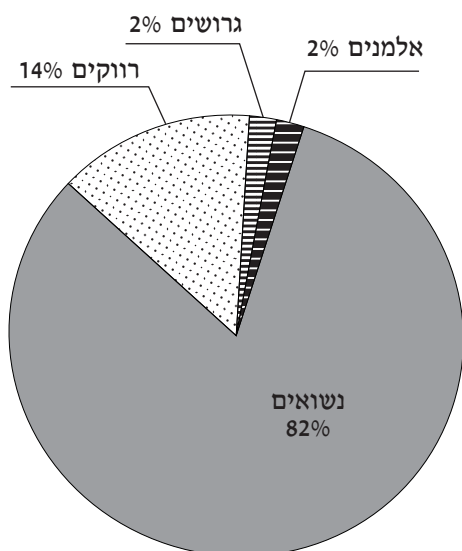
ואמנם, אם כי שיעור הפריון בקרב נשים חרדיות בשלושים השנים האחרונות עלה וירד פעמיים דומה כי מגמות הפריון באוכלוסייה החרדית אינן עקביות לאורך זמן, הרי בשנים האחרונות (2006–2011) הירידה ההדרגתית ברורה (תרשים 3). לשם המחשה, בשנת 1980 שיעור הפריון לאישה חרדית עמד על 5.6 ילדים. עשור לאחר מכן, ב-1990, זינק מספר זה ל-7 ילדים לאישה ובשנת 2000 הוסיף שיעור הפריון לגדול והגיע ל-7.2 ילדים לאישה. בשנים 1994–1998 צנח שיעור הפריון ל-6.7 ילדים לאישה. במחצית הראשונה של העשור הראשון המשיך שיעור הפריון לעלות בעקביות והגיע לשיא בשנת 2004, אז עמד על 7.7 ילדים לאישה. למן שנת 2004 ועד לשנת 2009 נראה כי חלה ירידה הדרגתית ניכרת בשיעור הפריון, שהגיעה לשיאה בשנת 2009, אז הוא עמד על 6.5 ילדים לאישה. מגמת ירידה זו, שאולי עוד עשויה להתהפך, נובעת ככל הנראה בין היתר מעלייה ברמת החיים בישראל, מביטול וקיצוץ של קצבאות ומענקים למשפחות מרובות ילדים, מהשתלבות תעסוקתית ואקדמית במשק בישראל, מאימוץ חלקי של אורח חיים מערבי ומשיפור במעמד האישה בתוך המשפחה (חליחל 2011). בסקר לרגל יום המשפחה שערכה הלמ"ס בפברואר 2011 נמצא, כי 34% מהחרדים העדיפו כי נשותיהם ילדו במהלך גיל הפוריות 7 ילדים ומעלה. עם זאת, 50% מהחרדים נמנעו מלהשיב על שאלה זו, שנתפסה בעיניהם כפולשנית וחסטנית (הלמ"ס – סקר לרגל יום המשפחה 2011).

לפי נתוני השנתון הסטטיסטי לישראל לשנת 2010, 8% אחוזים מהאוכלוסייה הבוגרת בישראל מגיל 20 ומעלה הגדירו עצמם כחרדים (כ-293 אלף נפש). מתוכם: כ-82% נשואים, 14% רווקים, 2% גרושים ורווקים והיתר אלמנים (כ-2%) (תרשים 4). לשם השוואה, בקרב כלל האוכלוסייה

תרשים 3: מגמות בדפוסי פריון בחברה החרדית, 1980–2009, מקור: חליחל 2011

תרשים 4: התפלגות החרדים בני 20 ומעלה לפי מצב משפחתי, 2010, מקור: עיבוד נתוני שנתון סטטיסטי לישראל 2010

הישראלית רק 65% מבני ה-20 ומעלה היו נשואים וכ-7% היו גרושים. מבחינת התפלגות המינים, בעוד שבכלל החברה הישראלית, ובתוכה באוכלוסייה היהודית, יש יתרון מספרי קל לנשים (51.5%) בהשוואה לגברים, בחברה החרדית שיעור הגברים הוא הגבוה יותר (55%) מאשר שיעור הנשים (45%). גלי העלייה הגדולים של שנות התשעים (עד 2009) הוסיפו לאוכלוסייה החרדית 16,250 נפש, שהם כ-5.5% מכלל החרדים בישראל (שנתון סטטיסטי לישראל 2010).

נתוני הסקר החברתי שערכה הלמ"ס בשנת 2009 מלמדים ש-82% מהחרדים הם ילידי הארץ ו/או בנים לילדי הארץ, לעומת 60% בקרב כלל האוכלוסייה היהודית בישראל. שיעור ילידי הארץ הגבוה בקרב האוכלוסייה

החרדית מקורו במשקלם הרב של הילדים בהרכב אוכלוסייה זו. עם זאת, רק 40% מהחרדים הם ילידי ישראל מדור שני לפחות, מוצאם של 30% מהחרדים ביבשות אסיה-אפריקה ומוצאם של 30% הנוספים ביבשות אירופה-אמריקה. למן שנת 2000 ועד 2010 גדלה אוכלוסיית החרדים שמוצאם מהיבשות אסיה ואפריקה פי שניים, בעוד אוכלוסיית החרדים שמוצאם מארצות אירופה ואמריקה נותרה כפי שהייתה (שנתון סטטיסטי לישראל 2010).

בקרב 22% ממשקי הבית החרדיים יש יותר מ-5 ילדים, ואילו בכלל האוכלוסייה היהודית רק ל-2.5% ממשקי הבית יש יותר מ-5 ילדים, נתון הגבוה פי תשעה (הלמ"ס 2010), הסקר החברתי (2009). מבחינת הכנסה ממוצעת לנפש, כ-80% מהחרדים חיים במשקי בית שהכנסה הממוצעת לנפש עומדת בהם על 2,000 שקל (ברוטו) ואילו בכלל האוכלוסייה היהודית רק ב-36% ממשקי הבית הכנסה הממוצעת לנפש נמוכה מ-2,000 שקל. נתונים אלה מבליטים את ממדי העוני בחברה החרדית בת-זמננו, שמאופיינת בתא משפחתי גדול, בשיעור מועסקים נמוך ובהכנסה ממוצעת לנפש נמוכה⁵ (הלמ"ס 2010, הסקר החברתי 2009; Bystrov and Soffer 2012). לכך יש להוסיף את רמת הצפיפות הגבוהה בקרב האוכלוסייה החרדית, 1.4 נפשות לחדר לפי מפקד האוכלוסין האחרון משנת 2008, ובשכונות חרדיות מסוימות אף 2 נפשות לחדר. שיעור הפריון הגבוה, העלייה במחירי העוני בחברה החרדית נדון בהרחבה במגוון מחקרים. להרחבה ראו בעיקר: גוטליב 2007 ומצאאי סקרי הלמ"ס.

הדירות ומצוקת הדיור בירושלים ובבני ברק הובילו בעשור האחרון לעלייה ברמת הצפיפות בקרב האוכלוסייה החרדית, ובהיעדר פתרונות מספקים בדמות הקמת ערים ושכונות נוספות תמשיך רמת הצפיפות לגדול (הלמ"ס 2008, מפקד האוכלוסין).

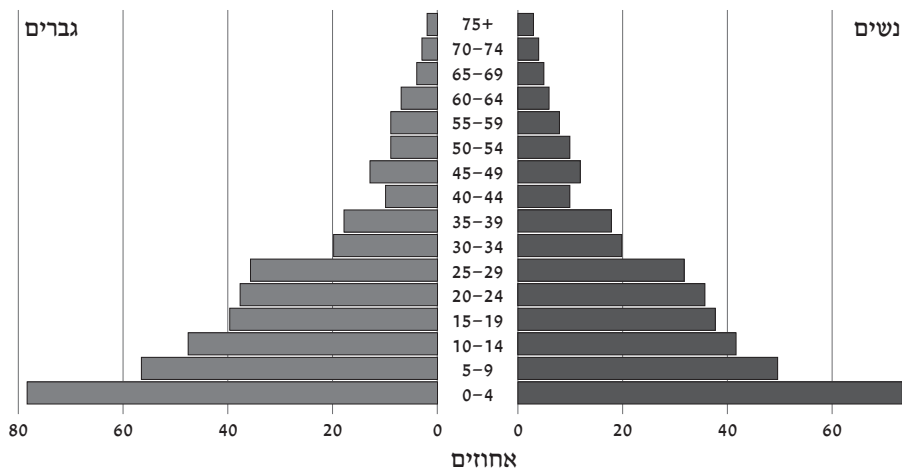
נתוני השנים האחרונות ובראשם פרסומי הלמ"ס משרטטים את מבנה הגילאים הייחודי בחברה החרדית. כ-28% מכלל ילדי ישראל הם מהמגזר החרדי, וככל שיוורדים בגיל, הולך וגדל שיעורם בכלל האוכלוסייה. לפי נתוני הלמ"ס משנת 2010, כ-60% מהחרדים הם ילדים ונוער מתחת לגיל 20. נתון זה, המאפיין לרוב מדינות עולם שלישי וחברות מסורתיות, אינו שלם בלא התייחסות למספר הקשישים (בני +65) הנמוך בחברה החרדית. על-פי נתוני הלמ"ס לשנת 2010, בישראל התגוררו כ-33,500 חרדים מעל גיל 65, שהיוו כ-5% מכלל החרדים במדינה. פירמידת הגילאים של החברה החרדית בישראל בשנת 2010 ממחישה את שיעור הפריון הגבוה וכתוצאה ממנו את היחס המעוות שנוצר בין אוכלוסיית התלויים (גילאי 0-14 ו-+65) לכוח העבודה (15-64) בחברה החרדית. יחס מעוות זה הוא האחראי בין היתר לקושי הרב של התא המשפחתי החרדי לפרוץ את מעגל העוני ולכלכל את עצמו (תרשימים 5 ו-6).

נתוני הגיל החציוני בחברה החרדית אף הם משמשים עדות למבנה הגילים הייחודי בחברה זו. לפי ממצאי מפקד האוכלוסין של הלמ"ס לשנת 2008, הגיל החציוני באוכלוסייה החרדית עמד על 16 שנים. בשכונות חרדיות מסוימות הגיל החציוני היה אף נמוך מכך – 10.1 ברובע ג' באשדוד ו-12.9 בקרית חב"ד בצפת (הלמ"ס 2008, מפקד האוכלוסין לישראל) (טבלה 8). לשם השוואה, הגיל החציוני בקרב עולי בריה"מ לשעבר בשנת 2008 היה 34 ובקרב כלל החברה היהודית – 28.8. הגיל החציוני בחברה החרדית, בהימשך מגמות הפריון הגבוהות, יישאר נמוך באופן קיצוני בהשוואה ליתר המגזרים בישראל ויהיה דומה לגיל החציוני המאפיין את מדינות אפריקה שמדרום לסהרה) תימן, אפגניסטן ובנגלדש (גורביץ וכהן-קסטרו 2004; לוי 2009; שנתון סטטיסטי לישראל 2010).

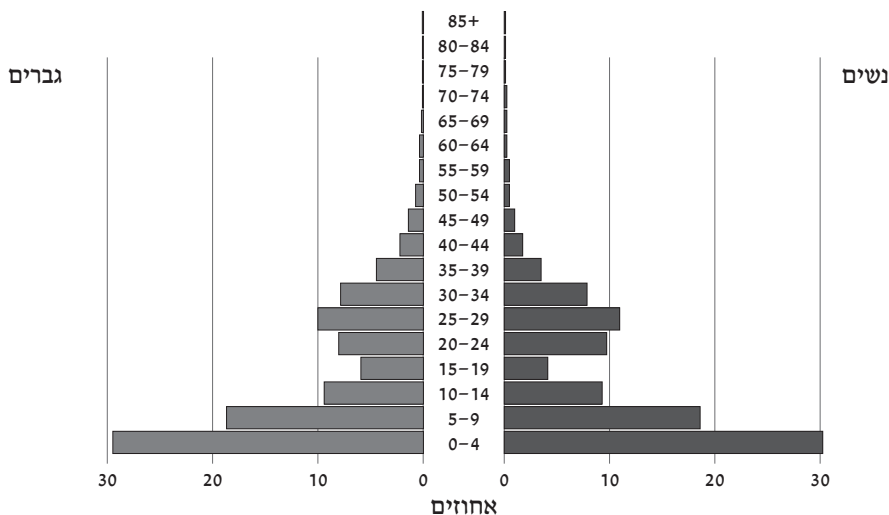
טבלה 8: מדדים דמוגרפים נבחרים בריכוזי חרדים מובהקים בישראל, 2008

יישוב	אוכלוסייה (באלפים)	בני 0-19 (מכלל האוכל')	בני +65 (מכלל האוכל')	גיל חציוני
אלעד	38,500	60.3%	0.7%	10
בני ברק	158,900	50.7%	7.4%	19
מודיעין עילית	48,600	63%	0.4%	10
בית"ר עילית	37,575	64.9%	0.6%	11
עמנואל	3,000	54%	2.9%	17
כפר חב"ד	5,105	54.3%	4.1%	17
קרית יערים	2,800	58.4%	2.9%	16
יסודות	500	49.8%	7.8%	20
קרית ביאליק	37,691	23.8%	15.2%	37

מקור: הלמ"ס 2008, מפקד האוכלוסין לישראל.

תרשים 5: פירמידת הגילאים של האוכלוסייה החרדית בישראל, 2010, מקור: בן משה 2011

תרשים 6: פירמידת גילאים בעיר החרדית מודיעין עילית, מקור: הלמ"ס 2008, מפקד האוכלוסין לישראל

שלושה גורמים עיקריים הובילו לאורך השנים לשיעור הריבוי הטבעי הגבוה באוכלוסייה החרדית:

1. **מסורת:** לפי התפיסה התרבותית-חברתית בקרב החרדים, על האישה להינשא בגיל צעיר וללדת במשך תקופת הפריור של ילדים רבים ככל שהיא יכולה.
2. **רווחה:** מדיניות הרווחה האיתנה בישראל, המספקת שירותים רפואיים וטכנולוגיים ברמה גבוהה לכלל האוכלוסייה, מאפשרת למשפחות חרדיות להתקיים גם בלא הכנסה קבועה ויציבה.

3. **מבנה החברה והתבדלות:** אופיה של החברה החרדית שמעודד הסתפקות במועט מקל על הקושי לכלכל את התא המשפחתי החרדי. בלא תכונה זו הוא היה נדון לכליה או שהיה חייב לשנות את אורחות חייו. כמו כן בחברה החרדית קיים מערך תמיכה קהילתי המסייע לתפקודו ובנייתו של התא המשפחתי.

כל אימת שמתרחש שינוי באחד הגורמים הללו, משתנים גם דפוסי הפיריון של החברה החרדית. ואולם, עד כה השינויים שהתרחשו בשנים האחרונות היו אטיים, והשפעתם על שיעור הפיריון הגבוה עודנה נמוכה. ביטוי למגמות התמתנות בחברה החרדית ניתן לראות בגיל הנישואין החציוני, שאמנם נותר נמוך מאוד בחברה החרדית כיום (21 לגברים ו-20 לנשים), אך עלה בהדרגה ב-20 השנים האחרונות בשנתיים בקרב שני המינים. לשם השוואה, בקרב כלל האוכלוסייה היהודית גיל הנישואין החציוני בשנת 2009 היה בקרב גברים 27.3 ובקרב הנשים 24.3 (טבלה 9) (חליחל 2011).

טבלה 9: האוכלוסייה החרדית בישראל, לפי תכונות דמוגרפיות נבחרות

מדדים נבחרים	חרדים	כלל ישראל
אוכלוסיית החרדים (הלמ"ס 2011)	785-800 אלף	7.5 מיליון (2011)
קצב גידול האוכלוסייה בממוצע (2003-2009) (פרידמן ואחרים 2011)	6%	1.8% (2009)
שיעור הפיריון (חליחל 2011)	6.5	2.38% (שם)
גיל חציוני (לפי מפקד האוכלוסין לישראל 2008)	16	29.3 (2009)
יחס גברים נשים - כלל האוכלוסייה החרדית (פרידמן ואחרים 2011)	נשים: 51.1% גברים: 48.9%	נשים: 50.5% גברים: 49.5% (2011)
ממוצע נפשות למשק בית (פרידמן ואחרים 2011)	5.23	3 (2009)
% ילידי הארץ (שנתון סטטיסטי לישראל 2010)	82%	60% (שם)
% המשתכרים עד 2,000 ש"ח (הלמ"ס 2011, סקר חברתי 2009)	78.1%	36.7% (שם)
צפיפות דיור ממוצעת (לחדר) (מבוסס על ממוצע בערים החרדיות לפי הלמ"ס 2008)*	1.4	0.89 (2008)
דירוג חברתי כלכלי ממוצע (לפי אשכולות)	4-1	6-5

* הנתון העדכני האחרון בנוגע לצפיפות הדיור במגזר החרדי התפרסם במסגרת מפקד האוכלוסין לשנת 1995 ועמד על 1.4 נפשות לחדר. כל הנתונים המתייחסים לכלל ישראל מוצגים מנתוני הלמ"ס, ממבחר שנתונים. נתונים שצוינו לאחריהם "שם" מתבססים על אותו המקור המתייחס לאוכלוסיית החרדית.

התפתחות המרחב החרדי בישראל: הגירה ותפרוסת

היווצרות המרחב החרדי בישראל התחילה בשלהי המאה ה-18, עם עלייתם ההדרגתית לארץ ישראל של אלפי חסידים ומתנגדים ובני משפחותיהם ממזרח אירופה וממרכז. חסידים מתלמידי הבעל שם טוב הגיעו לארץ בשני גלים (ב-1747 וב-1777) והתיישבו בעיקר בצפת, בירושלים ובטבריה. בשלהי המאה ה-18 ובעיקר במשך המאה ה-19 עלו לארץ מליטא מאות מתלמידי ר' אליהו בן שלמה זלמן, המכונה הגאון מוילנה (הגר"א), והתיישבו אף הם באותן הערים וגם בחברון

(ארבע ערי הקודש). הליטאים התרחקו מהחסידיים וממוסדותיהם, וכך קיבלו את הכינוי הטעון-היסטורית - פרושים.

התנייבות החסידיים והמתנגדים (המכונים בפרקי הספר גם ליטאים) בארבע ערי הקודש למן תקופה זו ועד לראשית קום המדינה שרטטה למעשה לראשונה את גבולותיו של המרחב החרדי בארץ ישראל ועיצבה במידה רבה את תפוסתו במרחב. בירושלים, בצפת ובמידה פחותה יותר בטבריה השתמרה תפוסת זו עד היום. יש המסבירים את מניעי עלייתם לארץ ישראל הן של החסידיים הן של הליטאים כרצון לזרז את הגאולה ואף להפיץ רעיונות משיחיים (מורגנשטרן 1984). חוקרים אחרים, ובראשם ברטל, טוענים שתכלית הגירתם באותה תקופה הייתה הרצון להקים חבורות לימוד בארץ הקודש (ברטל 2011).

השכונות החרדיות בארבע ערי הקודש משכו אליהן חסידיים וליטאים שעלו לארץ בעלייה לא מאורגנת בראשית המאה ה-20. התיישבויות חרדיות קטנות כמו בחדרה (1890) על ידי אגודה בראשותו של משה מרדכי אפשטיין, מתלמידי ישיבת וולוז'ין וראש ישיבת סלבודקה; בכפר גדעון (1923) על ידי חברי תנועת פועלי אגודת ישראל שביקשו להקים כפר דתי באדמות עמק יזרעאל ובקריית אתא (1925) שם התיישבו לימים חסידי מאקווא וקרצ'ניף (כהנר 2009). בשנת 1924 הקימו יהודים דתיים-לאומיים מוורשה מושבה חקלאית על אדמות בני ברק של היום, במטרה לגדל בה פרדסים. בשנת 1933 התיישב בבני ברק הרב אברהם ישעיה קרליץ, המכונה "החזון איש". שמו הלך לפניו, ומעמדו המיוחד בציבור החרדי וגם בציבור הרחב תרם להפיכת העיר למרכז חרדי, ויישבות ידועות השתכנו בו ושיוו לה את צביונה. עם הקמת המדינה היו בבני ברק כ-8,000 תושבים (מאיר 1988). ערב הקמת מדינת ישראל היו בתחומיה הגאוגרפיים חמישה ריכוזים חרדיים בולטים: ארבע ערי הקודש ובני ברק. היהודים שחיו בחברון נאלצו לעזוב ב-1929, בטבריה ירד משקלה של האוכלוסייה החרדית, ואילו בני ברק קלטה מהגרים דתיים מעבר לים וגם הגירה פנימית מיתר הערים, ובשנת 1949 הפכה לעיר.

מדיניות פיזור האוכלוסין שנקטה ישראל בשנות החמישים, שתכליתה הייתה ליישב אזורים דלילי אוכלוסין ואזורי ספר, הותירה אף היא את חותמה על התפוסת החרדית בישראל. בשנים אלו הוקמו בצפון הנגב ובמישור החוף הדרומי ארבעה מושבים של אגודת ישראל: יסודות, אלומה (חזון יחזקאל), תפרח ובית חלקיה (כהנר 2009).

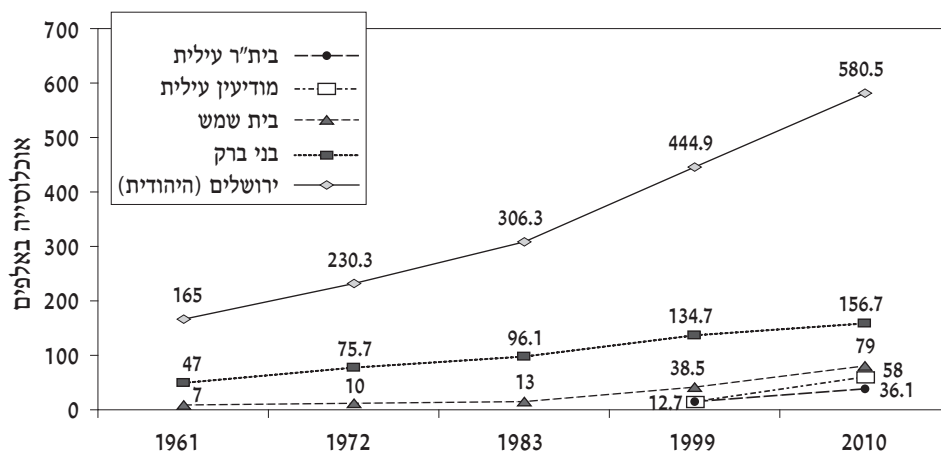
העליות הגדולות שקלטה ישראל בשנים 1950-1970 ומגמות העיור שניכרו במדינה חיזקו את הריכוזים החרדיים הגדולים בירושלים ובבני ברק והפכו אותם למוקדי-על התיישבותיים ובהם כ-85% מכלל האוכלוסייה החרדית בישראל, שבשנת 1980 מנתה כ-150 אלף נפש. בצפת ובטבריה התגוררו כ-5% מכלל האוכלוסייה החרדית, וביתר הריכוזים החרדיים וכן בשכונות החרדיות בנתניה

(צאנז), חיפה (ויז'ניץ), תל אביב, פתח תקוה ובערים האחרות – התגוררו 10% מהם (Shilhav 1993).

בשנות השמונים שוב השתנתה התפרוסת החרדית. לצד הקמת היישובים החרדיים הראשונים ביהודה ושומרון (להלן: יו"ש) ובהם עמנואל (1983), מעלה עמוס (1981) ומיצד, התחילו קבוצות חרדיות להקים גרעינים ביישובים יהודיים חילוניים. בדרך זו נדדו קבוצות של חסידים ושל ליטאים ליבנאל, לכרמיאל, לדימונה, לירוחם, לערד, לחיפה (לשכונת נוה שאנן) ועוד. הם ייסדו במקומות אלה ישיבות, בנו מקוואות והקימו שכונות נבדלות, וכך יצרו מארג חברתי-חרדי מפותח המקיים קשר עם המרכזים הראשיים בבני ברק ובירושלים (כהנר 2009; Shilhav 1993; Gonen 1995). שינוי של ממש במרכז הכובד החרדי התחולל רק בסוף שנות השמונים, עם הקמתן של הערים החרדיות בשטחי יו"ש (ביתר עילית, מודיעין עילית) ובתוככי ישראל (אלעד). בתוך פחות משני עשורים נדדו אל שלוש הערים החרדיות החדשות כ-150 אלף חרדים ספרדים ואשכנזים. התמורות שהתחוללו בתפרוסת החברה החרדית הפכו אותה מחברה המרוכזת בשתי ערים עיקריות, שרוב הציבור הישראלי לא נחשף אליה, לציבור החי כמעט בכל יישוב יהודי באופן שנוכחותו בולטת וניכרת לעין. בשנת 2012 אמנם עדיין כ-40% מהחרדים מתגוררים בבני ברק ובירושלים, אך נתון זה (ביחס לתפרוסת החרדים ביתר אזורי ישראל) הולך וקטן עקב התחזקותם של המוקדים החרדיים החדשים מעבר לקו הירוק ובתוכו, התחזקות השכונות החרדיות בערי הפיתוח והתבססות קריות הענק החרדיות באשדוד, בפתח תקוה, בבית שמש, בטבריה ובצפת. תמונת המצב המשתקפת מנתוני הבחירות למפלגות החרדיות לאורך השנים מראה, שאזור המרכז הולך ומתחזק ומושך אליו את עיקר האוכלוסייה החרדית. הפריפריה הצפונית והדרומית הושפעו אף הן – שתיהן הלכו וקטנו במשך השנים. כיום מתוכננות (וחלקן אף בתהליכי תכנון מתקדמים) שתי ערים חרדיות גדולות, חריש בצפון וכסיף בדרום, וכן מתוכננות ומוקמות שכונות חדשות בנצרת עילית, בעפולה, בלוד, בטבריה ובמקומות נוספים. נראה שתהליכים אלו ישפיעו על הפריסה החרדית בישראל ועל סדרי הגודל בין אוכלוסיית הפריפריה והמרכז במרחב החרדי (כהנר 2009) (תרשים 7).

הגירה

פריסת האוכלוסייה החרדית נובעת מצירוף של תכונות ייחודיות – גיל נישואין מוקדם, שיעור ילודה גבוה, תקופת פריון ארוכה יותר – ושל האופי הקהילתי והחולשה הכלכלית של משקי הבית הפרטיים החרדיים. תכונות אלו הביאו להגירה מהמרכזים הגדולים ליישובי הפריפריה בצפון, בדרום ובשטחי יו"ש. גל ההגירה הראשון החל כבר בשנות השישים וכונן אל הערים הקטנות שהיו בעבר מושבות – ראשון לציון, רחובות ופתח תקוה. משהתרחב והעמיק אופיין העירוני ומחירי הדיור בהן האמירו, חדלו ערים אלו מלהיות יעד להגירה חרדית, ובשנות השבעים והשמונים

תרשים 7: גידול האוכלוסייה החרדית ביישובים נבחרים, 2010, מקור: שנתון סטטיסטי לישראל: אוכלוסייה ביישובים שמונים יותר מ-2,000 נפש, 2000; הלמ"ס, אוכלוסיית יישובים ישראל 06/2010, נתונים ארעיים.

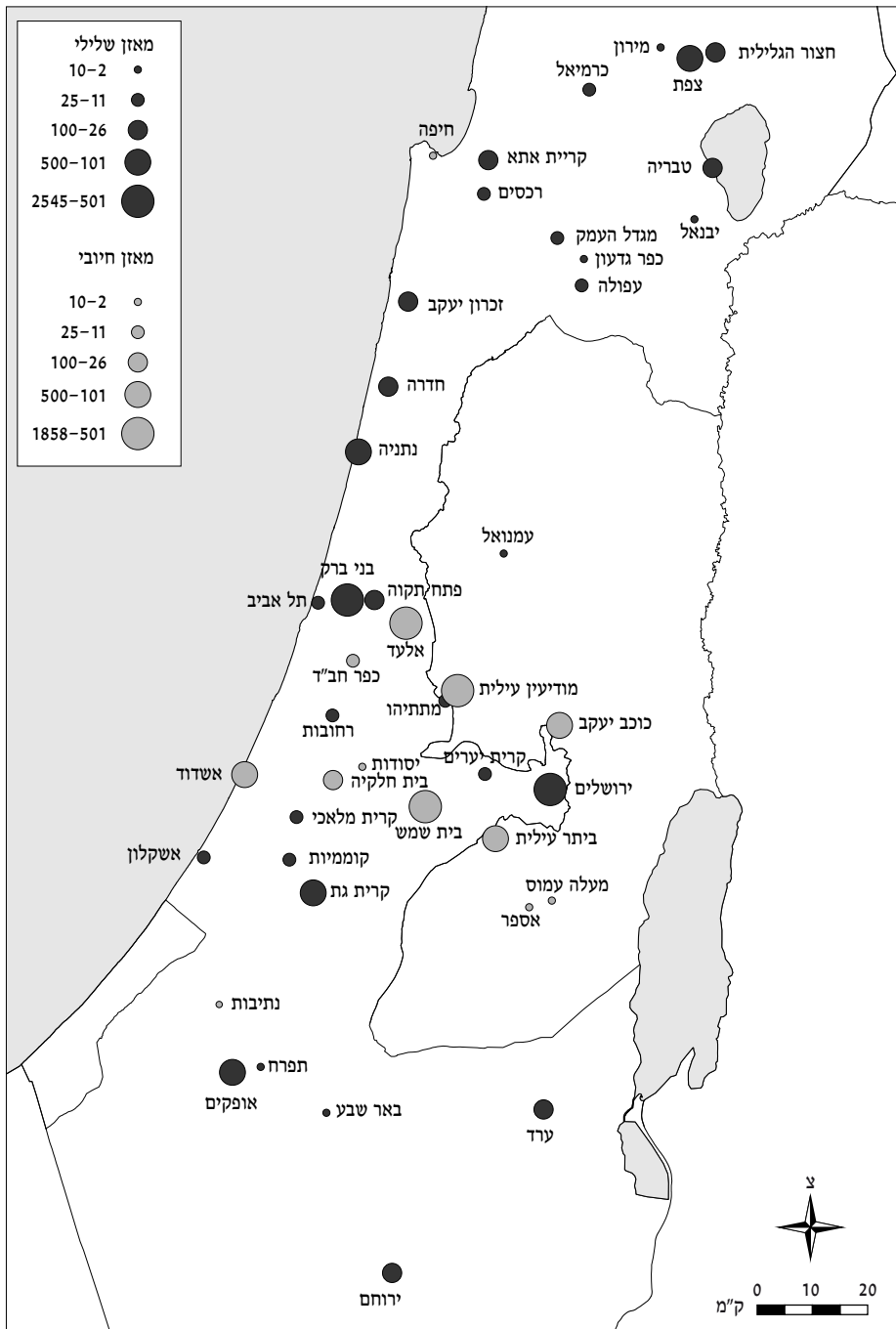
הופנתה ההגירה לערי הפיתוח, מחצור הגלילית בצפון ועד ירוחם בדרום. ברוב עיירות הפיתוח נותרו השכונות והשיכונים החרדיים קטנים ולא מפותחים (כהנר ושלמה 2012א, 2012ב; שלהב וכהנר 2008; Shilhav 1993).

כאמור, בראשית שנות התשעים ואף קודם לכן החל גל הגירה חרדי נוסף. גל זה, שגם מקורו בהחרפת הדוחק הכלכלי והצפיפות בערים הוותיקות אל מול העלייה ברמת המחירים במרכז הארץ, מאופיין בנדידת משפחות וזוגות צעירים לשטחי יו"ש ובהקמת ערים חרדיות חדשות. בתחילת שנות התשעים הוקמה ביתר עילית ולאחריה מודיעין עילית, אלעד ורמת בית שמש. לערים החדשות פונקציונליות דו-תכליתית: השגת דיור זול ויצירת "מרחב מוגן" חרדי חדש, שמבחינה חברתית ותרבותית הולך בעקבות המרכזים הוותיקים (כהנר 2009; כהנר ושלמה 2012א, 2012ב; שלהב 1997; שלהב וכהנר 2008; שלהב 1991; Shilhav 1993; Gonen 1995). המעבר לשטחי יו"ש מאפשר (בעזרת תחבורה ציבורית זמינה ונוחה) להמשיך לשמור על הקשרים והתפקודים עם ערי האם במרכז ובד בבד לזכות בעלויות מחיה ודיור נמוכות. שגשוגן של הערים החדשות הוא ביטוי לכישלון ההשתרשות החרדית בפריפריה הצפונית והדרומית ולא יכולתן של הערים הוותיקות להציע מקומות דיור וליצור הזדמנויות תעסוקתיות לבני הדור הצעיר. נוסף על הערים הללו התפתחו חלופות שאינן עירוניות באופן מובהק, כגון כפר חב"ד (5,000), שכונת תל-ציון בכוכב יעקב (2,900) ותפרח (2,500). יישובים כמו אלה נותנים מענה, גם אם מוגבל על הצורך ההולך וגובר ביצירת מרחבים חדשים המותאמים לאורח החיים הייחודי של החרדים (שנתון סטטיסטי לישראל: אוכלוסייה ביישובים שמונים יותר מ-2000 נפש, 2000).

להגירה החרדית בת-זמננו כמה מאפיינים ייחודיים המעצבים את המרחב החרדי החדש בישראל (מפה 8) (כהנר 2009):

- **הגירה שלילית בשני הריכוזים הגדולים, בני ברק וירושלים:** על רקע יוקר המחיה, הצפיפות הגוברת והעלייה התלולה במחירי הדירות בערים אלו הורו הרבנים לאוכלוסייה החרדית בהן להתיישב בשכונות בערים אחרות. חשוב להדגיש, כי על אף מאזן ההגירה השלילי והירידה בחלקן היחסי של הערים הוותיקות לטובת ה"פרוור" החרדי, קהילות בני ברק וירושלים ממשיכות לגדול במספרים מוחלטים, בעיקר עקב הריבוי הטבעי הגבוה.
- **היעדר הגירה חיצונית:** למעט מקרים ספורים, רוב הגירת החרדים נעשית בתוך ישראל ובשטחי יו"ש. הגורמים העיקריים להימנעות מיציאה מגבולות הארץ: חשש מהתבוללות, נוחות כלכלית-חברתית ופריחת הלאומיות הישראלית בקרב הקהילות החרדיות בכללותן.
- **התחזקות מול מאזן הגירה שלילי:** גם ביישובים המאופיינים בהגירה שלילית ממשיכים הריכוזים החרדים לגדול ולהשתרש ביישוב. (לדוגמה, צפת, רכסים וטבריה) כתוצאה מריבוי טבעי גבוה ומתהליכי חזרה בתשובה.
- **הגירה מריכוז חרדי מבוסס לריכוז חרדי קטן ביישוב מעורב:** לרוב מדובר במשימת שליחות בהוראת הרבנים או במעבר לשם הקמת ישיבה גדולה או כולל ביעד שנתפס כנידח מבחינה רוחנית וגאוגרפית ושיש לאיישו ולחזקו. עם זאת, לעיתים המניע למעבר לריכוזים הקטנים נובע משיקולים כלכליים מחירי דיור ומזון מוזלים ריכוזים קטנים אלה עשויים להתבסס ולהתרחב (ערד), אך גם יכולים להיחלש מרגע שהגרעין המייסד שב לעיר האם במרכז.
- **מעבר מריכוז קטן בעיר מעורבת לריכוז חרדי גדול והומוגני:** סיבת העזיבה במקרה של ריכוז חרדי קטן יחסית בעיר מעורבת (לדוגמה, חיפה) היא הרצון לעבור לקהילה חרדית הומוגנית וחזקה יותר מבחינת תשתיות ואוכלוסייה.
- **הגירה בין קהילות מאותו חוג:** קיימת תנועת הגירה בין ריכוזים המזוהים עם חוגים מסוימים לבין קהילותיהם ברחבי הארץ. לדוגמה, קרית מלאכי מזוהה בעיקר כריכוז משמעותי של קהילת חב"ד, ולכן היא בגדר יעד בעיקר לאנשי החסידות ולא לקבוצות אחרות. כפר חב"ד עצמו, שהוא הריכוז המשמעותי ביותר של קהילת חב"ד בישראל, הוא יעד הגירה מרכזי בעבור אנשי חסידות זו.

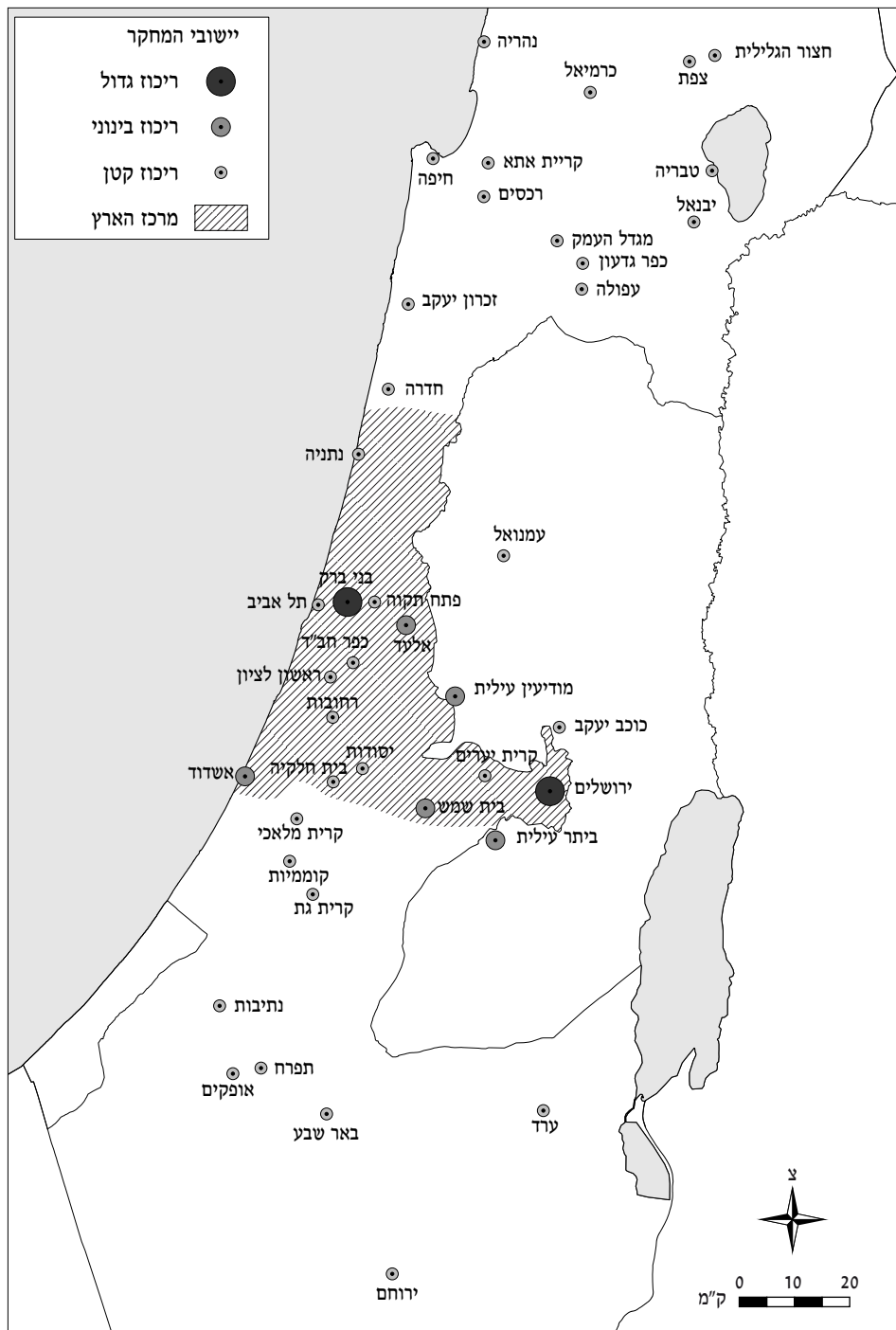

מפה 8: מאזן ההגירה בין הריכוזים החרדיים בישראל במספרים מוחלטים, 2011, מקור הנתונים: קובץ נתוני הגירה ייעודי הלמ"ס

לחברה החרדית בישראל יש מאפיינים דמוגרפיים ייחודיים שמבדילים אותה מיתר האוכלוסייה היהודית ומשמים חלק מסממניה המובהקים. שיעור הפרייון הגבוה, גיל הנישואין המוקדם, קצב גידול האוכלוסייה הגבוה, רמת החיים הנמוכה, רמת ההשכלה הנמוכה ודפוסי ההגירה ותפרוסת היישובים במרחב הם ייחודיים לחברה החרדית, וניתן לזהות חרדים בנקל באמצעותם (מפה 9). רבים מהדפוסים הדמוגרפיים בחברה החרדית נשמרים, מטופחים ומונצחים כחלק מהאידיאל החרדי (הולדת ילדים רבים, נישואין בגיל צעיר, העדפת הלימוד על עבודה (מאפיין גברים) וכפועל יוצא – קיום אורח חיים בסיסי וצנוע. בשנים האחרונות חלות תמורות אטיות והדרגתיות במאפיינים הדמוגרפיים החרדיים, הן בשיעורי הפרייון, הן בכל הקשור ברמת ההכנסה וההשכלה, הן בגיל הנישואין ובמאפייני ההגירה והתפרוסת החרדית. תמורות אלו, שמכוונות את החברה החרדית אל עבר רמת פיתוח גבוהה יותר ואל צמצום שיעורי הילודה, מעידות מחד גיסא על חלחול התפיסות החילוניות לחברה החרדית הנמצאת כיום במגע אינטנסיבי עם כלל הציבור ומושפעת ממנו, ומאידך גיסא על הדוחק הכלכלי המכתיב את תפרוסתה של החברה החרדית במרחב ואת דפוסייה הדמוגרפיים שנגזרים מיכולתה הכלכלית של המשפחה החרדית ופחות מהמסורת, מהמנהגים המקובלים ומציוויי האדמו"ר או המנהיג הרוחני.

פריסת האוכלוסייה החרדית בישראל (מפה 9) מבטאת שינויים אלה, שכן גם אם ניתן לראות כי נשמרים בה יחסי הכוחות של מרכז מול פריפריה (87% במרכז, 7% בצפון, 6% בדרום), הרי יותר ויותר חרדים גרים מחוץ לריכוזים הגדולים, אם בריכוזים חרדיים בערים מעורבות (חלקם חדשים) ואם בערים חרדיות חדשות. פריסה זו גם מרחיקה את המהגרים החדשים מסביבתם והנהגתם המקורית (ובכך אולי "מרופפת" את הפיקוח), גם מצריכה אותם למוביליות רבה שבהכרח יוצרת חיכוך עם האוכלוסייה הכללית, גם מצריכה את חברי הקהילה (בעיקר בערים החדשות) לכלכל את עצמם ואת עירם באופן אליו לא נדרשו ביישובים המעורבים והוותיקים וגם יוצרת הנהגה מוניציפלית, שעיקר מאפייניה הם יותר חברתיים-מודרניים ופחות דתיים-קלאסיים. לכן, לא מן הנמנע כי פריסת הריכוזים אינה רק ביטוי לשינויים אלה, אלא אף מאיצה ולעתים יוצרת אותם בעצם קיומה הנוכחית, מגדירה את מאפייני ההגירה החרדית ולא רק מוגדרת על פיהם.

מפה 9: פריסת האוכלוסייה החרדית בישראל, 2011, מקור: כהנר 2009 ועדכונים נוספים

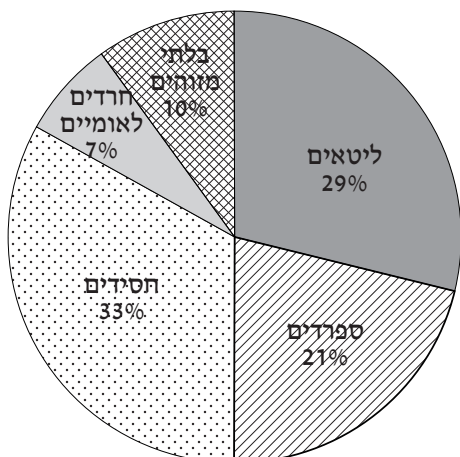
פרק ג' – חצרות זרמים בחברה החרדית הישראלית ופריסתם

בעיני רבים בציבור הישראלי נתפסת החברה החרדית כמקשה אחת: חברה בעלת אורח חיים אחיד, מבנה משפחתי אחיד, לבוש אחיד, תפרוסת גאוגרפית מוגדרת ותפיסות עולם דתיות וכלליות אחידות. אישוש לתפיסת החרדים כקבוצה הומוגנית בא מכיוון התקשורת, שאף היא נוהגת להציג את החברה החרדית בישראל ובעולם כחברה מלוכדת ומגובשת, שחבריה חולקים אורחות חיים ותפיסות עולם זהות ושותפים לאותה קהילת ענק הנקראת "חרדים".

לאמיתו של דבר, החברה החרדית אינה הומוגנית, אלא חברה המאופיינת בהטרוגניות ובטווח רחב של גוונים חברתיים ואידאולוגיים. היא תפורה טלאים טלאים שאינם מתחברים זה לזה באופן הרמוני ומלוכד. כל טלאי מייצג קבוצה בעלת ייחוד שונה מזה של הקבוצה האחרת ולעתים אף סותר לו. אמנם, "שמיכת הטלאים" הזאת מכסה (בעיקר מטעמים פוליטיים ואידאולוגיים) על אוכלוסייה אחת המכונה "חרדים", אך זו אוכלוסייה שניגודים, יחסי איבה וסכסוכים מהותיים בנוגע לאורח החיים שיש לנהל ולהשקפות בנושאים הלכתיים, חברתיים, פוליטיים, כלכליים וכיוצא באלה הם לחם חוקה (גורביץ וכהן-קסטרו 2004; כהנר 2009; Rothenberg et al. 2010).

החלוקה העיקרית המקובלת כיום הן במחקר האקדמי, הן בחברה החרדית עצמה היא לחסידיים, ליטאים (מתנגדים) וספרדים (גרליק 2002; כהנר 2009; קצובר 1999; Rothenberg et al. 2010). מקורה של החלוקה לחסידיים ולליטאים היא בהתפתחות העולם היהודי במזרח אירופה במחצית השנייה של המאה ה-18, כפי שתואר בפרק הראשון (וכן ראו: אסף 2006; קצובר 1999; שלג 2000). הזרם ה"חרדו-ספרדי" (חרדים מזרחיים) מקורו בארצות קדמת אסיה וצפון אפריקה, שם התפתחה היהדות המזרחית שהייתה בעיקרה דתית-מסורתית, והוא שונה בהיבטים רבים מהיהדות החרדית שהתגבשה במזרח אירופה (ליאון 2003, 2010; קפלן 2003). חלוקת יסוד זו מבוססת על יחס הזרמים השונים להלכה. הזרם הליטאי מאופיין מראשית היווסדו בשימת דגש על למדנות, בנטייה להחמיר בעניינים הלכתיים, בהתנגדות לשינויים במסורת היהודית כפי שהוא מפרש אותה, ובהתנגדות לתנועת החסידות שנתפסה בעיניו כתנועה משיחית (שטמפר 1995). הזרם החסידי מתמקד בדת מתוך גישה חברתית, רוחנית ורגשית (שמחה, התעלות וכיו"ב), בשאיפה לדבקות באל, בדבקות בתורת החסידות ברוח הבעש"ט ובהתגבשות חצרות חסידיות סביב שושלות של אדמו"רים. בניגוד לשני הזרמים האירופים, הזרם הספרדי המודרני (ש"ס) והזרם הספרדי הקלאסי – טרם מהפכת ש"ס ("ספרדים ירושלמים" ו"ספרדים ליטאים") – מאופיינים בגמישות הלכתית, בקיום אינטראקציה פעילה עם החברה הכללית, בהתבדלות חלקית בלבד ובשימת דגש על היבטים חברתיים, בניסיון למה שהם מכנים "השבת עטרה ליושנה" על ידי קירוב יהודים ספרדים מסורתיים אל הדת. שלושת הזרמים עצמם נחלקים בתוכם כל אחד לתתי-זרמים ומתנהלים ביניהם מאבקי

כוח ומחלוקות בעניינים הלכתיים ואידאולוגיים וביתר תחומי החיים – חברה, פוליטיקה, תעסוקה, חינוך ועוד (כהנר 2009; ליאון 2003, 2010; Rothenberg et al. 2010).

ניסיון לאמוד את גודלן של הקבוצות השונות בחברה החרדית הוא משימה קשה ומורכבת. הוא תלוי במידה רבה באופן שבו מוגדר "מיהו חרדי?" ובקריטריונים שעל פיהם נחלקת החברה החרדית לקבוצות משנה. משרד השיכון, בבוחנו את צורכי הדירור של האוכלוסייה החרדית ב-2006, חילק את החברה החרדית בישראל לפי הזרמים המרכזיים חסידים, ליטאים, ספרדים, חרדים לאומיים (חרד"לים) ובלתי מזוהים (שטרן ואחרים 2006) (תרשים 8).

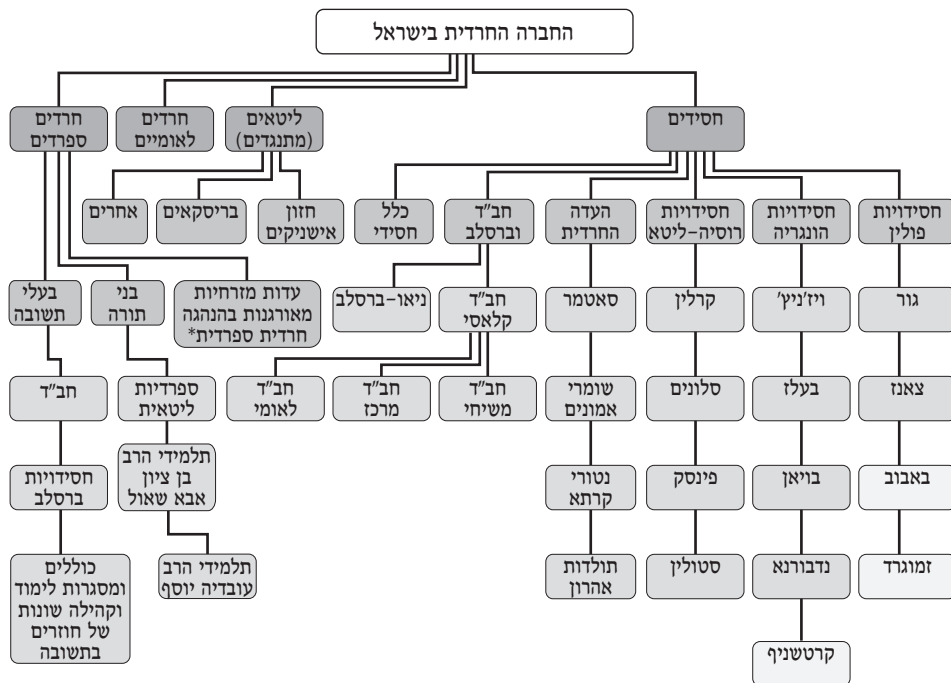
תרשים 8: התפלגות החברה החרדית בישראל לפי זרמים, 2010, מקור: משרד השיכון, צורכי הדירור של המגזר החרדי, 2006; הכהן וכהנר 2011.

חלוקה זו אמנם מיטיבה לתאר את החברה החרדית לגוניה, אך חוטאת בכך שאינה מדגישה כי חלק ממי שמכונים חרד"לים וחרדים בלתי מזוהים, המוצגים כזרמים נפרדים, מזוהים

למעשה עם אחד הזרמים הקיימים (חסידים, ליטאים וספרדים). על בסיס אותו העיקרון, גם בקרב החרדים הספרדים ובקרב הליטאים והחסידים יש לא מעט חרד"לים ו/או בלתי מזוהים. כלומר, גם חלוקה ראויה ועדכנית זו של משרד השיכון אין בה די כדי לשקף נאמנה את גוני החברה החרדית ואת מורכבותה (תרשים 9) (גורביץ וכהן-קסטרו 2004; הכהן וכהנר 2011; כהנר 2009).

בשנים האחרונות מתפתחים קריטריונים נוספים לחלוקת החברה החרדית לתתי-זרמים. כך למשל נחלקים החרדים בין "חרדים מקוריים" ל"בעלי תשובה", בין "מתונים" ל"קנאים", בין "חוצניקים" לחרדים "צברים" ובין "סגורים" ל"פתוחים" (מודרניים) (חנני 2008; כהנר 2009; פורטנוי 2007). בתוך החוגים החרדיים ניכרת דינמיקה של "פתיחות מול סגירות", נושא בעל משקל אך עמום, הבא לידי ביטוי בתחומים כמו תרבות הפנאי, נופש ותיירות, תרבות הצריכה והמותגים, לבוש, היחס ללימודים אקדמיים, יציאה לשוק העבודה והקמת מוסדות חינוך ייחודיים (כהנר 2009; כהנר ושלמה 2012; סטולמן 1999; זיכרמן וכהנר 2012).

אופיין של החברות החרדיות הספרדיות והאשכנזיות הושפע במידה מכרעת מארצות המוצא שבהן הן התפתחו, מהתרבות ששלטה בהן ומהקשרים שהן קיימו עם קהילות יהודיות אחרות. הדילמות ההלכתיות שהעסיקו אותן במגוון תחומים (כלכלה ומסחר, תרבות, דיני אישות, חברה ועוד) הצריכו

* בעדות מאורגנות הכוונה היא למערכת של ישיבות, סדרי לימוד ומכונים המונהגים בידי יוצאי ישיבות חרדיות המבקשים לשחזר את שיטת העדה באמצעות העברתה ממסורת בעל פה להוראות שבכתב.

תרשים 9: אילוסטרציה של המבנה הזהויות המסורתיות בחברה החרדית בישראל, מקור: עיבוד מקורי המבוסס על הצלבת מקורות ובעיקר: אלפר ואלמוג 2008; אלפסי 1974; גרליק 2002; כהנר 2009; ליאון 2010; פרידמן 1991

פתרונות שהיו בעיקרם תלויי מרחב ותרבות. הדילמות שהתעוררו בקרב קהילות יהודיות באירופה היו שונות מאלו שהעסיקו קהילות יהודיות באפריקה ובאסיה. אין פלא אפוא, שלחרדיות הספרדית, שהתפתחה למעשה רק במאה ה-20 ובמידה רבה בהשפעה ובעידוד של החרדיות האשכנזית בישראל, אין מחויבות טוטאלית למסורת המזרח-אירופית, וחבריה ניכרים בעצמאות הלכתית ובקבלת מרות מגדולי החכמים והפוסקים הספרדים (אטינגר 1969; אלפר ואלמוג 2008; ליאון 2003, 2010).

הבדל נוסף בין שתי הקבוצות נובע מכך שמן הדתיות המזרחית נעדרים סממני הטראומה ההיסטורית של התמודדות עם המודרנה, עם החילון ועם הרפורמה שחוותה היהדות האשכנזית, שהגיבה על כך במאה ה-19 בריאקציה ובבדלנות, ואולי משום כך אופיה של הראשונה מתון יותר. עם זאת, חלק ממאפייני החרדיות המזרחית הישראלית היום הם חיקוי של החרדיות האשכנזית. זו חדרה אל החלל שהותירה אחריה מדיניות הקליטה של עולי המזרח בשנות החמישים והשישים, ששברה את תרבותם המסורתית המקורית (לופו 2004א; ליאון 2003, 2010; קפלן 2003). השפעת החרדיות

המזרח-אירופית על הזרם הספרדי ניכרת אפוא אם בשל התחנכות של רבים מבני החרדיות המזרחית בישיבות ליטאיות ואם בשל הפטרונות הפוליטית בעלת האוריינטציה ה"אירופית" על מפלגת ש"ס בתחילת דרכה (דשן 1994; טסלר 2003; לופו 2004, 2004ב; ליאון 2003).

זרמים מרכזים בחברה החרדית

הזרם הליטאי. זרם זה, המהווה 29% מכלל החברה החרדית בארץ, מייצג אורח חיים שהתגבש בליטא, בפולין ובהונגריה בסוף המאה ה-19 במסגרת הישיבות הגדולות (בראון 2011; לוין 2009; שטרן ואחרים 2006). הישיבה היא יחידת היסוד – ולמעשה המוסד היחיד – של הליטאים ונועדה להיות בית היוצר למלומדים גדולים. האידאל של הליטאים הוא לימוד תורה, והיכולת התורנית היא קריטריון מרכזי למעמד החברתי. העולם הליטאי מאורגן סביב מערכת החינוך והישיבות שלו, וברובו אינו מחולק לחצרות. עם הישיבות הוותיקות בקבוצה הליטאית נמנות פוניבז', מיר, חברון, בריסק ואיתרי (פרידמן 1991; שטדלר 2003; שטמפפר 1995, 2005).

במסגרת הקבוצה הליטאית שוררת פתיחות יחסית לחיים המודרניים, הבאה לידי ביטוי בסגנון הלבוש המודרני יחסית. כמו כן, הליטאים נכונים לאמץ חלק מהרגלי החיים המודרניים. פרנסותיהם – של מי מהם שמשתלבים בשוק התעסוקה – פתוחות יותר לעולם המודרני ומתרכזות בתחומי העסקים והמחשבים (גונן 2000, 2005; מלחי 2010). שטדלר (2003), העומדת במחקרה על סוגיית העבודה בחברה הליטאית, מצביעה על פרדוקס עמוק בין הצורך ולעתים הרצון לצאת לעבודה ובין האידאל של לימוד תורה, המאפיין את הקבוצה הליטאית. הזרם הליטאי הונהג על ידי גדולי התורה של אגודת ישראל שצמחו בליטא, והם שקבעו בעבורו את החוקים ההלכתיים והחברתיים (פרידמן 1991). בשנות השמונים של המאה ה-20, בעקבות עימותים חריפים בתוך ההנהגה בישראל, פרש הרב אלעזר מנחם ש"ך ממועצת גדולי התורה ומאגודת ישראל והקים את מפלגת דגל התורה, וזו הפכה לנציגה הפוליטית של הציבור הליטאי בכנסת (הורוביץ 2002; טסלר 2003; קצובר 1999; קפלן ושטדלר 2009). מנהיגיו של ציבור זה הם הרבנים יוסף שלום אלישיב⁶ שנפטר בחודש יולי 2012 וישב בירושלים ואהרון לייב שטיינמן מבני ברק (כהנר 2009; זיכרמן וכהנר 2012; Rothenberg et al. 2010).

הזרם החסידי. זרם זה, המהווה כ-33% מכלל החברה החרדית בישראל, מקורו בתנועת מחאה עממית שנוסדה במאה ה-18. החסידות הוסיפה ממד רוחני וחברתי לעבודת הדת השמרנית והלמדנית. על פיה, האל אוהב את היהודי המאמין ללא קשר לעומק למדנותו, ובזאת היא שונה בתפיסותיה מהקבוצה הליטאית (אשכולי 1998). עם זאת, אין מדובר בגוש אחיד, כי אם במאות קהילות הנבדלות זו מזו בטקסיהן ובלבושן, במידת אדיקותן, בעמדתן כלפי נושאים שונים ועוד.

6 עם סיום עריכת הספר נפטר הרב אלישיב, אך המחנה הליטאי נותר מחולק לשתי חצרות והעימות אף הוחרף – ירושלים, בהנהגת הרב שמואל אורבך, ובני ברק, בהנהגת הרב שטיינמן

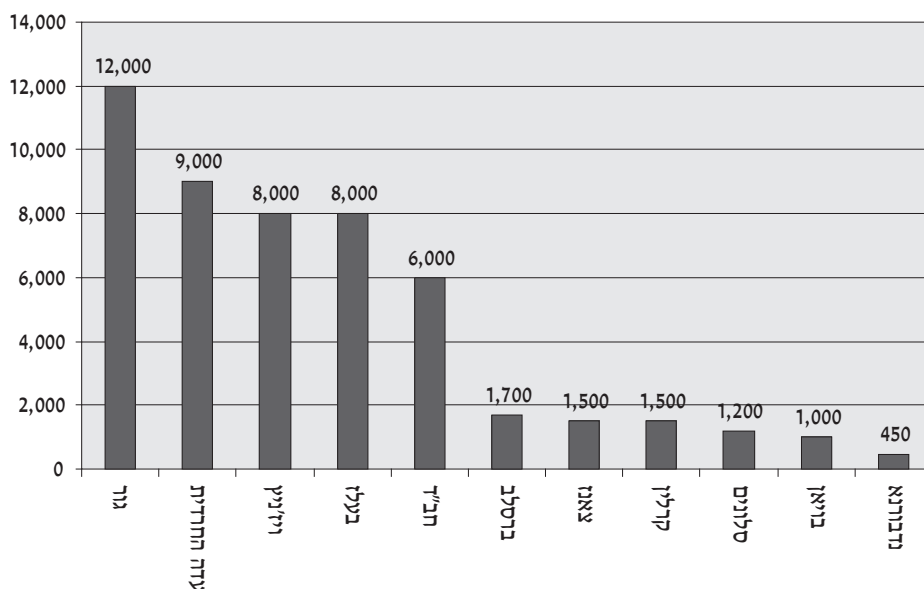
המאפיין המאחד את רוב החסידויות בנות-זמננו הוא התארגנותן כקהילה דתית סביב המנהיג – האדמו"ר, אך המפלג רב על המאחד: חלק מהחסידויות אינן מקיימות קשרים אלו עם אלו, בשל פערים אידאולוגיים וחברתיים שנוצרו ביניהן ברבות השנים (Rothenberg et al. 2010).

החצר החסידית היא חברה בתוך חברה, המספקת לחברים בה את רוב צורכי החיים. אחרי השואה, כשהגיעו לארץ שרידי החסידויות הגדולות מאירופה, התקבצו יוצאי אזור מסוים סביב רב, ישיבה או בית כנסת והקימו קהילה חסידית. מה שהיה חשוב להם הוא ההתקבצות החברתית עצמה, לא פחות מהאידאולוגיה המקורית של אותו בית חסידי. בהשפעת הישיבות הליטאיות ובעקבות החבירה הפוליטית-התיישבותית לציבור הליטאי החרדי, אימצו החסידויות בישראל את ערך הלמדנות והקנו לו חשיבות רבה באורח חייהם היום-יומי, אם כי פחות מובהקת ודומיננטית מזו שמייחסים לו הליטאים (גרליק 2002; Heilman 1992). הקריה החסידית היא אולי החלק הבולט ביותר בקשירת החסיד לחסידות. כל חסידות מקימה לעצמה מוסדות חינוך משלה, בתי כנסת, בתי דין, חנויות מזון (צרכניות), ארגוני מרפא, אולמות שמחה, בתי אבות ולעתים גם מוסדות חברתיים, כגון קרנות צדקה וגמילות חסדים (שלג 2000; Heilman 1992). הזרם החסידי נחשב לאדוק מאוד, והדבר מתבטא בעיקר ביחס לענייני צניעות, בסגנון הלבוש המסורתי (מעילים ארוכים, פיאות משתלשלות וזקן) ובסוג משלח היד המסורתי, אם במקצועות הקודש (מלמד, סופר סת"ם), אם בקהילה ואם במסחה. כמו כן, הזרם החסידי נוטה להשתלב מהר יותר בשוק העבודה, אם כי לרוב בעבודות פנים-קהילתיות (גונן 2000; שלג 2000). מבחינה פוליטית, החסידים משתייכים לאחת משתי הנהגות: אגודת ישראל (הרוב) או העדה החרדית, הנחשבת לקיצונית יותר ולאנטי-ציונית (קצובר 1999). מבחינת החצרות, מקובלת החלוקה לארבע חצרות עיקריות:

1. חסידי פולין – חצר המייצגת את המסורת שהתפתחה בפולין – נציגותיה, חסידות גור הגדולה, חסידות אלכסנדר ואחרות (אלאור 1992; אלפסי 1961, 1974; אשכולי 1998; פרידמן 1991).
2. "ההונגרים" – כמה חצרות חסידיות המייצגות הן מסורות חסידיות והן את האורתודוקסיה ההונגרית שהתגבשה בהשראת ר' משה סופר. נציגותיה, חסידות ויז'ניץ לפלגיה, בעלז וסאטמר (אלפסי 1974; אשכולי 1998; פרידמן 1991).
3. חסידויות ליטא – מייצגות את החצרות החסידיות שהתפתחו בערים פינסק וקרלין (קרלין-סטולין, פינסק-קרלין ואחרות) (אלפסי 1961, 1974; פרידמן 1991; רבינוביץ 1961).
4. "הירושלמים" – מייצגים את המסורת שהתפתחה ביישוב הישן האשכנזי בירושלים ובהם קבוצות קיצוניות ואנטי ממסדיות – נטורי קרתא, תולדות אהרון וקבוצות נוספות מהעדה החרדית (אסף 2006; לוי 1988; פרידמן 1991).

החלוקה לארבע חצרות חסידיות היא למעשה חלוקה על בסיס גאוגרפי-תרבותי. לכך יש להוסיף מאות חסידיות נוספות בגדלים שונים בחצרות ומחוצה להן, כדוגמת צאנז, בויאן, סלונים, בובוב, קרצ'ניץ (קרעטשניץ), ערלוי, קאליב, והרשימה עוד ארוכה (תרשים 10). שתי חסידיות המשתייכות לקבוצה החסידית אך רחוקות בהשקפותיהן ובהתנהלותן מ"הליבה החסידית והחרדית" הן חב"ד וברסלב. הן שונות במבנה הארגוני והמוסדי שלהן (ללא אדמו"ר מכהן), בזיקתן לחברה המודרנית, ביחסן למדינת ישראל ולשאלת השטחים שנכבשו במלחמת ששת הימים (1967), במעורבותן בחיים הפוליטיים ובפעילותן החברתית-דתית בקרב הציבור היהודי בעולם כולו. שתי החסידיות מארגנות פעילות ענפה של החזרה בתשובה וכך קולטות קהל גדול ומגוון לאו דווקא מתוך החסידות או מהחברה החרדית. אף על פי ששתי חסידיות אלו נתפסות כיוצאות דופן בהווה החרדית, הן נחשבות לחלק ממנה (ברוד 1999; פרידמן והילמן 2012).

תרשים 10: הערכת גודלן של החסידיות המרכזיות בישראל, לפי מס' בתי אב, 2010. מקור: מבוסס על הערכות החסידיות, הערכות פרויקט "ארץ החסידות" – אתר העיתון "במשפחה", 2011 וכן הערכות אתרי חב"ד, גור וברסלב. חלק מהנתונים עובדו ונאספו מכמה מקורות וחוברו יחד. הנתונים מתייחסים רק לישראל ולא לחסידי אותן חסידיות בחו"ל.

בעגה החרדית נהוג לכנות את חסידיות חב"ד וברסלב "חסידיות מתות", שכן משעה שנפטרו מנהיגיהן בלא להעמיד יורשים, נותרו החסידים "יתומים". מאחר שרוב חסידי ברסלב המקוריים הושמדו בשואה, הרי הגרעין האוטונטי, אלה שהיגרו ממזרח אירופה לישראל, הוא קטן מאוד ומונה מאות משפחות ספורות. אך עוד לפני השואה התיישבו בירושלים ובצפת כמה משפחות, ומהן

התפתחה למעשה חסידות ברסלב בישראל. בקרב חסידי חב"ד, מספר החסידים שנתרו לאחר השואה ולאחר הגבלות המשטר הקומוניסטי במזרח אירופה אמנם היה קטן, אך בעקבות בריחת האדמו"ר לארה"ב עברו לשם מאמיניו וחסידי ששרדו את השואה ושם גדלה והתפתחה חב"ד, כפי שמתואר בפרק ההיסטוריה. שתי החסידויות, אך בעיקר חסידות חב"ד, פעלו להפצת ערכיהן ותפיסתן בקרב כלל הפזורה היהודית בעולם. בקרב חב"ד נתפסת פעילות זו כערך עליון וכחלק מצוואתו של האדמו"ר האחרון, ר' מנחם מנדל שניאורסון מלובביץ' (ליובאוויטש). הוא עודד את מאמיניו לפעול בכל קצות תבל כדי להפיץ בקרב יהודים את התורה והיהדות לפי השקפת חב"ד (לוינ 1998; ברוד 1999; פרידמן והילמן 2012).

אופיין הייחודי של שתי החסידויות, המדגיש ממדים מיסטיים-קבליים ומטאפיזיים-פנתאיסטיים, הוביל במרוצת השנים לתפיסה שהאלוהות נמצאת בכל מקום, ולפיתוח מנהגים ייחודיים: התבודדות, שליחות ברחבי העולם, וגם הפצת התנועה והדת בקרב כל המגזרים בישראל. ההפצה נעשית באמצעות עלונים, חוברות, קלטות, דיסקים ועל ידי שליחים שעוברים מדלת לדלת וברחובות (ברוד 1999; גודמן 2002, 2004). משנות השמונים התחילה מדיניות זו לשאת פרי: מאות משפחות ואלפי צעירים הצטרפו (במידה זו או אחרת) במרוצת העשורים האחרונים לחסידות ברסלב ולחסידות חב"ד. שכונות בדלניות החלו צצות ברחבי הארץ וסביבן הופיעו שירותים נלווים המיועדים לקהילות אלו (יבנאל, צפת, קרית שמואל, קרית מלאכי ועוד). עם זאת חשוב להבהיר, כי רבים מחסידי חב"ד וברסלב אינם נוטים להתבדל ומתגוררים בשכונות וביישובים הטרוגניים, אם מתוך רצון להשפיע על האוכלוסייה הסובבת ואם, אך בעיקר, משום שברוב היישובים לא נוצרו בסיסים קהילתיים מקומיים מתאימים, ולפיכך כל משפחה פועלת לפי ראות עיניה (ברוד 1999; פרידמן והילמן 2012). מן הראוי לציין, כי כל החסידויות, להוציא ברסלב וחב"ד, אינן מקבלות לשורותיהן חסידים חדשים, וגידולן הוא פרי הריבוי הטבעי הגבוה במיוחד. להלן מוצגות החסידויות הדומיננטיות בתוך הזרם החסידי.

חסידות גור. נחשבת לחסידות הגדולה ביותר בארץ ולבעלת העוצמה הרבה ביותר מבחינה פוליטית וחברתית בציבוריות החרדית. כוחה בא לידי ביטוי בשליטה כמעט בלתי מעורערת במוסדות אגודת ישראל. חסידי גור מונים כ-12 אלף בתי אב ויותר בישראל. חסידות זו מאופיינת בפעילות עסקית ובגישה מעשית, ובקנאות רבה למעמדו ולכבודו של האדמו"ר. ברשות גור ובפיקוחה נמצאת רשת בתי הספר בית יעקב ורשת החינוך העצמאי. זאת ועוד: חסידות גור, שקנתה לה בציבור החרדי זה שלושה עשורים תדמית אליטיסטית, שולטת כיום ברבים מגופי התקשורת במגזר החרדי (עיתון "המודיע", תעשיית הקולנוע החרדי, תעשיית המוזיקה ועוד), ולכן היא גם קובעת ומעצבת את דעת הקהל החרדי. רבים מחסידי גור משולבים בכלכלה המגזרית והמקומית בעמדות בכירות וניהוליות. מן ההיבט הפוליטי, חסידות גור, שזוהתה כבעלת הכוח המרכזי במפלגת אגודת ישראל ושנתפסה כמי שמדכאת את יתר הזרמים במגזר מבחינה פוליטית, נותרה גם כיום בעלת השפעה רבה (שאמנם

נחלשת במקצת עם השנים) על מנגנוני מפלגת יהדות התורה (ראו בפרק ד': הפוליטיקה בחברה החרדית הישראלית) הפזורים ברחבי הארץ. לב החסידות נמצא בירושלים, שם מתגורר האדמו"ר הנוכחי יעקב אריה אלתר. ריכוזים מרכזיים נוספים של חסידות גור קיימים בבני ברק, אשדוד, ערד, חצור הגלילית וקרית גת. מחוץ לישראל נמצאים ריכוזי גור בארה"ב ובלונדון. מבחינה חיצונית ניכרים חסידי גור בחבישת ה"ספודיק" בימי שבת וחג, שהוא כובע פרווה גבוה ורחב – בדומה ליתר חסידויות פולין (אלפר ואלמוג 2008; אשכולי 1998; קאהן 2006; Rothenberg et al. 2010).

חסידות בעלז. החסידות השנייה בגודלה בישראל. רוב חסידיה נספו בשואה, וכיום היא מונה כ-8,000 בתי אב. חסידות בעלז נוסדה במאה ה-19 בגליציה המזרחית (כיום אוקראינה) על ידי האדמו"ר שלום רוקח. מרכז החסידות העולמי נמצא בקרית בעלז בירושלים, שם גם נמצא בית המדרש המפואר שלה, שהוא מקום עלייה לרגל. זאת חסידות מתחדשת, שבראשית דרכה צעדה עם העדה החרדית, אך פרשה ממנה לדרך עצמאית. בתחילה נטלה חלק עם הליטאים בהקמת מפלגת דגל התורה (ראו בפרק ד': פוליטיקה), וכיום היא חלק מאגודת ישראל. לחסידות זו מוסדות חינוך לבנים ולבנות, שלומדים בהם מאות תלמידים (עיתון משפחה: פרויקט ארץ החסידים 2010; Rothenberg et al. 2010).

חסידות ויז'ניץ. חסידות גדולה, שגם היא מונה כ-8,000 בתי אב. מרכזיה נמצאים בבני ברק, במונסי (Monsey) שבמדינת ניו יורק ובחיפה. קהילות נוספות של החסידות פזורות ברחבי הארץ ובעולם (מודיעין עילית, ירושלים, לונדון, צפת, בית שמש, אנטוורפן, מונטראול ועוד). חסידות ויז'ניץ מאופיינת בשמרנות נוסח יהודי הונגריה ורומניה. בחיפה נמצא מרכזו של אחד מפיצולי החסידות – סערט ויז'ניץ (Seret Viznitz), המונהג על ידי הרב יעקב הגה. החסידות מחזיקה ברשת חינוך מסועפת, "איגוד מוסדות ויז'ניץ בארה"ק", הכוללת כ-70 מוסדות חינוך. לחסידות זו, בדומה לחסידות גור, יש כוח פוליטי רב במנגנוני מפלגת יהדות התורה, ובאופן מסורתי ממונה מטעמה נציג בכנסת ישראל. כדי להבדיל את עצמם נוהגים חסידי ויז'ניץ לחבוש את הכובע החסידי כשלולאת הסרט נמצאת בצדו הימני (הפוך מהצורה המקובלת) (אלפסי 1996; עיתון משפחה: פרויקט ארץ החסידים ויז'ניץ 2010; Rothenberg et al. 2010).

חסידות צאנז. חסידות שמקורה בעיירה נובי סונץ' שבגליציה, שמייסדה הוא האדמו"ר חיים הברשטאם מצאנז. לחסידות כמה מוקדים בישראל, והבולטים שבהם נמצאים בירושלים ובנתניה. מנהיגה הקודם, הרב יקותיאל יהודה הברשטאם, הקים בנתניה קריה חסידית גדולה ובית חולים המשרת את כלל תושבי השרון. דגש מיוחד ניתן בחסידות זו ללמדנות, ורבים מתלמידי החסידות נבחרים מדי חודש על מאות דפי תלמוד. בחסידות קיימים תתי-זרמים חסידיים, ובהם באבוב, גארליץ וז'מיגרד (חנני 2008; אלפסי 1974; Rothenberg et al. 2010).

העדה החרדית. מורכבת מקבוצות שונות, בעיקר מבני היישוב הישן. כוללת בתוכה קהילות ("חצרות") חסידיות ובהן סאטמר ותולדות אהרן, וכן קבוצות מתנגדים מצאצאי היישוב הישן בירושלים המכונים "פרושים", ובהם קבוצת בריסק וקבוצות הונגריות. מבחינה רעיונית, רוב הקבוצות בעדה החרדית נוהגות בהתבדלות קיצונית וביחס עוין כלפי אלמנטים של מודרניזציה. לעדה החרדית עמדה השוללת את הציונות ואת הלגיטימציה של מדינת ישראל, ולמעשה היא מקיימת אוטונומיה תרבותית וארגונית-פוליטית. כל הקבוצות השייכות לעדה החרדית כפופות למנהיגותו של בית דין צדק (בד"ץ) בירושלים. בעניין זה קיים אבסורד מסוים, שכן למרות המגמה הבדלנית הטוטאלית, קנה לעצמו הבד"ץ יוקרה בקרב הציבור החרדי כולו וגם בחלקים של הציבור הדתי-מודרני והמסורתי, והשפעתו, בעיקר בתחום הכשרות, חורגת בהרבה מגבולות העדה החרדית. הקבוצות המשתייכות לעדה החרדית שכנו עד לאחרונה לרוב בשכונות הירושלמיות גאולה ומאה שערים, אולם בשנים האחרונות, בשל מצוקת דיו, נוצרו מרכזים חדשים שלהם בשכונות חדשות מחוץ לירושלים. בולטת בהקשר זה העיר בית שמש. קבוצות אלו מנסות מפעם לפעם לבטא את עמדתן האידאולוגית ומציתות הפגנות אלימות ברחובות ישראל בנימוק של שמירת השבת ושמירת ערכי היהדות, המכוונות לא אחת אל מוסדות השלטון בעלי התפיסות הלאומיות החילוניות (אלפר ואלמוג 2008; הורוביץ 2002; קרימלובסקי 2006; Rothenberg et al. 2010).

חסידות סאטמר. מקורה ברומניה. נוסדה בידי הרב יואל טייטלבוים והונהגה בעשורים האחרונים על ידי בנו, משה טייטלבוים, עד מותו ב-2006. מאז התפצלה החסידות בין שני בניו היושבים בברוקלין ובמנורו שבמדינת ניו יורק – שם מרוכזת רוב חסידות סאטמר העולמית. בישראל, מספרם נמוך ביותר – כ-1,000 בתי אב המרוכזים בעיקר בבני ברק ובירושלים. בעולם מוערך מניינה של חסידות סאטמר ב-70 אלף בתי אב. החסידות מאופיינת בהתנגדותה לציונות ולמדינת ישראל. מבית, היא מתנגדת לכל אימוץ דפוס התנהגות מודרני ודוגלת בשמרנות קנאית וקיצונית. בישראל אנשי סאטמר מזוהים עם העדה החרדית, שאינה משתתפת בבחירות לכנסת ונמנעת מקבלת תמיכה כספית ממוסדות המדינה (אלפר ואלמוג 2008; הרשקוביץ 1998; כהנר 2009; Rothenberg et al. 2010).

הזרם הספרדי (חרדים מזרחים). זרם זה מהווה כ-21% מכלל האוכלוסייה החרדית בארץ (ליון 2009; שטרן ואחרים 2006). מקורו בארצות מערב אסיה וצפון אפריקה, שם הייתה היהדות בעיקרה דתית-מסורתית. דשן (1994) מגולל את סיפורה ההיסטורי של היהדות המזרחית ומגדיר את שני הזרמים העיקריים שיצאו מתוכה – הזרם המסורתי והזרם החרדי-מזרחי. האחרון, המזוהה עם ש"ס והמוכר לכלל הציבור הישראלי, החל את דרכו בשנות החמישים, כשמעטים מקרב בני הנוער המזרחי התגלגלו לפנימיות ולבתי ספר של חרדים אשכנזים ובהמשך גם לשיבות ליטאיות. אברכים צעירים אלה, שספגו את אורחות החיים של בחורי הישיבה האשכנזים – שפת היידיש, הלבוש ודרך

לימוד התורה – נדחו מבחינה חברתית על ידי האשכנזים והיו קרקע פורייה להתבדלות מהם. אולם עוד קודם להתהוות זרם מרכזי זה התפתח בארץ ישראל חוג מזרחי-חרדי שמוצאו בגרעין עולים מסורתיים שהגיעו לירושלים מבגדד ומחלב בתקופת המנדט. חוג זה, שנחשב לחרדי קיצוני, חידש את ישיבת "פורת יוסף" והפך אותה ממדרש ספרדי קטן לישיבה חרדית ספרדית גדולה בדומה לישיבות האשכנזיות (גרליק 2002; ליאון 2003, 2010; פרידמן 1991).

שתי קבוצות נוספות שבנו את הזרם החרדי-מזרחי הן האחת, בוגרי מערכת החינוך הממלכתי-דתי, שאמנם רבים מהם לא הפכו לחרדים, אך דתיותם עוצבה על פי הדגם האורתודוקסי המזרח-אירופי; והאחרת, תנועת תשובה המורכבת מיחידים, מכוללים ומישיבות המתערבים בחיים החברתיים והתרבותיים באזורים המאוכלסים על ידי יוצאי ארצות המזרח. לחרדים הספרדים אין קהילה דתית מוגדרת ואין הנהגה ברורה. זוהי בעצם קהילה חברתית המתקיימת בין קבוצות חרדיות שונות שאינן סגורות, כגון קבוצות ברסלביות שונות, חסידיות חב"ד, ישיבות שונות של מזרחיים או רבנים כריזמטיים (דשן 1994; ליאון 2003, 2010).

בסוף שנות השבעים התחילה שכבה של אברכים מזרחים להתגבש ולעשות למען מקומם בעולם החברתי והפוליטי של ישראל (דשן 1994; ליאון 2003, 2010). בתחילה היו אלה יוזמות מקומיות של כל אחת מאותן קבוצות שהרכיבו את המזרחיות החרדית, אולם בעקבות אלו באה ההתארגנות הארצית של ש"ס, שהתגבשה כמפלגה של "בני תורה", זכתה לתמיכתו של הרב ש"ך ובראשה הועמדה "מועצת חכמי התורה" בהנהגתו של הרב עובדיה יוסף (טסלר 2003; ליאון 2010; פרידמן 1991).

קפלן (2003) ואחרים מדגישים שיש להבחין בין ש"ס כתנועה פוליטית, חברתית וחינוכית לבין החרדיות המזרחית כתופעה תרבותית וחברתית. לדעתם, ש"ס אינה אלא חלק ממערכת רחבה יותר של עולם תרבותי וחברתי של יוצאי ארצות האיסלאם (לופו 2004א). המתח העדתי שהתפתח במרוצת השנים בין החרדים הספרדים לאשכנזים עודד את היווצרותן של שכונות חרדיות-מזרחיות נפרדות והוביל להקמת ישיבות, כוללים, מרכזי לימוד ומרכזי שירותים נפרדים. גם כיום קיים מתח הלכתי וחברתי בין הספרדים לאשכנזים, המוצנע לרוב על ידי שני הצדדים.

חרדים לאומיים (חרד"לים). זרם שהתחיל לפרוח בשנים האחרונות, ומשקלו בכלל החברה החרדית מוערך כיום בכ-7%. מוצאה של התנועה בבית מדרשו של הרב אברהם יצחק הכהן קוק ובמוסדות הרב קוק ובראשם ישיבת מרכז הרב בירושלים ושלוחותיה. החרדים הלאומיים מאופיינים בנטייה להקצנה פוליטית ונחשבים לבעלי דעות ימניות קיצוניות. מיוחסת להם דבקות בתורה והקפדה יתרה על קיום מצוות. הם ניכרים בהתעקשותם לטפח תרבות יהודית בדלנית, שאינה שואבת את השראתה ואת רעיונותיה מתרבויות אחרות. מנהיגיהם הם ראשי ישיבות לאומיות בירושלים ומעבר

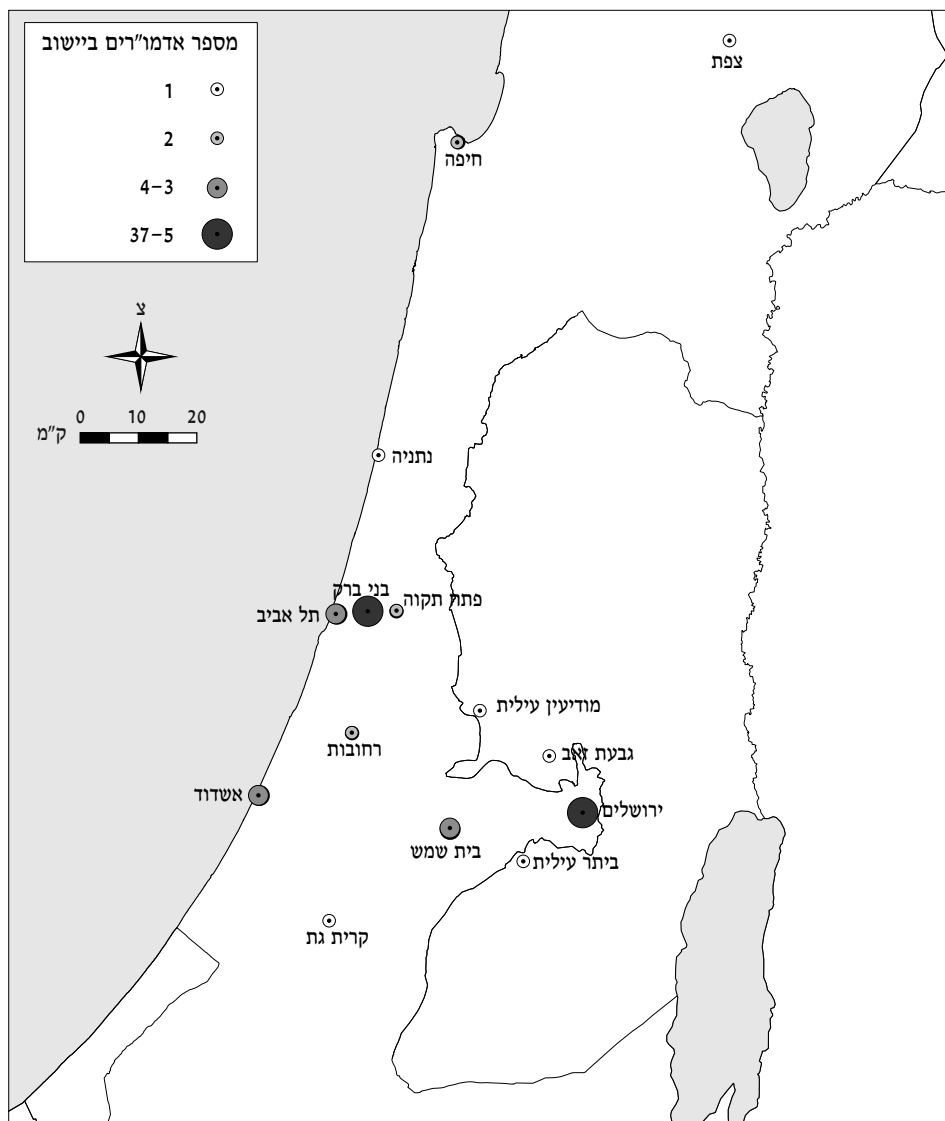
לקו הירוק. בקרב כלל הציבור החרדי הם אינם נחשבים לחרדים ולמנהיגים רוחניים (פפר 2007). יש לציין כי בקרב חוקרים מסוימים ואף בקרב גורמים מתוך אוכלוסייה זו קיימת תפיסה כי ציבור זה אינו חלק מהחברה החרדית, אלא חלק מהציבור הדתי לאומי (שלג 2000).

מן הסקירה עולה, כי החרדים בכללותם הם חברה של קהילות (חוגים) ולא של יחידים. הזהות החרדית מחולקת לתת-זהויות פרטיקולריות, שבמקורן קשורות לנופים גאוגרפיים-חברתיים, בעיקר של מזרח אירופה. לזיקה לתת-קהילה פרטיקולרית יש לא רק משמעות דתית אלא גם משמעויות חברתיות, תרבותיות לכלליות והנהגתיות. כך למשל קובעת הזיקה לקהילה את בית הכנסת, את בית המדרש, את מוסדות החינוך שבהם ילמדו ילדיו של החרדי, את גבולות השידוך של בניו ובנותיו, את הזיקה למוסדות של עזרה וחסד, את חברי הקהילה במסגרות המיישבות (החצרות, העמותות והישיבות) ואת הזיקה למיקום ההנהגה הרבנית. נקודת המוצא היא שהחרדי ירצה לגור קרוב ככל האפשר לרב שלו, לקהילתו ולמוסדותיה (פרידמן 1997; שלהב 1997).

פריסת החצרות במרחב הישראלי

החברה החרדית בישראל פרוסה בשלושה מרחבים: מרכז הארץ (בו מרוכזת עיקר האוכלוסייה החרדית), צפונה ודרומה. התפתחותם הגאוגרפית-היסטורית של שלושת מרחבים אלו מאופיינת בריכוזיות דמוגרפית, חברתית, אתנית ופוליטית אל מול שוליות הפריפריה ובמערכת יחסים מסועפת בין הריכוזים החרדיים השונים. מפה 10 מציגה את פריסתן של 97 חצרות אדמו"רים במרחב הישראלי לפי מספר החצרות ביישוב. המפה מציגה את האזורים שבהם מרוכזת ההנהגה הרוחנית החסידית וכן את ריכוזי הקהילות החסידיות ואת מרכזי הכוח שלהן, לפי אזור גאוגרפי (כהנר 2009).

המפה מראה, כי האזור העיקרי שבו מרוכזים רוב אדמו"רי החצרות החסידיות במרחב הישראלי הוא אזור המרכז, ובעיקר הערים ירושלים ובני ברק. מרכזי החסידויות הגדולות גור ובעלז והחסידויות הירושלמיות הקיצוניות (דוגמת תולדות אהרון) נמצאים בירושלים, ומרכז חסידות ויז'ניץ ומרכזים נוספים נמצאים בבני ברק. תחתיהן במורד ההיררכיה נמצאת אשדוד, ובה מתגוררים ארבעה אדמו"רים של חסידויות קטנות (פיטסבורג, מליץ [מעליץ], צ'רנוביל [טשערנאביל] וטולנא [טאלנא]). בהמשך ההיררכיה נמצא הריכוז החרדי בפתח תקוה, שם יושבים שלושה אדמו"רים. פתח תקוה היא ריכוז חרדי ההולך ומתחזק. שלושה ריכוזים נוספים במרכז הם נתניה, רחובות וגבעתיים. באחרון שוכן האדמו"ר של חסידות קרלין-סטולין, בנתניה – האדמו"ר מצאנז שהקים קהילה בעיר כבר באמצע שנות החמישים, וברחובות יושבים שני אדמו"רים, שהחשוב מביניהם הוא האדמו"ר מקרצ'ניץ, שבשנת 1948 הקים בעיר קהילה חסידית. קהילה זו היא אבן שואבת לא רק לקהילות החסידיות אלא גם לחוגים הליטאיים והספרדיים באזור (אלפסי 1974; דהן 1998; כהנר 2009).

מפה 10: פריסת חצרות האדמו"רים החסידיים בישראל, 2011, מקור הנתונים: מפתח העיר 2011; המדריך החרדי 2011

בערים החרדיות החדשות ביתר עילית, מודיעין עילית ורמת בית שמש יושבים חמישה אדמו"רים של חסידויות קטנות, שלושה מהם ברמת בית שמש. הקהילות החרדיות בערים אלו הולכות ומתחזקות בקצב מהיר, הן מבחינה דמוגרפית, הן מבחינת תשתיותיהן המוסדיות והרוחניות, וייתכן שבעתיד יתעצם התהליך של מעבר ההנהגה הרוחנית ליישובים אלו. למעשה, נתונים אלה מדגישים באופן מובהק את מעמדו של מרכז הארץ, ובעיקר את זה של ירושלים ובני ברק כמרכז חרדי רוחני

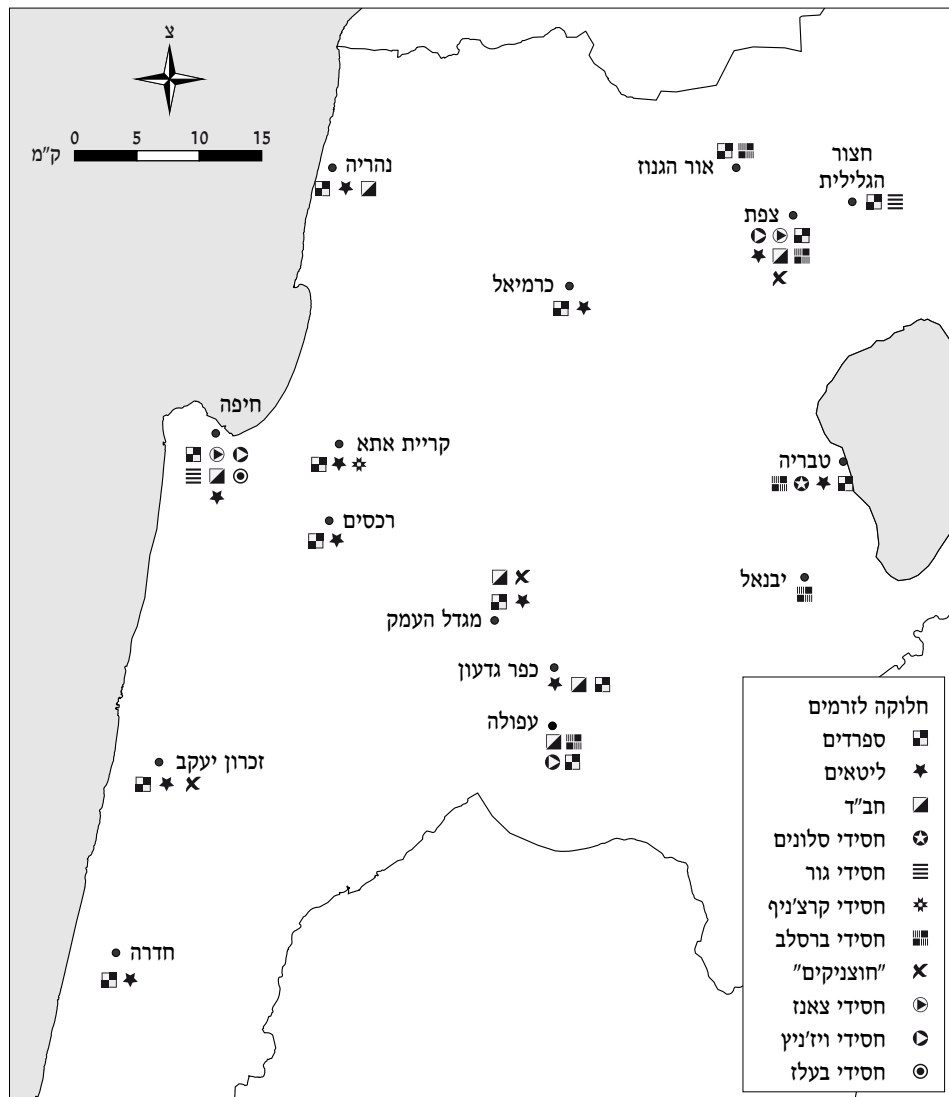
בעל עוצמה רבה. מרוכזת בו רוב ההנהגה החסידית ונוהרים אליו המוני חסידים מכל קצות הארץ הזקוקים לעצת רבם. באזורי הפריפריה יושבים רק מקצת מאדמו"רי החסידויות במרחב הישראלי (כהנר 2009).

פריסת הקהילות החרדיות במרחב הצפוני (מפה 11) מלמדת, כי בריכוזים הגדולים בצפת ובחיפה נמצא מגוון של קהילות חרדיות שהוא תוצר של התבססות ארוכת שנים בערים הללו, ובייחוד בצפת, שבה התחילו להתיישב חסידים וליטאים למן המאה ה-18. הקהילות החרדיות הקטנות בכרמיאל, בחדרה, ברכסים (קהילה גדולה יותר) ובמידה רבה בזכרון יעקב, בנהריה ובקרית אתא הן בעיקר של ליטאים ושל ספרדים. בטבריה, עיקר האוכלוסייה החרדית משתייכת לחוג הספרדי (חלק גדול הם בעלי תשובה), למרות שבעבר חיו בטבריה קבוצות חסידיים אשכנזיות, כדוגמת חסידי קרלין וחסידי סלונים. בחצור הגלילית יש קהילה מבוססת וחזקה של חסידי גור ובמקביל לה פועלת ביישוב קהילה ספרדית-חרדית, הנהנית מתמיכת תושבי היישוב מסורתיים-מזרחיים. ביבנאל ובאור הגנוז יש קהילות שונות של חסידות ברסלב. ביבנאל מהווה כיום קהילה זו כ-40% מכלל תושבי המושבה (כהנר 2009).

במרחב הדרומי, ריכוזי הקהילות הגדולים ביותר נמצאים בנתיבות ובאופקים, ובהם בעיקר קהילות ליטאיות וספרדיות (מפה 12). הליטאים היו הגרעין שממנו התפתחה הקהילה החרדית ביישוב. היום הולכת ומתגבשת באופקים גם קהילת חסידי חב"ד. בריכוז החרדי בקרית גת יש מגוון רחב יחסית של קהילות חרדיות – סימן לריכוז חרדי ההולך ומתבסס. עם הקהילות הבולטות ביישוב זה נמנות חסידות גור, חסידות חב"ד, חסידות קרצ'ניף (בראשות האדמו"ר מקרצ'ניף בקרית גת), קהילה קטנה של חסידי סלונים (בקרית גת) וקהילה חרדית-ספרדית שכוחה חזק יותר, בערד. הקהילות החרדיות בבאר שבע, בירוחם, בשדרות, בדימונה ובאשקלון הן בעיקר של ציבור ספרדי, ויש בהן מעט ליטאים וחסידי חב"ד. רוב האוכלוסייה החרדית בקרית מלאכי משתייכת לקהילת חב"ד (בתוכה ציבור ספרדי גדול של בעלי תשובה). בקהילות הקטנות מתגוררים לצד הקהילה הספרדית חסידי סלונים (חזון יחזקאל) וציבור ליטאי (תפרח) (ליאון 2003; קרימלובסקי 2006; כהנר 2009).

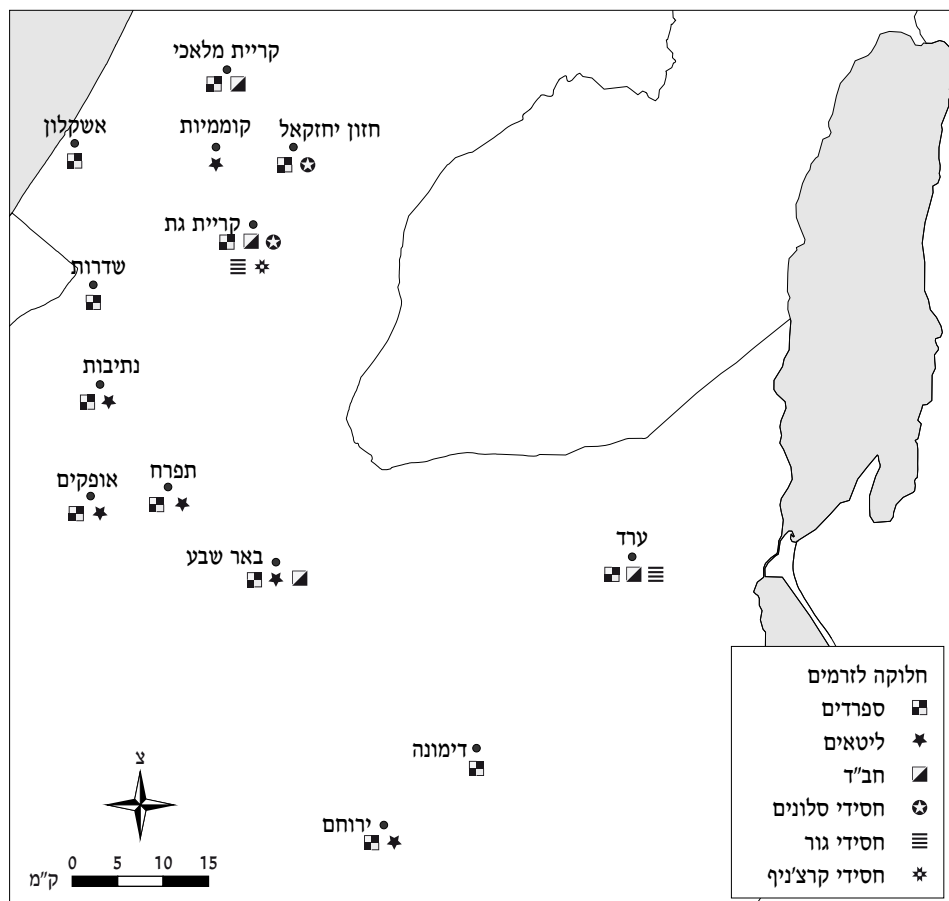
בשני הריכוזים הגדולים ירושלים ובני ברק יש נציגויות ומרכזים של מרבית החוגים והקהילות החרדיות בארץ (מפה 13). מרכז ההנהגה הליטאית התחלק בין ירושלים לבני ברק: מקום מושבו של הרב יוסף שלום אלישיב המנוח היה בירושלים, והרב אהרון לייב שטיינמן הוא ראש ישיבת פוניבז' שבבני ברק. מרכז ההנהגה הספרדית שוכן בירושלים בראשות הרב עובדיה יוסף. כאמור הקהילות החסידיות ומרכזיהן מתחלקים בין שתי הערים, כך שמרכזי החסידויות הגדולות גור ובעלז והחסידויות הירושלמיות הקיצוניות (דוגמת תולדות אהרון) נמצאים בירושלים, ומרכז חסידות ויז'ניץ וחסידויות נוספות – בבני ברק (כהנר 2009).

מפה 11: פריסת תתי הקהילות החרדיות בפריפריה הצפונית, 2009, מקור: כהנר 2009

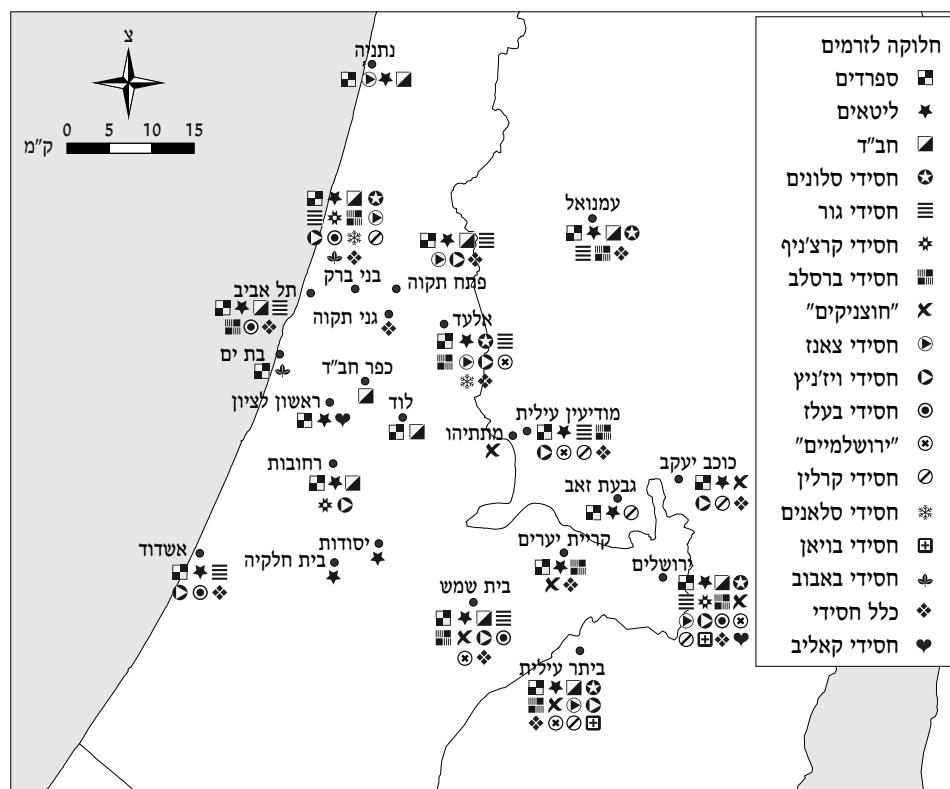
גם הקהילות בריכוזים הבינוניים – אשדוד, מודיעין עילית, ביתר עילית, בית שמש ואלעד – מורכבות ממגוון של חוגים, אך לכל אחת יש מודל להזדהות בתפיסה החרדית. באשדוד הזרם המוביל הוא הזרם החסידי המורכב מהחסידיות הגדולות גור, בעלז וויז'ניץ ומקהילות חסידיות קטנות. שלוש הראשונות (בעיקר גור) הן הנותנות את הטון בהתפתחות הקהילה החרדית בעיר במשך השנים. מודיעין עילית נתפסת כעיר ליטאית ומזוהה עם הזרם הליטאי, שהיה ממקימי השכונה הראשונה בעיר. ביתר עילית נתפסת בהווה החרדית כעיר "ירושלמית" ו"חסידית" (אף על

מפה 12: פריסת תתי-הקהילות החרדיות בפריפריה הדרומית, 2009, מקור: כהנר 2009

פי שחיות בהן אוכלוסייה ספרדית גדולה וקהילה ליטאית). גם בבית שמש יש מגוון של קהילות שניתן לאפיין לפי חלוקה לשכונות. באלעד, המורכבת מפסיפס של חוגים חרדיים, יש רוב חרדי-ספרדי ובראשות העיר עומד נציג ש"ס. ביתר היישובים, ובראשם פתח תקוה, קרית יערים (קרית טלז-סטון), לוד ורחובות מגוון של זרמים חרדיים מצומצם. ביישוב החרדי עמנואל קיים מגוון של קבוצות חרדיות שונות. (כהנר 2009; לופו 2004; קאהן 2006).

ביישובים שהוזכרו, לכל קהילה ופלג יש פריסה גאוגרפית ייחודית. יתרה מזו, מיקומן הגאוגרפי של הקהילות השונות אף עיצב והכריע במידת-מה את דמותן ותפיסותיהן. אחדות מהן, הנמצאות באינטראקציה עם העולם החילוני, לובשות צביון ליברלי יותר ולאומי, בעוד אלו המסוגרות בגטאות החרדיים בירושלים ובני ברק למשל, משמרות תפיסות והשקפות שמרניות וקיצוניות כלפי המודרנה,

מפה 13: פריסת תתי הקהילות החרדיות במרכז הארץ, 2009, מקור: כהנר 2009

מדינת ישראל והציונות. ככל שיחלפו השנים, כך עשויות להיוולד קבוצות נוספות שיהפכו את החברה החרדית למגוונת ולמורכבת יותר. הייחוד שאיפיין את החרדים שהגיעו מאירופה, ההולך ונעלם, ילבש צביון גאוגרפי מקומי וייחודי, כפי שניצינו כבר נראים בצפת, בבני ברק, בנתניבות ועוד.

סיכום

בדומה לסיפורה ההיסטורי של החברה החרדית, המורכב מנרטיבים שונים ומזהויות רבות, כך גם היא עצמה עשויה טלאים טלאים, קהילות, קהילות. אין האחת מלמדת על רעותה, ולכן אין די בהכרת האחת כדי להקיף את היריעה. בראשיתו של העשור השני לאלף השלישי, החברה החרדית בישראל איננה עוד קבוצה אחת שניתן לייחס לה השקפת עולם, לבוש, אורחות חיים מסוימים, שפה וזהות אחידה. למעשה, למן ראשיתה לא הייתה החברה החרדית אלא פלגים פלגים, שהמשותף להם הוא רצונם לשמר אורח חיים תורני, שפירושו גם להיאטם בפני שינויים ורעיונות שנראה להם כי יש בהם משום איום על היהדות וערכיה, כפי שהותוו על ידי חז"ל, הרמב"ם, האר"י וממשיכיהם

"האבות המייסדים": הבעל שם טוב - מייסד החסידות, ור' אליהו הגאון מווילנא - אבי הזרם הליטאי (המתנגדים). החיים המשותפים ברחוב החרדי, חצר ליד חצר וקבוצה ליד קבוצה, יוצרים השפעות, קשרי גומלין ושינויים. החשש מסכנת חילון ומהחיים המודרניים הביא במאה ה-20 אף לשיתוף פעולה פוליטי בין המגזרים החרדיים. עם זאת, ההפרדה וההתבדלות לקבוצות ולקהילות נותרה בעינה בכל הקשור במוסדות החינוך והקהילה, בהלכות הכשרות, בלבוש ובהשתדלות לחתן את הילדים עם בני אותו מחנה (כהנר 2009; Rothenberg et al. 2010).

פרק זה עסק גם בביטוי של המגוון הקבוצתי בחברה החרדית בפריסת קהילותיה במרחב. הפרק הקודם, שעניינו הפן הדמוגרפי-גאוגרפי, הציג תמונה ברורה: רוב האוכלוסייה החרדית מתגוררת במרכז, בקרבה למוקדי הכוח המסורתיים של ירושלים ובני ברק; אחוז קטן מתגורר בצפון, המרוחק מן המרכז, "רוחני" ופתוח יותר לחברה הסובבת; ואחוז קטן מתגורר בדרום, שם יש "בעלי תשובה" רבים ושיעור ניכר של אוכלוסייה מזרחית. עם זאת, בבחינת החלוקה הגאוגרפית על פי הקהילות החרדיות השונות, מתוסף רובד לתמונה זו: בריכוזי המרכז, הגדולים והמבוססים יותר, ניתן למצוא כמעט את כל אחת מן הקהילות המרכיבות את האוכלוסייה החרדית, ולכל הפחות מגוון רחב בתוך כל ריכוז. הסיבה לכך היא הקירבה אל מוקדי הכוח, שבהם יושבים מנהיגי של כל קהילה ובהם נמצאות גם הישיבות הנחשבות ביותר. לעומתם, בריכוזים החרדיים בצפונה וביתר שאת בדרומה של הארץ האוכלוסייה החרדית מורכבת ממספר מצומצם של קהילות, ולעתים קהילה אחת בלבד. בעוד שבמרכז הקירבה למוקדי הכוח היא סיבה מספקת, הרי לכל אחת מן הקהילות בפריפריה יש סיבה ייחודית להימצאה שם: מנהיג הקהילה שקבע שם את מקום מושבו, סיבות היסטוריות (ערי הקודש צפת וטבריה) או הוראה של מנהיג רוחני לשבת שם עד שיימצא לקהילה פתרון מגורים זול, נוח ותואם את צרכיה ואת אילוציה.

פרק ד' – הפוליטיקה בחברה החרדית הישראלית

הפרק הקודם הראה עד כמה מפולגת, מקוטבת ורבת שסעים ופגמים היא החברה החרדית. פלגנות, יריבות והקמת מחנות פוליטיים אינן תופעות חדשות בחברה היהודית הדתית (ספראי 1969). נציין בקצרה כמה אבני דרך בנושא זה.

המחלוקת בין החסידים למתנגדים

החסידות הופיעה באמצע המאה ה-18 במזרח אירופה כתנועה מהפכנית רוחנית וחברתית. אחד ממוביליה ומבשריה היה ר' ישראל בן אליעזר המכונה הבעל שם טוב (הבעש"ט), והוא נחשב לאבי כל הזרמים היהודיים החסידיים הקיימים כיום בעולם. היווסדות החסידות קשורה קשר הדוק במצבם הכלכלי והחברתי הקשה של יהודי מזרח אירופה באותה תקופה, ואף ברמת ההשכלה הנמוכה בקרב רבים מהם, ובצד אלה – בצימאון רוחני לנסים ולגאולה. תנאים אלו היו קרקע פורייה להתפתחות תנועת החסידות ובעיירות במזרח אירופה שישבו בהם יהודים. החסידות הציעה להם כלים ודרכים שהרחיקו אותם מקשיי היום-יום (אטינגר 1969; אלפסי 1974; אשכולי 1998).

כלים אלה, שהיה בהם ממד חברתי וממד מיסטי, נפוצו עד מהרה על ידי תלמידי הבעש"ט ובראשם הרב דב בער, המכונה המגיד ממזריץ' (מעזעריטש), ברחבי פולין וגליציה (אוקראינה), הונגריה, רוסיה הלבנה (בלארוס) וליטא, וסיפקו נחמה בעתות צרה להמוני יהודים שייחלו להנהגה כלשהי ולתקווה רוחנית וחברתית. החסידות הפכה לתנועה עממית וכבשה את לבבות היהודים. ממשיכי דרכם של המגיד ממזריץ' ושל הבעש"ט, ובהם רבי אלימלך מליז'נסק, רבי לוי יצחק מברדיצ'ב (ברדיטשוב), החוזה מלובלין, רבי שניאור זלמן מלאדי (מייסד חב"ד) ועוד אדמו"רים מתוארים כאנשים בעלי כריזמה ומלאי להט, שסחפו אחריהם המונים (אלפסי 1961, 1974; קצובר 1999).

שגשוגה של תנועת החסידות במרחב המזרח-אירופי במחצית המאה ה-18, ובעיקר בדור השני להופעתה, הוליד חשש בקרב מנהיגי הקהילות הממוסדות והוותיקות, שמא האדמו"רים הנערצים יערערו על סדרי הקהילה הממוסדת ועל ההגמוניה הרבנית הוותיקה שהם עמדו בראשה. התנגדות ערה וחרیפה לניסיונות החסידות להשתרש ולהפיץ את עיקריה התעוררה בעיקר ברחבי ליטא ההיסטורית (רוסיה הלבנה, אוקראינה, ליטא, לטביה ופולין). להתנגדות זו היו גם מניעים כלכליים, למשל בידי מי יהיו ה"זיכיון" לשחיטה הכשרה והזכות לקבל את ההכנסות ממנה (אטקס 1998; אסף 2006; ברטל ופרנקל 1995).

המחלוקת לא התבטאה רק בהתנגדות תאורתית. מנהיגי הקהילות הממוסדות, הליטאים, המתנגדים קראו לרדוף את תנועת החסידות ולהחרים את מנהיגיה ואנשיה. הם הבינו שהתרחבותה בקרב המוני היהודים מבטאת בין השאר את מחאתם על האופי השמרני והקפדני שביקשה ההנהגה

היהודית הדתית לשמר על ידי התבדלות חברתית ומרחבית וסירוס כל ביטוי לפלורליזם ולקידמה בנושאים הלכתיים. הליטאים היו למעשה ממשיכי הזרם המרכזי ביהדות, שדחה רעיונות שתכליתם התחדשות רוחנית ודתית ולא כל שכן הלכתית ולכן הם נקראו מתנגדים. החסידות, כתנועה רוחנית-מיסטית מהפכנית, שכפרה במוסכמות של העולם היהודי, נתפסה בעיניהם כתנועה שיש לדחותה בתוקף מחשש להרס היהדות (אטינגר 1969). הם ראו בה מעין המשך לתנועות המשיחיות ברוח השבתאות והתנועה הפרנקיסטית שצצו באירופה, שהמהפכה שהן ביקשו לחולל הסתיימה במפח נפש ובערעור מעמדם החברתי והרוחני של יהודי מזרח אירופה. מנהיגי הליטאים, ובראשם הגאון מווילנה (הגר"א), הוקיעו את התפיסות הרוחניות-חברתיות של הצדיקים והאדמו"רים, שהובילו, לתפיסתם, להתעסקות בטפל ולא בעיקר, שהוא עבודת האל באמצעות למדנות והקפדה על קיום מצוות, קלה כחמורה. הגיעו הדברים לידי כך, שעם חדירת החסידות למרחב הליטאי, שבאה לידי ביטוי בהיווסדות חסידות חב"ד על ידי ר' שניאור זלמן מלאדי פסק הגר"א שיש לנדות את החסידים וכינה אותם מינים (כופרים). אטינגר (1969) סבור כי הגר"א חשש מגישת החסידות בשל תפיסתה שמקדמת טשטוש בין קודש לחול (האל נמצא בכל, גם בגשמי). בימיו נפוצו חרמות נגד החסידים בהוראתו, שריפת ספרי חסידים, ביטויי אלימות פיזית ואף הלשנות לשלטונות בהוראתו (אלפסי 1974; אסף 2009).

אויב משותף: המודרניזציה

עם מות הגאון מווילנה התרככה רדיפת החסידים, אך ממשיכיו, ר' יחזקאל לנדא, ר' חיים מוולוז'ין ור' אברהם דנציג הוקיעו את פעילותה ואת תפיסותיה של החסידות. למרות זאת, החסידות הלכה והתחזקה, ובמאה ה-19 כבר הייתה תנועה המונית. בד בבד דעכה ההתנגדות הליטאית אליה, בין השאר בעקבות הסכמים בדבר השחיטה הכשרה, שהייתה מקור הכנסה נחשק. עם זאת, הגורם העיקרי לנטישת המאבק היצרי בין החסידים לליטאים נבע מהופעת החילון, ההשכלה, הלאומיות וההתבוללות ברחבי מזרח אירופה. סממני מודרניזציה אלה זעזעו את יסודות היהדות המזרח-אירופית ואילצו הן את החסידים הן את הליטאים, שמצאו אויב משותף – המודרניזציה – לשתף פעולה נגד תופעת החילון, ההשכלה ולימים הציונות, שערערו על האמונה באלוהים ועל הרלוונטיות של ההלכות לזמנים המודרניים. הם הפגינו התנגדות לכל ניסיון לחולל שינוי בזהות היהודית ובמבנה הקהילה היהודית – שהשתנו לנגד עיניהם מתוקף הנסיבות החדשות. מרגע שחסידים וליטאים גם יחד נחשפו לתוצאות החילון וההשכלה וחשו מאוימים, הם נעשו לקבוצה אחת של חרדים, ודגלו בהתבדלות ובמלחמה בכל הקבוצות והמחנות הלא-חרדיים ביהדות. בתחילה (מראשית המאה ה-19 עד אמצעה), כשידם הייתה על העליונה, הובילו החרדים מתקפה משותפת על תופעות המודרניזציה השונות ועל נציגיה ותומכיה. אך, משאלה כבשו את לב ההמונים, הסתגרו החרדים בד'

אמותיהם מחשש שבניהם ובני קהילתם ילכו שבי אחר החילון וההשכלה ויגיעו בכך לידי מה שהם ראו בו חילול השם ולעבודה זרה (אלפסי 1974; אסף 2009; אשכולי 1998).

התהוות הקהילה החרדית בארץ ישראל: בני היישוב הישן

למן המאה ה-17 ואילך כאמור, התרכזו רוב יהודי ארץ ישראל ("היישוב הישן") בארבע הערים שנקראו ערי הקודש – ירושלים, צפת, טבריה וחברון. חלק ניכר מאנשי היישוב הישן עסקו בלימוד תורה והתפרנסו מנדבות ומתרומות שנאספו מיהודי הגולה. התיישבות חסידים בארץ ישראל החלה למעשה מיד עם היווצרות החסידות במזרח אירופה (1777), אז עלו כ-300 מתלמידי הבעש"ט והתיישבו בגליל. אך עוד קודם לכן נוצרה תשתית חסידית – עם הגעת 1,000 חסידים לירושלים בהנהגת ר' יהודה החסיד. כמה שנים אחר כך (1788) שלח ר' שניאור זלמן מלאדי את תלמידיו להתיישב בארץ. ב-1808 עלו לארץ מאות ליטאים מתלמידי הגאון מווילנה בכמה גלים (אטינגר 1969; אסף 2006; ברנאי 1980).

עליות החסידים והליטאים מארצות אירופה תרמו לגידול האוכלוסייה היהודית במרחב הארץ-ישראלי, ובשנת 1882, תקופת שלטונה של האימפריה העות'מנית בארץ ישראל, היא מנתה כ-28 אלף תושבים, רובם אשכנזים. עיקר מניעיהם לא היו לאומיים או חברתיים, אלא מניעים דתיים-רוחניים, שכן הם תפסו את לימוד התורה ואת התפילה בארץ ישראל כבעלי חשיבות רבה לקיומה של הגלות. בשנים אלו, מי שהוכר כסמכות העליונה בנושאי דת מטעם היהודים בפני השלטונות העות'מניים היה ראש חכמי ירושלים הספרדי. סמכותו עלתה על זו של הרבנים האשכנזים – אף על פי שמספרם בקרב האוכלוסייה היהודית בארץ היה גבוה באופן ניכר ממספר היהודים הספרדים (ברנאי 1980).

למן העלייה הציונית הראשונה (1882) ואילך קטן מספרם היחסי של החסידים והליטאים בכלל התושבים היהודים. אופיו של היישוב העברי בארץ ישראל הלך והשתנה, למורת רוחם של רבים מבני היישוב הישן, שהתנגדו לציונות ולחילון של ארץ הקודש. באותה תקופה היו ביישוב העברי המתהווה זרמים שונים מארצות מוצא שונות ובעלי רקע אידאולוגי שונה, שביקשו כל אחד לפי דרכו לעצב את דמות הארץ. לנוכח מצב זה הוחלט על הקמת מוסד עליון ליהודי הארץ, אסיפת הנבחרים, שתפעל באופן דמוקרטי על פי בחירות. עד קום מדינת ישראל התקיימו ארבע אסיפות. רק בראשונה, שהתקיימה באפריל 1920, השתתפו החרדים ויוצגו על ידי 54 מנדטים מתוך 320 (כ-18% מכלל יהודי היישוב). אולם במהלך הקדנציה פרשו החרדים על רקע מתן זכות ההצבעה לנשים וחדלו להשתתף באסיפות (קנר 2004).

יחס החרדים ל'ציונות בשלהי המאה ה-19

לפי פרשנות חרדית המבוססת על מדרש שלוש השבועות⁷ המופיע בתלמוד (בבלי, כתובות, דף קיא ע"א), בהקמת מדינה יהודית ריבונית יש משום דחיקת הקץ, כלומר ניסיון לקרב את גאולת העם היהודי שלא בדרך אלוהית-נסית, אלא באמצעות פעולה אנושית. נוסף על כך, בעצם הקמת המדינה יש משום מרידה באומות העולם ומשום זירוז ביאת המשיח. משלושה טעמים אלו אסרו חלק מהחרדים על עלייה מאורגנת לארץ ישראל ולימים על הכרה בישראל כמדינה. לכך יש להוסיף את העובדה שהתנועה הציונית הייתה תנועה חילונית בעלת יסודות סוציאליסטיים, שחברו אליה יהודים שחלקם לא רק שלא שמרו מצוות ולא למדו תורה בחיי היום-יום (אם כי לרבים מהם היה רקע של "חדר" ולימודים בישיבה ובבית המדרש), אלא אף התנגדו לכך – מאפיינים שהחברה החרדית הוקיעה ודחתה. העשייה הציונית למען הקמת בית לאומי שיוביל למדינה לעם היהודי נדחתה על ידי החרדים בנימוק שהעם היהודי נבדל מיתר העמים בכך שאין לו שפה ומדינה, ושייחודו כעם בא לידי ביטוי בעצם בחירתו על ידי אלוהיו ובקיום מצוותיו (אטינגר 1969; פונד 1999).

עם זאת, רוב החרדים (חסידים וליטאים כאחד) דחו את הטיעון הדתי העולה כביכול ממדרש שלוש השבועות בדבר איסור לעלות לארץ ישראל כדי לחיות בה, בנימוק שמדובר במדרש שאגדה שאין לו תוקף הלכתי מחייב. ביטוי לתפיסה זו מופיע כבר אצל הרמב"ם. הגר"א סבר שאין הכוונה לאיסור להגירה לארץ ישראל, אלא בעלייה שתכליתה בניית בית המקדש; רבי חיים ויטאל, ממקובלי צפת במאה ה-16 וה-17, גרס כי השבועות תקפות למשך 1,000 שנים בלבד. ר' יהודה ליווא בן בצלאל, הידוע בכינויו המהר"ל מפראג, ביאר בפירושו למסכת כתובות כי האל מונע מעמו לעלות בחומה (לעלות לארץ ישראל), אך כשיש אפשרות כזאת, זה סימן שבטלה הגזרה. בתוך כך חשוב להדגיש, כי כיום, להוציא קבוצות שוליים בחסידות ובראשן העדה החרדית וחסידות סאטמר – כל הקבוצות החרדיות מכירות במדינת ישראל, גם אם בעבר התנגדו להקמתה בשל הצביון החילוני שהוקנה לה מלכתחילה ומשום חשש לחילול השם בארץ הקודש (וינמן 1995; פונד 1999).

ראשית ההתגבשות הפוליטית הממוסדת – הקמת אגודת ישראל

הופעתה והתבססותה של התנועה הציונית כגוף פוליטי נתפסו כאיום המחייב הקמת ארגון אורתודוקסי שיגן על האינטרסים של המאמינים בתורה וההולכים בדרכה. בראשית המאה ה-20 הוחלט על הקמת ארגון שייצג את כלל החרדים בעולם במטרה לשמר את המסורת, להתוות דרכי פעולה בנושאי חינוך וחברה ולהציע דרכי התמודדות עם תופעת החילון. בשנת 1912 הוקם

7 "השבעתי אתכן בנות ירושלים..." פתיחה לשלושה פסוקים שונים בשיר השירים, המפורש גם כאלגוריה ליחסים בין אלוהים לעם ישראל.

הארגון, במסגרת ועידה שהתקיימה בעיר קטוביץ שבפולין,⁸ ובמהלכה חברו לאנשי ההתאחדות האורתודוקסית כמה פורשים מתנועת המזרחי הציונית ויחד ייסדו את הארגון האורתודוקסי "אגודת ישראל" (בקון 2005; פונד 1999).

כבר באותה שנה התחיל הארגון ("אגודה", במלעיל) לפעול בארץ ישראל בקרב היישוב הישן. חבריו נדרשו לתת את הדעת על שאלות מהותיות בנושאים לאומיים וחברתיים, ובראשם קביעת דמותו של היישוב העברי, הצהרת בלפור (1917) ופרסום הספרים הלבנים (הראשון התפרסם ב-1922). בשנת 1924 הסתעף מתוך אגודת ישראל, הארגון "פועלי אגודת ישראל", במטרה לספק מענה לצורכיהם הייחודיים של הפועלים החרדים. בשל היעדר מקורות מימון נפסקה פעילותו עד לשנת 1933, אז קיבל הארגון אופי סוציאליסטי-ציוני, ועיקר הדגש בו הושם על עבודת החרדים בארץ ועל שיתוף פעולה עם התנועה הציונית. הארגון הקים נקודות יישוב דתיות, ייסד קואופרטיבים ברוח התורה ופעל להשלטת התורה בחיי המדינה והכלכלה. רצח יעקב דה-האן (1924), פעיל אגודת ישראל ואנטי-ציוני, שיוחס לארגון ה"הגנה", היה מקור למתיחות ולקרע בין אגודת ישראל לתנועה הציונית, ואולם עם הגעת העלייה הרביעית לארץ התחזק הכוח שדגל בהתקרבות לציונות, בעוד זה ששלל אותה נדחק החוצה ומוזער. לתוך כך יש להוסיף את מאורעות תרפ"ט (1929), שהובילו את מנהיגי אגודת ישראל להכרה כי הם חייבים לשתף פעולה עם התנועה הציונית. אמנם מדי פעם התעוררו מחלוקות בין שתי הקבוצות, כפי שאירע בעת השתתפות נציגי אגודת ישראל בוועדת פיל (Peel Commission), שהציעה להפריד את ירושלים מן המדינה היהודית העתידית, רעיון שנציגיה דחו בתוקף (וינמן 1995). כוחה הפוליטי של אגודת ישראל מחוץ לגבולות ארץ ישראל התבטא בפולין, שם זכתה התנועה בשנות ה-20 של המאה העשרים לנציגות של 11% מכלל יהודי פולין, שהצביעו עבור מפלגות יהודיות לפרלמנט הפולני. כ-22% מכלל היהודים שהצביעו בבחירות הצביעו לרשימות חרדיות אחרות. מכאן, שכוחה של החברה החרדית בכללותה עמד על כ-33%, כשליש מיהודי פולין (בקון 2005).

מסמך הסטטוס קוו והשתלבות אגודת ישראל בממשלת ישראל

רוב הקהילות היהודיות שחיו בליטא, בבלארוס, באוקראינה, בהונגריה ובפולין, ובהן החסידים והליטאים, הושמדו בשואה. שברי הקהילות שנותרו היגרו ברובם לארה"ב, אחרים בחרו לעלות לארץ ישראל ומיעוטם התפזרו באנגליה ובמדינות מערב אירופה. עם קום המדינה ופרוץ מלחמת העצמאות פורסמה קריאה מטעם המפלגה לכלל הגברים החרדים להתגייס ולהילחם, אך גיוסם התאפשר רק אחרי שהוסדרה הקמתן של החטיבות החרדיות, ואחרי שהובטח לשמור על כשרות בבסיסי הצבא.

8 אין הכוונה לוועידת קטוביץ של תנועת חיבת ציון, 1884.

עוד קודם לכן, ב-19 ביוני 1947, חתמו דוד בן גוריון, אז ראש הסוכנות היהודית, והרב יהודה לייב פישמן ויצחק גרינבוים, חברי הנהלת הסוכנות היהודית, על מכתב שקיבל לימים את הכינוי "מסמך הסטטוס קוו". במסמך זה נוסחו עקרונות לקביעת הסדרים בענייני דת ומדינה במדינה שתקום. הדבר הרגיע את אגודת ישראל והיא התמודדה בבחירות לכנסת הראשונה ואף הצטרפה לקואליציה במסגרת מפלגת החזית הדתית המאוחדת, שכללה את כל המפלגות הדתיות בישראל, עם שלושה נציגים. אחד מהם, הרב יצחק מאיר לוי, התמנה לשר. היה זה השר הראשון (והאחרון) מטעם אגודת ישראל בשלוש הממשלות הראשונות. היחסים הטובים בין החרדים למפלגת השלטון לא נמשכו זמן רב. בספטמבר 1952, בימי הכנסת השלישית, פרשו אגודת ישראל ופועלי אגודת ישראל מהממשלה בצעד דרמטי, בגלל קבלת ההחלטה על גיוס חובה לנשים לצה"ל ועל רקע ביטול הזרמים בחינוך ויצירת זרם חינוך ממלכתי וממלכתי-דתי. מאז ועד עליית הליכוד לשלטון ב-1977 לא הצטרפו החרדים לממשלות ישראל. בעניין זה יש לסייג ולהזכיר את אברהם מינץ, חבר פועלי אגודת ישראל, שהצטרף לקואליצית מפא"י בכנסת הרביעית ומונה לשר הדואר (1960). בעשותו כך הוביל מינץ לקרע בין אגודת לישראל לפועלי אגודת ישראל, הוחרם על ידי הציבור החרדי והוצג כמי שהמרה את דעת גדולי התורה בהצטרפו לממשלה (טבלה 10) (פונד 1999).

טבלה 10: המפלגות החרדיות האשכנזיות בבחירות לכנסת ישראל בשנים 1948-1981, לפי מספר המצביעים, אחוז ההצבעה ומספר המנדטים

שנה	מס' מצביעים כללי	מס' מצביעים חרדים	אחוז מצביעים חרדים	סה"כ מנדטים
1948				3
1951	687,492	13,799		2
1955	853,219	39,836	4.50%	6
1959	969,337	45,569	4.70%	6
1961	1,006,964	56,606	5.60%	6
1965	1,206,728	61,861	5.10%	6
1969	1,367,743	68,970	5.10%	6
1973	1,566,855	60,012	3.80%	5
1977	1,747,820	82,223	4.60%	5
1981	1,937,366	72,312	3.70%	4

מקור: עיבוד תוצאות הבחירות מתוך אתר הכנסת

בבחירות לכנסת השנייה התמודדה אגודת ישראל בנפרד וקיבלה שני מנדטים. בבחירות לכנסת השלישית, הרביעית והשמינית קיבלו אגודת ישראל יחד עם פועלי אגודת ישראל במסגרת מפלגה משותפת, החזית הדתית-תורנית, שישה מנדטים. כאמור, למן הכנסת הרביעית (1959) ועד למהפך

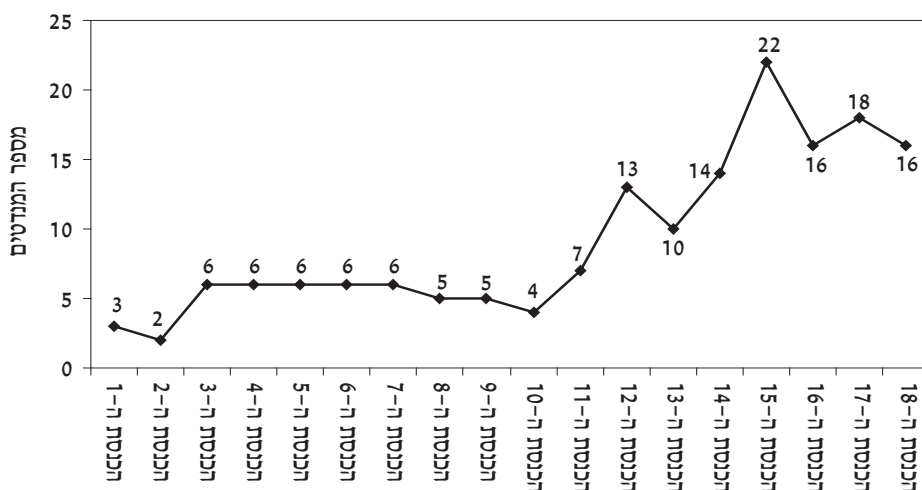
הפוליטי ב-1977, שבו עלה לשלטון הליכוד, נותרו המפלגות החרדיות מחוץ לקואליציה. בין הכנסת החמישית (1961) לשביעית (1969) התמודדו אגודת ישראל ופועלי אגודת ישראל כל אחת בנפרד, בגלל מחלוקות ביניהן. ההתמודדות הנפרדת של המפלגות החרדיות בין הכנסת החמישית לשביעית העניקה לאגודת ישראל ארבעה מנדטים ולפועלי אגודת ישראל שניים, כך ששתיהן יחד יוצגו בכנסת על ידי שישה נציגים בלבד (טבלה 11) (פונד 2010).

טבלה 11: מספר המנדטים למפלגות החרדיות בכנסת ישראל למן הקמתה ועד לכנסת ה-18

חזית דתית מאוחדת	יהדות התורה	דגל התורה	ש"ס	חזית דתית תורתית	אגודת ישראל (אגו"י)	פועלי אגודת ישראל (פא"י)	
3							הכנסת ה-1
					2		הכנסת ה-2
				6			הכנסת ה-3
				6			הכנסת ה-4
					4	2	הכנסת ה-5
					4	2	הכנסת ה-6
					4	2	הכנסת ה-7
				5			הכנסת ה-8
					4	1	הכנסת ה-9
					4		הכנסת ה-10
			4		2	1	הכנסת ה-11
		2	6		5		הכנסת ה-12
	4		6				הכנסת ה-13
	4		10				הכנסת ה-14
	5		17				הכנסת ה-15
	5		11				הכנסת ה-16
	6		12				הכנסת ה-17
	5		11				הכנסת ה-18

מקור: עיבוד תוצאות הבחירות מתוך אתר הכנסת

בכנסת השמינית (1973) אמנם התאחדו מחדש אגודת ישראל ופועלי אגודת ישראל ("חזית דתית תורנית") אך כוחן נחלש והן קיבלו רק חמישה מנדטים. בכנסת התשיעית (1977) השיגו פועלי אגודת ישראל רק מנדט אחד, בעוד אגודת ישראל שמרה על כוחה והיו לה ארבעה מנדטים. בכנסת העשירית מפלגת פועלי ישראל כבר לא עברה את אחוז החסימה, ובכנסת ה-11 (1984) היא התמודדה במסגרת מפלגת מורשה שהורכבה מפורשי המפד"ל והשיגה מנדט אחד. לקראת הבחירות לכנסת ה-12 התאחדה המפלגה הקטנה עם אגודה ישראל וצעדה אתה למן הכנסת ה-13 ועד לזמננו, לאיחוד הכלל חרדי-אשכנזי (כולל הציבור הליטאי) במסגרת מפלגת יהדות התורה (תרשים 11) (נויברגר 1994; פונד 1999, 2010).

תרשים 11: מספר מושבי המפלגות החרדיות בכנסת ישראל למן הקמתה ועד לכנסת ה-18, מקור: עיבוד תוצאות הבחירות מתוך אתר הכנסת

שלא כמו הבחירות הדמוקרטיות לקביעת נציגי הציבור במפלגות השונות בישראל, באגודת ישראל ובממשיכתה יהדות התורה (וכך גם במפלגת ש"ס הספרדית שאימצה נוהל זה), רשימת המועמדים נקבעת על ידי המנהיגים הרחנניים – מועצת גדולי התורה – בסמוך למועד הגשת הרשימות. לגבי אגודת ישראל, באופן מסורתי עד לכנסת ה-11 (1984) במקום הראשון ברשימת המפלגה שובץ נציג חסידות גור, הגדולה מבין החסידויות; במקום השני שובץ נציג הירושלמים והעדה החרדית; במקום השלישי שובץ נציג הליטאים; במקום הרביעי שובץ נציג חסידות ויז'ניץ הנחשבת לשנייה בגודלה מבין החסידויות, ובמקום החמישי שובץ נציג ספרדי (זה קרה רק פעמיים). ההיררכיה הפנימית ביטאה יותר מכול את חשיבות הזרמים השונים בתוך המפלגה ודירגה אותם לפי כוחם ולפי השתייכות לזרם החסידי או לליטאי וכן לפי מוצאם (טבלה 12, תרשים 12) (לוי 1988; פונד 2010).

היררכיה זו עוררה תרעומת וכעס רב בקרב החרדים הספרדים ובקרב הזרם הליטאי. הם טענו שאגודת ישראל והנהגתה החסידית שמה בראש מעייניה את הציבור החסידי-אשכנזי ונהגה באופן בלתי שוויוני בציבור הליטאי. לטענתם הליטאים לא זכו לייצוג הולם במוסדות התנועה, והציבור החרדי-ספרדי ממש נדחק ממוסדות התנועה ומעמדות כוח (לופו 2004א, 2004ב; ליאון 2003; פונד 2010).

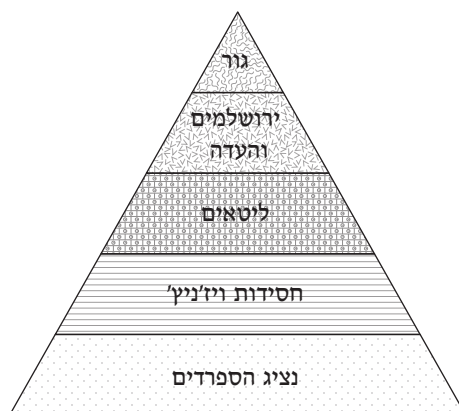
קריסת ההגמוניה החסידית: הולדת ש"ס ומפלגת דגל התורה

התגובה לתחושת הקיפוח וליחס הבלתי שוויוני בתוך אגודת ישראל לא איחרה להגיע. כבר בבחירות 1981 הובטח לחרדים הספרדים שנציג שלהם ישולב בכנסת למשך חצי קדנציה, ואולם איש מקרב

טבלה 12: חלוקה פנימית בתוך אגודת ישראל, לפי זרמים ונציגיהם הבולטים (עד 1988)

מקום ברשימת המפלגה	ייצוג פנימי	נציגים בולטים
מקום ראשון	חסידות גור	אברהם שפירא, משה פלדמן, אברהם לייזרזון, יעקב ליצמן
מקום שני	ירושלמים והעדה החרדית	מנחם פרוש ומאיר פרוש
מקום שלישי	ליטאים	שלמה לורנץ
מקום רביעי	חסידות ויז'ניץ	שלמה גרוס, שמואל הלפרט
מקום חמישי	ספרדים	יעקב מזרחי

מקור: אתר הכנסת; פונד 2010

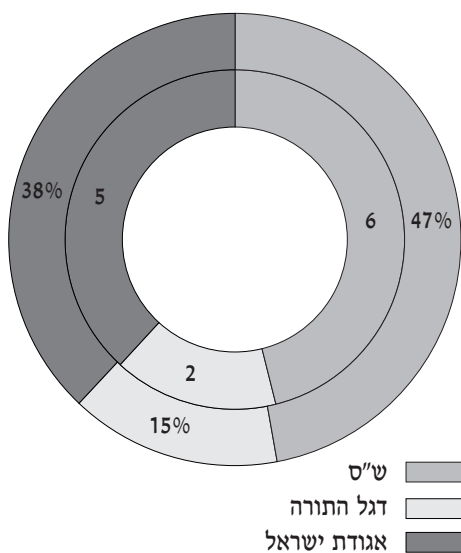
תרשים 12: היררכיה פנימית של נבחרי אגודת ישראל לפי זרמים, עד לבחירות 1984, מקור: לוי 1998; ענקי 1999; פונד 1999, 2010

חברי הכנסת לא רצה לפנות את מקומו. בתגובה דרש מנהיג הליטאים דאז, הרב אלעזר מנחם ש"ך, לשלב נציג ספרדי ברשימה לכנסת ה-11. דרישתו לא נענתה בחיוב על ידי ההגמוניה החסידית, ובתגובה הוא תמך ביוזמת הספרדים להקים מפלגה עצמאית ושמה ש"ס, שתתמודד לכנסת ה-11 ואף היה ממייסדיה. למעשה, ש"ס הוקמה עוד קודם לכן, ב-1982, כמפלגה מוניציפלית שהתמודדה על מקומות במועצת העיר ירושלים, וב-1984, בסמוך לבחירות לכנסת ה-11, היא הפכה למפלגה ארצית של הציבור הספרדי החרדי. חבריה נקבעו על ידי מועצת חכמי התורה, שבראשם עמד ועומד עד היום הרב עובדיה יוסף. בראש ש"ס העמיד הרב יוסף את תלמידו הרב יצחק פרץ (לופו 2004א, 2004ב; ליאון 2003).

בו בזמן, ההגמוניה בהנהגת חסידות גור באגודת ישראל הולידה תסכול רב גם בקרב הציבור הליטאי ואצל מנהיגו הדומיננטי הרב ש"ך. וכך, באופן מפתיע, בערב שלפני בחירות 1984 הורה הרב ש"ך לציבור הליטאי להצביע למפלגת ש"ס החדשה – מה שהביא לש"ס ארבעה מנדטים, רבים מהם

על חשבון קולות אגודת ישראל. במהלך הפוליטי של הרב ש"ך היה משום רצון להביע את המיאוס בשליטה החסידית ולהפגין את כוחם המספרי של המדוכאים פוליטית (ספרדים וליטאים) מחוץ למוסדות אגודת ישראל. למעשה, עד שנות התשעים היה הרב ש"ך ממנהיגי הרוחניים של ש"ס. בעקבות חילוקי דעות עם הרב יוסף ובעקבות הצטרפות ש"ס למה שכונה "התרגיל המסריח"¹⁰ והצטרפותה לממשלת שמעון פרס בניגוד לדעתו המפורשת, פרש הרב מתפקידו ואף החל לבקר את התנועה ואת מעשיה. למפלגות החרדיות האשכנזיות הציגה ש"ס למן ראשיתה ועד לימינו סדר יום חברתי, ציוני וימני, שקיבל משנה תוקף עם הצטרפותה ב-2010 להסתדרות הציונית העולמית (לופו 2004; נויברגר 2000).

בשנת 1988, בסמוך לבחירות לכנסת ה-12, הקים הרב ש"ך את מפלגת דגל התורה - על רקע היחסים העכורים בין הליטאים לחסידים והתערערות מעמדו וסמכותו במוסדות ש"ס. המפלגה נועדה לייצג את האינטרסים של הציבור החרדי-ליטאי בישראל. בראש הרשימה הציב הרב ש"ך את ממשיכי דרכו ותלמידיו ובהם הרב משה גפני והרב אברהם רביץ. מבחינת פוליטית היה משום הימור גדול בפרישה מאגודת ישראל ובהתמודדות לכנסת באופן עצמאי. כוחו ומעמדו המספרי של הציבור הליטאי ושל מנהיגיו נבחנו בבחירות 1988. דגל התורה זכתה בשני מנדטים (כ-36

אלף קולות), ואלה שימשו קלף מיקוח בכל התדיינות בנושא איחוד הזרמים החרדיים האשכנזיים (תרשים 13). ואכן, למן הבחירות לכנסת ה-13 ועד לבחירות של 2009 קיבל הזרם הליטאי שני נציגים במקומות ריאליים במפלגה החרדית המאוחדת יהדות התורה (לוי 1988; לופו 2004; ליאון 2003; פונד 1999, 2010; פרידמן 1989).

כחלק מהמאבק על ההגמוניה החרדית-אשכנזית נמנעו חסידי חב"ד להצביע בעבור אגודת ישראל, בשל חברתה לליטאים. עם הקמת דגל התורה ופרישת הליטאים מאגודת ישראל ב-1988 השתנה כיוון הרוח, ומנהיגי חב"ד הורו לחסידיהם בארץ להצביע בעבור אגודת ישראל, כדי לחזק את כוחה אל מול המפלגה הליטאית

תרשים 13: התפלגות המושבים החרדיים בכנסת ה-12, לפי מספר מנדטים וכאחוז מכלל המנדטים החרדים בכנסת, מקור: אתר הכנסת

10 כך כינה יצחק רבין את המהלך של שמעון פרס בשנת 1990 להחלפת ממשלת האחדות הלאומית בראשות יצחק שמיר בממשלת שמאל-חרדים צרה בראשותו.

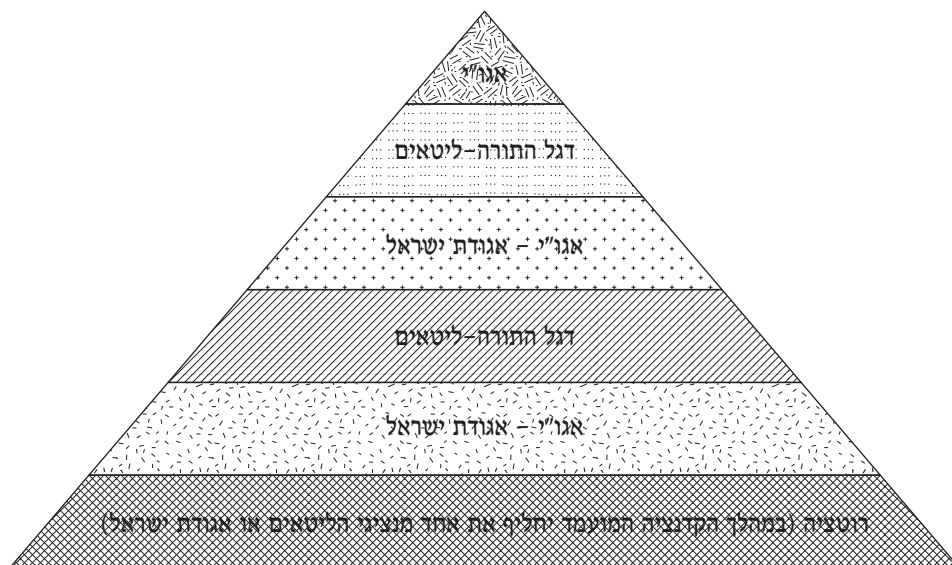
החדשה. ההתגייסות של חב"ד נשאה פרי, ובבחירות לכנסת ה-12 זכתה ה"אגודה" בחמישה מנדטים. בתמורה הוכנס לכנסת אליעזר מזרחי, חסיד חב"ד-ספרדי. הייתה זו הפעם הראשונה, אך גם האחרונה, שבה מפלגה חרדית אשכנזית מיקמה נציג ספרדי במקום ריאלי ואיפשרה לספרדים לייצגה בכנסת. הדבר נבע ככל הנראה מכוחה הרב של מפלגת ש"ס, שהחל מבחירות 1988 הייתה למפלגה החרדית הגדולה ביותר בישראל (בן-חיים 2004; ברוד 1999; פונד 2010).

עידן יהדות התורה

בבחירות לכנסת ה-13 (1992) הלכו הליטאים והחסידיים יחד במסגרת המפלגה יהדות התורה. איחוד זה הוביל את חסידי חב"ד, וגם קבוצות בחסידות ברסלב, להחרים את המפלגה החרדית שהכניסה לשורותיה ליטאים. תוצאות הבחירות אכזבו את ראשי התנועה - המפלגה החרדית האשכנזית קיבלה רק ארבעה מנדטים (כ-86 אלף קולות), לעומת ששת המנדטים שקיבלה ש"ס באותן בחירות. החרדים האשכנזים נאלצו לארגן מחדש את ההיררכיה הפנימית בתוך מפלגתם החדשה ולקבוע את רשימת חברי התנועה באופן שוויוני, שייתן ייצוג גם לחסידות הקטנות, אך גם באופן ההולם את גודלם של החסידות הגדולות ושל הציבור הליטאי. הוחלט אפוא על הנהגת רוטציה במהלך הקדנציות - כדי לאפשר לבטא מגוון רחב יותר של הקולות בחברה החרדית האשכנזית. עוד הוחלט, כי בשל אי הסכמה עקרונית של יהדות התורה עם אחדות מפעולות הממשלה בענייני חינוך, חברה, כספים בריאות, הלכה ודת ועוד, לא יתמנו שרים בממשלה מטעם סיעתה. אשר לרשימה לכנסת, מועצת גדולי התורה היא שקבעה, כמו בימי אגודת ישראל, שהמקום הראשון, השלישי והחמישי ישוריינו לנציגי אגודת ישראל - החסידיים, ואילו המקום השני והרביעי ישוריינו לנציגי הליטאים. המקום השישי נועד לצורך קיום רוטציה, שתכליתה ייצוג מגוון רחב יותר של דעות בחברה החרדית האשכנזית. כך למשל במהלך הכנסת ה-16 (2003) פינה את מקומו נציג חסידות בעלז הרב ישראל אייכלר לרב שמואל הלפרט, חסיד ויז'ניץ (תרשים 14) (פונד 2010; קניג 2009).

איחוד המפלגות האשכנזיות ב-1992 לא היה תוצר של התפיסות בלבד; הוא נבע בחלקו גם מהחשש מהתעצמותה של ש"ס ככוח עולה ברחוב החרדי. המחלוקות והוויכוחים הפנימיים לא פסקו, והאיום להתפלג לא הוסר (למשל ב-2005, כשהליטאים ביקשו להיפרד מאגודת ישראל על רקע העובדה שיעקב ליצמן התמנה ליו"ר ועדת הכספים, בניגוד להוראת הרב יוסף שלום אלישיב, המנהיג הרוחני של הליטאים דאז), אלא שבעת הצורך הם נדחקו לקרן זווית בשם המאבק המשותף למען שמירת האינטרסים הכלכליים, הפוליטיים והחברתיים של הציבור האשכנזי החרדי (בן-חיים 2004; נויברגר 2000).

למן הכנסת ה-13 ועד לכנסת ה-18 הצליחה יהדות התורה להגדיל את כוחה בקרב הציבור החרדי - מספר מצביעיה גדל מ-86 אלף בעת התמודדותה לראשונה לכ-148 אלף מצביעים בבחירות

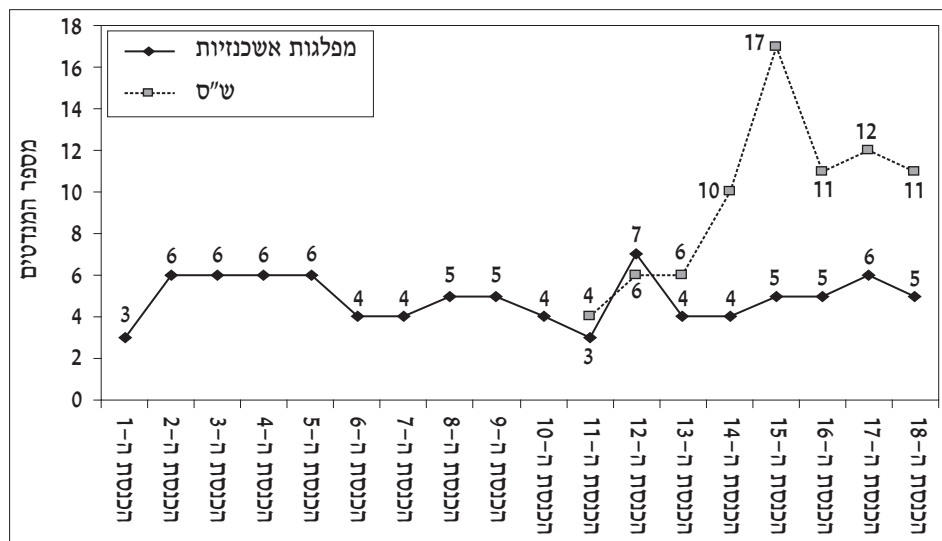

תרשים 14: היררכיה פנימית במפלגת יהדות התורה למן הבחירות לכנסת ה-13 ואילך, מקור: פונד 1999, 2010

לכנסת ה-18 (2009). אולם, על אף התחזקותה, שנבעה בעיקר משיעור הריבוי הטבעי הגבוה בקרב מצביעיה, נחלש מעמדה הפוליטי והציבורי לעומת מפלגת ש"ס, שצברה תאוצה פוליטית וציבורית רבה לא רק בציבור החרדי, מגמה ההולכת ומתחזקת ככל שש"ס כובשת קבוצות נוספות בחברה ומבססת את מעמדה כחלופה חברתית ורוחנית. כבר בבחירות לכנסת ה-14 (1996) ניכר בבירור הפער ההולך וגדל בין ש"ס ליהדות התורה (תרשים 15). לפער זה היו השלכות כלכליות, חברתיות ופוליטיות כבדות משקל: ש"ס הפכה אט-אט לנציגתם של החרדים בעיני הציבור הכללי, מספר חבריה הרב הקנה לה יתרון בדמות הסכמתן של ממשלות ישראל לדרישותיה לתקצוב מוסדות החינוך שבפיקוחה, קואליציות שהוקמו נזדקקו לש"ס לשם הרכבת הממשלה, וככל שגדל מספר תומכיה, כך גדלה השפעתה על הנעשה במדינה בתחומי הפנים, החוץ, הרווחה, החינוך ועוד. כך למשל מתעקשת ש"ס באופן מסורתי להחזיק בתיק הפנים, מתוך כוונה לתת את הטון בסוגיות דת ומדינה ובנושאים מהותיים בהגדרת היהדות והזהות היהודית לפי ראות עיניה (ליאון 2010). בה בעת, ליהדות התורה, על אף הגידול במספר מצביעיה, נותרו אמצעים מוגבלים בלבד לשם הגנה על האינטרסים של ציבור בוחריה – ואולי משום כך התעקשה לקבל את תפקיד יו"ר ועדת הכספים, כמעין נקודת אחיזה המאפשרת שליטה.

עד לכנסת ה-13 נמנו ככל הנראה רוב מצביעי ש"ס עם הזרם החרדי-ספרדי מכל מקום, התנועה הייתה פופולרית בעיקר בקרב המצביעים המזרחיים-מסורתיים ובקרב תושבי עיירות הפיתוח והשכונות החלשות, והיו לה חמישה מנדטים. בעקבות הצגת ש"ס כמפלגת המזרחים המסורתיים

תרשים 15: מושבי החרדים בכנסת ישראל לפי מוצא, לאורך השנים, מקור: אתר הכנסת

באשר הם וכמפלגה מזרחית-לאומית המסייעת לשכבות החלשות בפריפריה, ובייחוד לאחר משפטו של שר הפנים מטעמה, אריה דרעי, שאמנם הסתיים במאסרו אך הדגיש את מעמדו הייחודי בקרב מצביעי ש"ס, נוספו לה מנדטים רבים (17 מנדטים בכנסת ה-15). בבחירות לכנסת ה-16, עם הדעיכה של פרשת דרעי, איבדה המפלגה שישה מנדטים, אולם מאז התייצבה סביב מספר זה והשפעתה מורגשת בכל הממשלות (טבלה 13) (לופו 2004; ליאון 2003).¹¹

כאמור, בראש הנהגת ש"ס עומד מנהיגה הרוחני, מייסדה ומפעילה, הרב עובדיה יוסף. המפלגה כפופה להוראותיו ולעמדותיו והוא בעל הסמכות העיקרית בכל דבר ועניין. בצדו פועלת מועצת חכמי התורה, שהוא נשיאה, ובה עוד שלושה רבנים, האחראים בין היתר לקביעת המועמדים מטעם ש"ס. הבולטים שבהם בעשורים האחרונים היו אריה דרעי, אלי ישי, שלמה בניזרי (שלימים גם הוא נשפט ונכלא), נסים זאב ואריאל אטיאס (ליאון 2003, 2010).

בחירות 2009

בבחירות לכנסת ה-18 הצביעו למפלגת ש"ס 286,300 בעלי זכות בחירה, ולמפלגת יהדות התורה הצביעו 142,954 בעלי זכות בחירה. בין מצביעי ש"ס היו חילונים ומסורתיים רבים מקרב המזרחים

11 אברהם קרויזר, יועץ אסטרטגי ופוליטי, התבטא בריאיון טלוויזיוני בערוץ האקדמי (במסגרת תחקיר שקיימה לי כהנר על הפוליטיקה בחברה החרדית בשנת 2008), כי ש"ס היא תנועה חברתית, לאו דווקא חרדית, הפונה למגוון רחב של שכבות אוכלוסייה בחברה הישראלית ובעיקר לשכבות החלשות מהפריפריה. הוא אף הביע סברה, כי הגרעין הספרדי-חרדי בתנועה מביא לה לכל היותר ארבעה מנדטים.

טבלה 13: מספר המנדטים למפלגות חרדיות ומספר המצביעים החרדים ומשקלם באחוזים, לפי חלוקה למפלגות מוצא למן הכנסת ה-11 ואילך

שנה	סה"כ מצביעים	מס' מצביעים חרדים אשכנזים	מנדטים חרדים אשכנזים	מס' מצביעים חרדים ספרדים	מנדטים חרדים ספרדים	אחוז ספרדים מכלל המצביעים
1984	2,073,321	69,366	3	63,605	4	3.10%
1988	2,283,123	136,993	7	107,709	6	4.70%
1992	2,616,841	86,167	4	129,347	6	4.90%
1996	2,973,580	98,657	4	259,796	10	8.70%
1999	4,285,428	125,741	5	430,676	17	13.00%
2003	4,720,075	135,087	5	258,879	11	8.20%
2006	5,014,622	147,097	6	299,054	12	9.50%
2009	5,278,985	142,954	5	286,300	11	8.50%

מקור: עיבוד נתוני אתר הכנסת

שתומכים בסדר היום החברתי והפוליטי של ש"ס, וגם שיעור כלשהו של מצביעים ערבים וחרדים אשכנזים (ליטאים וחסידים). בהיעדר יכולת לבודד את הקבוצות הללו מתוך סך כל המצביעים ולהתייחס רק לגרעין החרדי הספרדי, יהיה זה מטעה ומוטה לראות במספר מצביעי ש"ס את מספר החרדים הספרדים, מה גם שלא כל חרדי ספרדי מצביע בעבור ש"ס (לופו 2004א; ליאון 2003,

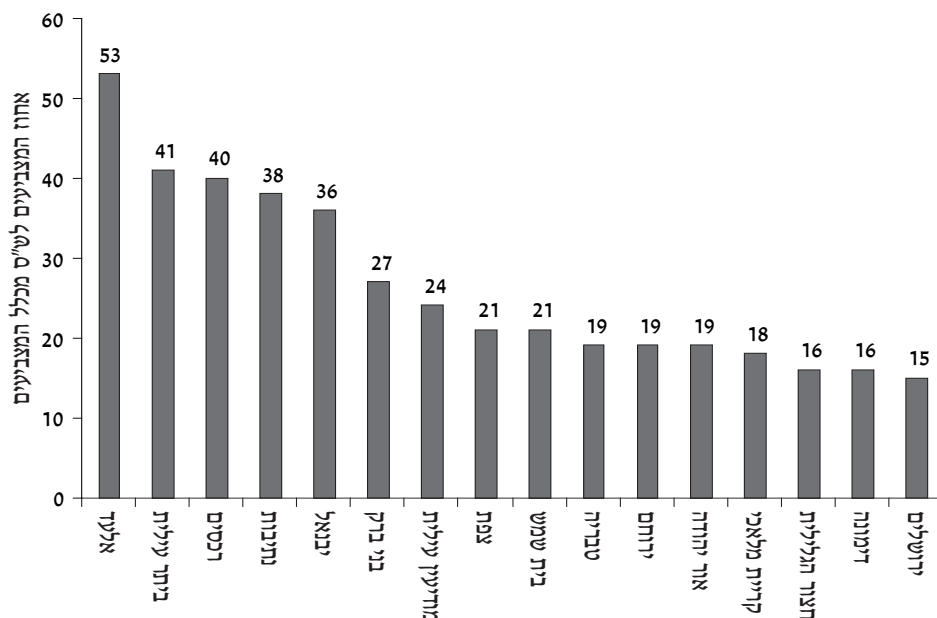
2010). למפלגת יהדות התורה מצביעים מלבד ליטאים וחסידים חרדים ספרדים, וכן דתיים, מסורתיים וחילונים (לרוב אשכנזים) אחרים. רוב חסידי ברסלב, וחסיד חב"ד ורבים מבני העדה החרדית נמנעים מלהצביע למפלגה זו (תרשים 16).

תרשים 16: התפלגות המושבים החרדים בכנסת ה-18, לפי מנדטים וכאחוז מכלל המנדטים החרדים בכנסת, מקור: עיבוד נתוני הבחירות אתר הכנסת

תוצאות הבחירות לכנסת ה-18 יכולות ללמד על תפרוסתן הפוליטית של המפלגות החרדיות בישראל. כך למשל בשתי הערים החרדיות הגדולות ביותר, בני ברק וירושלים, כוחה של ש"ס אינו רב. בירושלים רק 15% מהמצביעים בחרו בה. בערים החרדיות החדשות אלעד וביתר עילית קיבלה ש"ס כחצי מקולות הבוחרים, וביתר הערים החדשות פחות מ-15%. בבית שמש 21% מהמצביעים בחרו

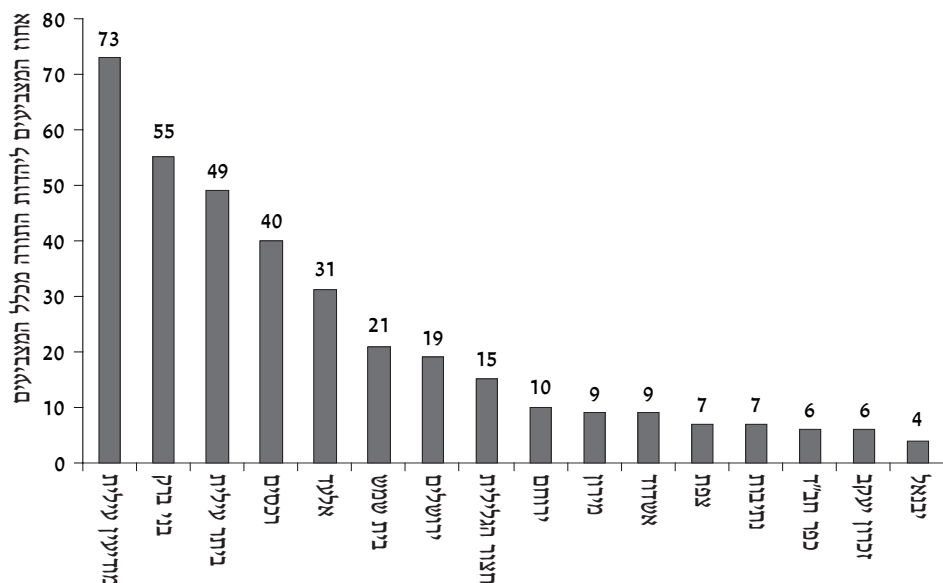
בש"ס (בדומה לשיעור המצביעים ליהדות התורה). יתר הריכוזים שידה של ש"ס על העליונה בהם הם בפריפריה הצפונית (טבריה, יבנאל, צפת וחצור) ובפריפריה הדרומית של ישראל, ובייחוד בערי הפיתוח הדרומיות (ירוחם, נתיבות, דימונה וקרית מלאכי). מלבד אלעד, אין יישוב שבאופן מובהק רוב מצביעיו נמנים עם מפלגת ש"ס – וגם בה רוב זה דחוק (53% (לופו 2004; מבוסס על עיבוד תוצאות הבחירות לכנסת ה-18, לפי יישובים) (תרשים 17).

תרשים 17: מצביעי ש"ס לכנסת ה-18, לפי יישוב ואחוז ההצבעה באותו יישוב, מקור: עיבוד תוצאות הבחירות לפי יישובים, אתר הכנסת

מעיון בתרשים 18 המציג את ריכוזי ההצבעה החזקים ביותר למפלגת יהדות התורה ניכר, כי בעוד כוחה של ש"ס בא לידי ביטוי בעיקר בשוליים של ישראל, כוחה של יהדות התורה ניכר באופן מובהק דווקא בערים החרדיות החדשות במרכז הארץ, שם היא גרפה 30%–73% מהקולות, וכן בערים החרדיות הוותיקות בני ברק וירושלים. בבני ברק קיבלה יהדות התורה 55% מקולות הבוחרים, ואילו ש"ס קיבלה שם רק 27%, ללא קולותיהם של תושבי שכונת פרדס כץ, שאינה חרדית אך צבינה מזרחי-מסורתית. בירושלים אמנם קיבלה יהדות התורה רק 20%, אבל כשמתרגמים זאת למספרים, הרי בעיר גדולה כירושלים, המונה כ-750 אלף תושבים, זה מספר לא מבוטל. (ליאון 2010; פונד 2010).

ראויה לתשומת לב מיוחדת היא המושבה החילונית יבנאל. בשנות התשעים השתקעו בה ברעש גדול קבוצה של חסידי ברסלב, ומאז הם מרחיבים את פעילותם בה ומכנים אותה "עיר ברסלב".

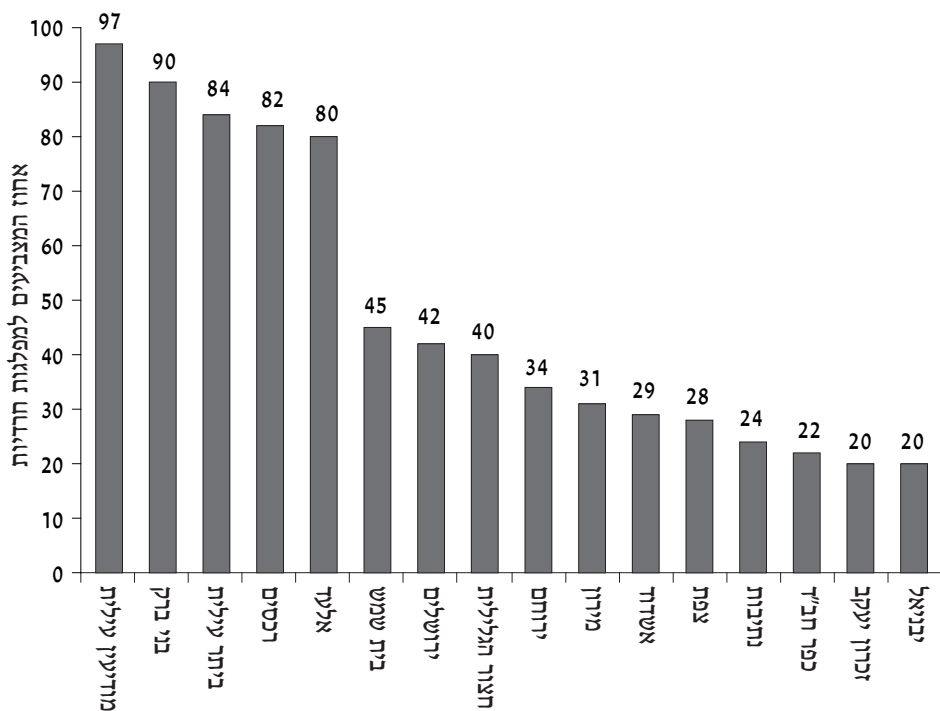
תרשים 18: מצביעי יהדות התורה לכנסת ה-18, לפי יישוב ואחוז המצביעים באותו יישוב ליהדות התורה מכלל המצביעים, מקור: עיבוד תוצאות הבחירות לפי יישובים, אתר הכנסת

בבחירות לכנסת ה-18, 36% (כ-90% מכלל המצביעים החרדים) מתושבי המושבה יבנאל הצביעו לש"ס. יתר החרדים הצביעו למפלגות ימין קיצוניות ומיעוטם (4%) ליהדות התורה. מוקד כוח חרדי נוסף, במרכז הארץ, הוא בבית שמש, שם היו למפלגות החרדיות בבחירות לכנסת ה-18 42% מקולות הבוחרים בעיר (תרשים 19).

ביטוי למעמדה ולכוחה של מפלגת יהדות התורה, הן בערים החרדיות החדשות הן בערים הוותיקות, ניתן למצוא במפת ההצבעה ליהדות התורה, לפי אזורים במספרים מוחלטים המתייחסים לתוצאות הבחירות לכנסת ה-17 (2006) (מפה 14). מפה 15 ממחישה את שליטתה של יהדות התורה במוקדי הגרעין החרדי (בני ברק, ירושלים, הערים החרדיות החדשות) ואת חדירתה גם למעוזי ההצבעה הספרדיים, הפריפריה הגלילית והנגבית הצפונית והדרומית, שם היו לה כ-10% במוצע מסך כל הקולות החרדיים, ולעתים אף חצי מהם, כמו ביישובים ירוחם, חצור ובית שמש (כהנר 2009).

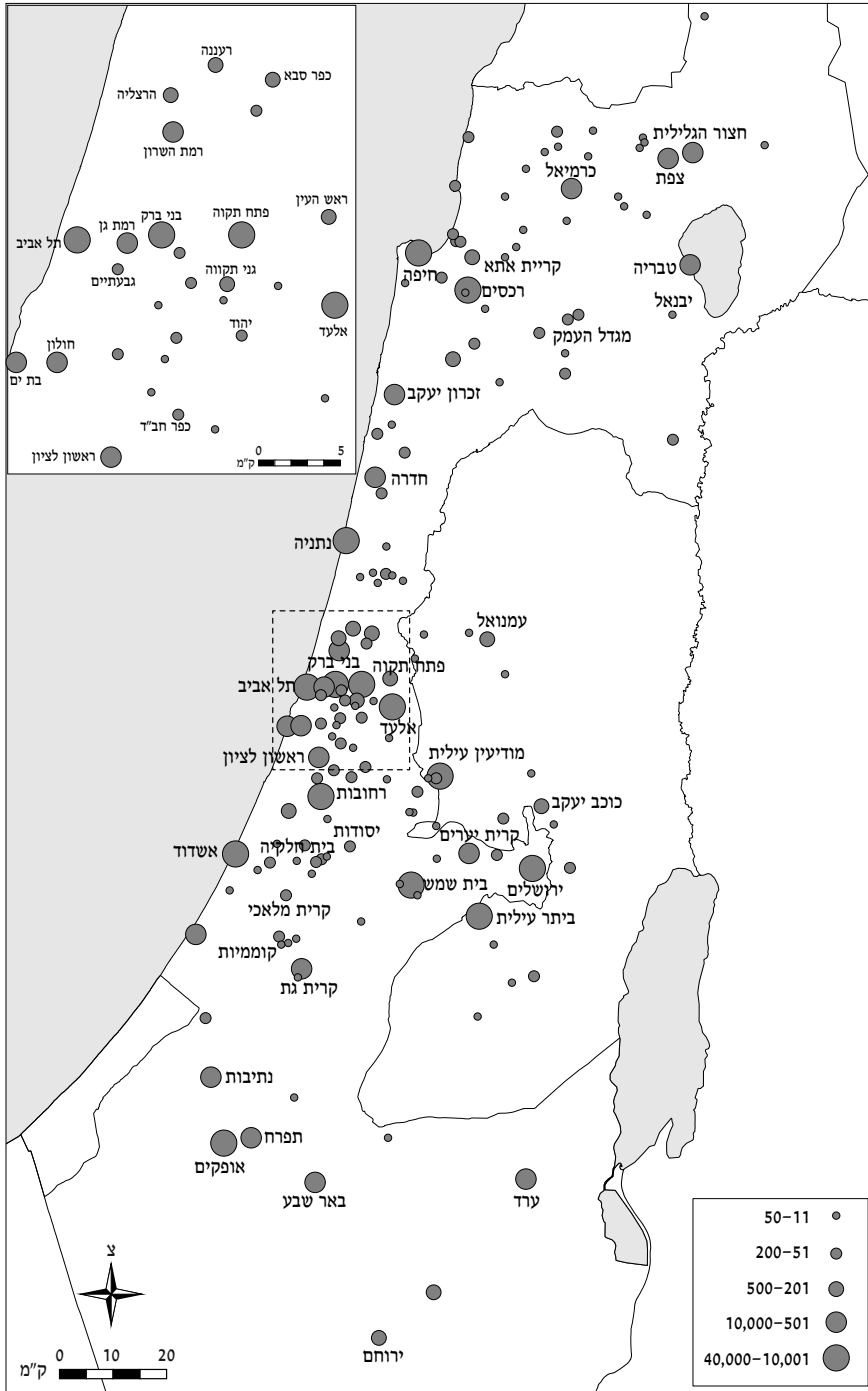
סיכום

השתתפותה של אגודת ישראל (לימים יהדות התורה), המורכבת מחסידים וליטאים כאחד, בבחירות לכנסת ישראל ובמשלוחיה נעשתה מתוך בחירה מודעת – לזכות בתמיכת המדינה במוסדותיה לטובת בוחריה. מטרתם העיקרית בממשלה, בשונה מש"ס, היא בראש ובראשונה לדאוג לקיומו

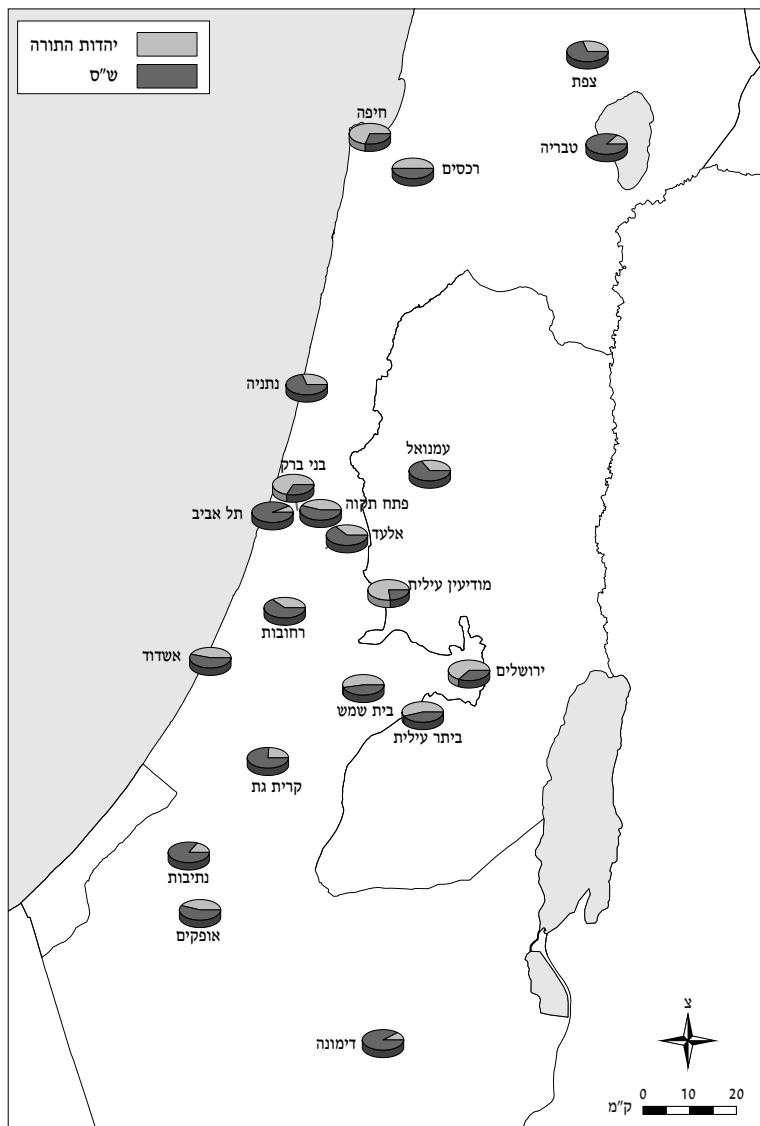

תרשים 19: מצביעי המפלגות החרדיות לכנסת ה-18, לפי יישוב ואחוז המצביעים, מקור: עיבוד תוצאות הבחירות לפי יישובים, אתר הכנסת

הסדיר של אורח החיים הקהילתי מבחינה כלכלית ורוחנית ולייצג אינטרסים חרדיים, המתבטאים בתקציבים ממשלתיים. בשונה מתנועת חב"ד וברסלב, בעיני אגודת ישראל והציבור הליטאי אין חשיבות רבה להפצת התורה בציבור הרחב ולגיוס חילונים לשורות הדת. מפלגת ש"ס לעומת אגודת ישראל הולכת ומתגבשת כמפלגה על-סקטוריאלית, שביסודה גרעין חרדי קטן שיכול להביא ארבעה מנדטים ולו שוליים רחבים (כשבעה מנדטים) ובהם קהלים מסורתיים ואף חילונים מקרב המזרחים. הדבר מתבטא במעורבותה הפוליטית המגוונת, העוסקת ברבים מהנושאים שעל סדר היום הציבורי, לאו דווקא דתיים (בן-חיים 2004; ליאון 2010; פונד 2010; קניג 2009).

מפה 14: ההצבעה למפלגת יהדות התורה במספרים מוחלטים, 2006, מקור: כהנר 2009 ואתר הכנסת

מפה 15: תוצאות בחירות 2009 לפי חלוקה מפלגתית לש״ס ויהדות התורה (באחוזים)

פרק ה' – מוקדי חיכוך בין החברה החרדית למדינה

מן המתואר עד כה ברור שהחברה החרדית בישראל מייחסת חשיבות רבה לעשייה הפוליטית ולהתארגנות במפלגות פוליטיות. הדבר נובע גם מרצון לקדם אינטרסים של החסידויות והזרמים השונים, אך המניע העיקרי להתארגנותם כמפלגות קשור בהימצאותם במרחב חילוני גדול וממוסד, המקיף אותם מכל עבר, המקיים אין-ספור יחסי גומלין עמם (בין שהם מעוניינים בכך ובין שלא) והמאיים על אורח החיים שלהם ועל לכידותם החברתית. לכך יש להוסיף את העובדה כי החרדים הם מיעוט מספרי, פוליטי וחברתי במרחב הישראלי החילוני, ועל כן הם חוששים מהיטמעות בו ומפגיעה בצביונם הייחודי, ובמילים אחרות, מכל התערבות של המדינה בנושאי דת.

היחסים המורכבים בין ישראל החילונית הציונית לזרמים החרדיים מעולם לא התנהלו על מי מנוחות. במידה רבה הם מתאפיינים בנתק, בחרמות הדדיות, בהאשמות, בהיאטמות הדדית בפני כל רעיון והשקפה של מי משני הצדדים. יותר מכול התאפיינו יחסים אלה בהימנעות מהכרת הצד השני, בהתבדלות הדדית, בהעדפת המרוחק על הקרוב ובהתבצרות סביב תפיסות עולמו ואורחות חייו של כל צד, בלא כל ניסיון להבין, להכיר ולהתאחד עם הצד האחר (Rothenberg et al. 2010).

אמנם, הקשר הייחודי בין ישראל החילונית והציונית לחרדים ידע גם שנות זוהר, אולם דומה כי בשנים האחרונות, יותר מאשר בכל תקופה אחרת, אלה ואלה נאלצים "להסתדר" יחד, ללבן מחלוקות שהתגלעו ביניהם ולשמור על יחסים המושגתים על הבנה, הדדיות והרמוניה. הדבר אינו תולדה של התחממות היחסים או של ויתור על עקרונות היסוד של מי משני הצדדים; נהפוך הוא, כורח המציאות והתנאים החברתיים, הדמוגרפים והפוליטיים בני-זמננו הם שהכתיבו וכיוונו מחדש את מערכת היחסים הזאת. משעה שהבינו החרדים כי החילונית והציונית אינן תופעות בנות-חלוף, ומשעה שהנהגת המדינה הבינה כי קומץ החרדים שחיו בישראל בשנת 1948 אינם צפויים להיעלם אלא להמשיך ולגדול – נפתחה הדרך להידברות ולניסיונות גישור על הפערים הקיימים, מתוך כוונה לאפשר לכל צד להשפיע על דמותה של ישראל ולעצבה (דון-יחיא 1997; כהן 2000; Rothenberg et al. 2010).

החרדים והמדינה: המאבק על דמותה של מדינת ישראל

גורם נוסף שאילץ את שני הצדדים להתדיין ולהגיע לפשרות קשור בזילות ובגמישות הטכנולוגית, התרבותית והחברתית האופיינית לעידן הנוכחי. כך למשל התעצמות הנגישות והזמינות של התחבורה, התקשורת והמידע הביאו להיווצרות תהליך – שהתחיל לפני כשלושה עשורים – שבו המרחב החרדי זולג בהדרגה למרחב הכללי, מתערבב בו, משפיע עליו ומעצב אותו, ואף להפך – רעיונות לאומיים, ליברליים ומודרניים מחלחלים אל השכונות החרדיות, אל הערים ולתא המשפחתית

החרדי ומשפיעים עליהם. בשני המקרים, זליגת ההשפעות התרבותיות והחברתיות וחדירתן למרחב ה"אחר" מובילות לצמצום הפערים הקיימים, ואם לא יופרע התהליך, הן עשויות להוביל לאחידה תרבותית וחברתית ברמה מסוימת. האחידה עתידית זו, שבהתממשותה ייקבע למעשה איך ייראו החיים בישראל ומה יהיה צביונם (זיכרמן וכהנר 2012; כהן 2000; כהנר 2009; קפלן 2007).

תהליך האחידה, גם אם לא יושלם במלואו, הוא ככל הנראה בלתי נמנע. ההבנה כי מהפכת הידע, התקשורת והטכנולוגיה, היוצרת תרבויות ותפיסות עולם (האיחוד האירופי, "הכפר הגלובלי", האינטרנט וכיו"ב) עשויה להאיץ את תהליכי האחידה בישראל, הובילה הן את ההנהגה החילונית של ישראל והן את החרדים לשנות אסטרטגיה. אמנם יש זרמים חרדיים שעדיין דבקים בגישה הגורסת שהסתגרות והתבדלות מוחלטת יחסכו מהם את הצורך בווייתורים ובהקרבה למען האחידה וימנעו את התממשותה, אולם, רוב הזרמים בחברה החרדית, המבינים ברמה זו או אחרת את מחויבותו של תהליך האחידה, פועלים באופן נמרץ להשליט ולהשריש את תפיסותיהם ואורחותיהם במרחב הישראלי המתגבש. פעולותיהם, הבאות לידי ביטוי בפעילות פוליטית ומשפטית, בחדירה למרחב הכללי, בפעולות להחזרה בתשובה, בהתערות בחיי החברה הכללית, בגיוס קבוצות חלשות (עיירות פיתוח) ובפעילויות יזומות נוספות, נתקלות פעמים רבות בחומת המגן שהציבו ההנהגה החילונית בישראל ובוחריה למען שמירה על האינטרסים החילוניים ועיצובו של צביון המדינה על פי דפוסי חשיבה מודרניים, נאורים וחילוניים (דון-יחיא 1997; נויברגר 1994).

על פי ביסטרוב וסופר (2012), המגמות הדמוגרפיות המסתמנות בשנים האחרונות, ולפיהן בשנת 2030 צפויה החברה החרדית להוות כ-20% מכלל היהודים בישראל, מחזקות את משקלה בכל הקשור לקביעת צביונה של המדינה. שיעורי הפיריון הגבוהים במגזר החרדי, גלי החזרה בתשובה בשילוב של אהדה וסימפטיה שקנו להן המפלגות החרדיות בקרב מגזרים שאינם חרדים במובהק, עשויים לסייע לחברה החרדית להטות את תהליך האחידה החברתית-תרבותית, הלא הוא צביון המדינה, לכיוון שמרני ודתי יותר. ניתן אפוא לומר, כי ככל שיוסיף מספר החרדים בישראל לגדול, כך יגבר רצונם להחיל יותר ויותר סממנים חרדיים במרחב הישראלי, ותתחזק דרישתם לשלב במסגרת הישראלית המאוחדת העתידית חוקי הלכה, קודים התנהגותיים "צנועים", הפרדה מגדרית, הגדרה מצומצמת ומגבילה למושג "מיהו יהודי" ועוד. החברה החרדית איננה יכולה להשליט טון דומיננטי אחד במרחב, אלא מנסה במסגרת כוחותיה הדמוגרפיים המוגבלים, ביחד עם קבוצות המגלות אהדה לדת והמאופיינות בקו שמרני, ליצור חזית אחידה נגד הכוחות החילוניים והליברליים במטרה להשפיע במידה שתאפשר ייצוג הולם בתהליך האחידה לכוחם ההולך וגדל, למעמדם המתחזק ולשאיפותיהם הרוחניות והחברתיות (ליאון 2003; נויגרשל 2003; רביצקי 2004; ביסטרוב וסופר 2010; Bystrov and Soffer 2012).

הסכמים והסדרים בין החרדים לממשלות ישראל: מסמך הסטטוס קוו

ביטוי למתח הרב ולמאבקי הכוחות בין ההנהגה הציונית לחרדים הופיע ערב הקמת המדינה, אז שלח בן גוריון לראשי אגודת ישראל מסמך שאושר על ידם ועל ידי הסוכנות היהודית ביוני 1947 ונתפס כמסמך מחייב. מסמך זה, הידוע בשם "מסמך הסטטוס קוו" (בענייני דת ומדינה), נחתם על רקע החשש כי אגודת ישראל תתנגד להקמת המדינה. במסמך נקבע כי המדינה החדשה לא תהיה תאוקרטית, אך תקיים יחסים עם הדת היהודית בארבעה תחומים (לוי 1998; פונד 1999):

1. שבת – יום המנוחה השבועי של כלל התושבים.
2. כשרות – פיקוח ושמירה על הכשרות במוסדות הממלכתיים של המדינה.
3. דיני אישות – אוטונומיה משפטית (יחידה) לבית הדין הרבני בענייני גירושין ונישואין.
4. חינוך – אוטונומיה מלאה לכל הזרמים בחינוך, ובכללם לזרם החרדי, עם הקפדה על הכללת מספר מצומצם של מקצועות חובה (לימודים כלליים): היסטוריה, מדעים ועברית, שלא נלמדו בחינוך החרדי.

אישורו של מסמך הסטטוס קוו, שהתקבל ככלי להסדרת נושאי מחלוקת בתחום הדתי בחברה מפולגת בעלת סעעים חברתיים ופוליטיים עמוקים, איפשר לנציגי אגודת ישראל להשתתף בבחירות לכנסת הראשונה ואף "לשבת" בקואליציה. אולם, ככל שחלפו השנים, כך הלך ונתפס המסמך, שנוגד בחיפזון במטרה להשיג תמיכה כללית להקמת המדינה, כבלתי רלוונטי לא רק בציבור החילוני אלא גם בקרב החרדים. ככל שגדל כוחו הפוליטי והמספרי של הציבור החילוני, כך נדרשו גבולות הסטטוס קוו להשתנות והועלתה בתוקף הדרישה להפריד את הדת ומוסדותיה מהמדינה, דרישה שהיא בבחינת התממשות כל פחדיה וחששותיה של ההנהגה החרדית. בה במידה, לגידול האוכלוסייה החרדית והדתית נודעו השפעות על גבולותיו וגמישותו של הסטטוס קוו. כך למשל, ביוני 2011 הועלתה ההצעה לשנות את נוסח תפילת יזכור לחללי לצה"ל מ"יזכור עם ישראל" בעל הצביון הכללי ל"יזכור אלוהים", שצביונו דתי. ההצעה הוגדרה ככפייה דתית ועוררה התנגדות רבה בקרב הציבור וארגונים רבים, אך גם לתמיכה מצד מי שראו בה ראויה ומשקפת את רצון העם ורצון חיילי צה"ל. אבל הדוגמה הבולטת ביותר היא הגידול במספר בחורי הישיבות הפטורים משירות בצה"ל. כשניתן הפטור לבני הישיבות ב-1948, במסגרת הסדר "תורתו אמונתו", נכללו בהסכם 400 בחורי ישיבה בלבד – מספר זעום לכל הדעות, והחברה הכללית התמודדה עמו. בשנת 1968 עמד מספר בני הישיבות שדחו את שירותם הצבאי על 4,700. בשנת 1988 הגיע מספר דחויי השירות לכ-18,000 בחורים. בשנת 1995, היו 24,000 בני ישיבות פטורים משירות במסגרת הסדר "תורתו אמונתו". נכון לסוף שנת 2006, עמד מספר בני הישיבות שנמנו על הסדר "תורתם אומנותם" על

כ-45,000 איש. ובראשית שנת 2011 הגיע מניינם ליותר מ-60,000 איש (בקון 2005; נויגרשל 2003; פונד 1999; פלסנר 2012: 32-33)

כבר לפני כ-15 שנה כתב רביצקי (1997), כי הסכמי הסטטוס קוו, כמו יתר ההסכמים וההסדרים שנחתמו בשנותיה הראשונות של ישראל, אינם יעילים עוד, משום שבששת העשורים שחלפו עברה החברה הישראלית שינויים רבים ועמוקים. לטענתו, ההסכם נחתם על פי מכנה משותף שגוי של שני הצדדים, שבו המחנה היריב נדון להתמעט או להיעלם. זאת ועוד: בשנות החמישים שלטה בחברה הישראלית הגמוניה חברתית והשקפתית אחת (של מפלגת פועלי ארץ ישראל, מפא"י, החילונית), שהטילה את מרותה על הכול. למן שנות השמונים ובעוצמה חזקה יותר למן שנות ה-2000, נעות קבוצות חברתיות רבות מן השוליים אל המרכז ומתחרות ביניהן על עיצוב דמותה של המדינה. המחלוקות שבין החברה החרדית להנהגת המדינה ולציבור החילוני מבטאות ומדגישות את הארכאיות של רבים מההסדרים וההסכמים עם החרדים, שנחתמו בראשית ימי המדינה. בשנים האחרונות מנסים ארגונים חברתיים וציבוריים לנסח מחדש הסכמים ואמנות שיסדירו את המחלוקות בין המחנות במגוון תחומים, בעוד המטרה המוצהרת לכל ההסכמים הללו היא לחתור להסכם שוויוני והוגן כלפי שני הצדדים (כהן וזיסר 2003; מלחי 2009א; מי-עמי 2007).

המחלוקת בין החרדים לבג"ץ

"חשבון" מיוחד יש לחברה החרדית עם בג"ץ - בית הדין הגבוה לצדק. שופטיו נתפסים בעיני כמי שמבקשים לפגוע תדיר במה שמכונה בעיניהם קודשי ישראל. המוסד המשפטי הגבוה, הנתפס כקודש הקודשים של הדמוקרטיה בעיני הציבור החילוני - גם אם אינו מסכים עמו תמיד - מוצג בתקשורת החרדית ובהתכנסויות חרדיות קהילתיות כגוף מסוכן ועוין, הפוגע במזיד ביהדות וביהודים. הוראות בג"ץ לבחון מחדש הסכמים עם החרדים ועמדתו בנושאים שונים שמפורשים אצלם כנוגדים את ההלכה הפכו אותו לאויב החרדים ולאחד הגופים השנואים והמושמצים ביותר על ידיהם. רבים מרבני המגזר החרדי אף קוראים בריש גלי שלא להכיר בסמכותו של בג"ץ, ובהם הרב עובדיה יוסף, שאמר ביוני 2010 בעקבות אי קבלת בנות ספרדיות לבית ספר חרדי ביישוב עמנואל, "מי שפונה לערכאות [בית משפט חילוני. המחברים], אין לו חלק לעולם הבא" (אטינגר 2010). על פרשת עמנואל ראו בהמשך.

סוגיית "מיהו יהודי?"

מוקד החיכוך הנחשב לנפיץ ביותר מבין כל מוקדי החיכוך בין החרדים לרשויות המדינה הוא סוגיית "מיהו יהודי". הכרעה בה, אם תהיה, תגדיר ברמת החקיקה בין השאר מי רשאי לערוך טקסים דתיים, מי הסמכות הרוחנית במדינה, ולידי מי יוזרמו תקציבים ותמיכות מטעם משרד הדתות ומשרדים

אחרים (כהן וזיסר 2003). הכרעה כזאת עתידה לשנות את פני היהדות בישראל. בתיקון שהוכנס לחוק השבות נכתב כי "יהודי הוא מי שנולד לאם יהודייה או נתגייר ואינו בן דת אחרת" (חוק השבות התש"ל-1970 סעיף 4ב). הציבור החרדי ומנהיגיו, וכך גם חלק ניכר מהציבור הדתי בישראל, דורשים להוסיף אחרי המילה "נתגייר" את צמד המילים "גיוור כהלכה". הדרישה אינה נובעת רק מהצורך להבטיח כי כל יהודי יעבור גיוור על פי ההלכה, אלא גם מתוך כוונה למנוע מזרמים דתיים אחרים ביהדות לערער על ההגמוניה האורתודוקסית בחיי החברה בישראל. באופן כמעט מסורתי, ממשלות ישראל נמנעות מלהכריע בסוגיה זו, מצד אחד מחשש לגרום לקרע עם הזרמים הרפורמיים והקונסרבטיביים בארה"ב ובישראל, ומן הצד האחר מחשש למרד ולמחאות אלימות מצד החברה החרדית. הכרה מלאה בזרמים הליברליים ביהדות והשוואת מעמדם למעמד הזרם האורתודוקסי על ידי בג"ץ ו/או כנסת ישראל עשויים לא רק לצמצם את תחום השפעתה של היהדות האורתודוקסית השולטת כיום באופן מלא בשירותים הציבוריים והדתיים המוענקים ליהודי ישראל בענייני אישות (נישואין, גרושין, ברית מילה, אבל וכיו"ב), אלא גם לבטל הסכמים וחוקי יסוד שהיטיבו עד כה עם הזרם האורתודוקסי והנציחו את מעמדו, ובראשם חוק שיפוט בתי הדין הרבניים (נישואין וגירושין) התשי"ג-1953, וחוק הדיינים תשט"ו-1955 (כהן וזיסר 2003; רביצקי 2004).

שמירת השבת וצביונה

עוד בראשית המאה ה-20 התגלע חיכוך חריף בין החרדים למפלגות הציוניות החילוניות בארץ בנוגע לשמירת השבת וצביונה. באסיפת הנבחרים הראשונה (1920) דרשו החרדים לעגן בחוק המנדטורי איסור על חילול שבת בפרהסיה על ידי מוסדות ציבור יהודיים ואף על ידי אנשים פרטיים (בקון 2005). בראשית שנות השלושים, בעקבות התחזקות כוחם של הנציגים הדתיים והחרדים במוסד אסיפת הנבחרים, הוחלט להורות לכל היישובים העבריים לשבות בשבת מכל פעילות ולכבד את השבת בתחומי העבודה והמסחר ועל ידי השבתה של פעילות התחבורה הציבורית. גיבוי להחלטה זו נתן הקונגרס הציוני בעת התכנסותו ב-1935, בקובעו כי יש להימנע מחילול שבת בכל המוסדות הלאומיים בארץ ישראל (פונד 1999; קפלן 2007).

הוויכוח בין תומכי שמירת השבת למתנגדים לכך הוביל לאיבה רבה ולמחלוקות קשות. הן באו על פתרונן (באופן חלקי) עם אישור הסדר הסטטוס קוו, שקבע כי יום המנוחה החוקי במדינה היהודית יהיה יום השבת. בעניין הפעלת התחבורה הציבורית בשבת התבסס מסמך הסטטוס קוו על הסדרים ועל הבנות שהושגו עשור קודם לכן, ולפיהם תישמר השבת בתחבורה הציבורית בכל הארץ, ואילו בכל השכונות החרדיות והדתיות תיאסר כל תנועה של כלי רכב בשבת. הסוגיה של פתיחת מקומות בילוי ומסחר בשבת לא הוסדרה בחקיקה ראשית, אך באופן מעומעם וערטילאי נקבע כי פעולות אלו אסורות (כהן 2000; נויברגר 1994; פונד 1999).

עם קום המדינה נחקקה שורה של חוקים שתכליתם לעגן במרחב הציבורי את מעמדה של השבת כיום מנוחה. כזה הוא למשל, חוק שעות עבודה ומנוחה התשי"א-1951, האוסר על העסקת עובדים יהודים בחגים ובשבתות. חוק אחר קובע כי חגי ישראל ויום השבת הם ימי המנוחה הרשמיים בישראל. ברם, חוקים אלה, ואף הסדר הסטטוס קוו בנושא השבת, לא התקבלו בברכה על ידי רבים בציבור החילוני, שחשו כי נכפה עליהם לשבות בשבת ובחגים מכל פעולה המוגדרת בעיניהם כהנאה (ביקור במרכזי תרבות, נסיעות בתחבורה ציבורית, צפייה בקולנוע, עריכת קניות וכיו"ב) (דון-יחיא 1997).

ברוב יישובי ישראל נאכפה שמירת השבת, והציבור ברובו, וגם מי שהתנגדו לכך, הגיב באדישות-מה. שינויים בפועל בהסדרי הסטטוס קוו בנושא השבת התרחשו בעקבות כמה אירועים בולטים שחלו בישראל, ובהם: הגעת מאות אלפי עולים חילונים מבריה"מ לשעבר; המעבר מכלכלה מעורבת לכלכלת שוק ופתיחת השוק הישראלי לשוקי חוץ; התגברות היחס העוין לכפייה הדתית וטיפוחו על ידי פוליטיקאים ואנשי תקשורת; התפתחות תרבות הפנאי ואימוץ הרגלי הבילוי האמריקניים; השתכללות אמצעי התקשורת והתחבורה שהקלו והוזילו משמעותית את אפשרויות הצריכה והתנועה במרחב ועוד (קוריאנלדי 2003).

למרות אכיפת החוק צצו מקומות בילוי, קווי אוטובוסים של חברות ציבוריות התחילו לנסוע לפני צאת השבת, ונפתחו מרכזי קניות שהבטיחו חוויית קניות שבעה ימים בשבוע. כל עוד החרדים לא הגיבו ולא התלוננו על חילול שבת, נמנעה המדינה מהתערבות ומהטלת קנסות ונקיטת צעדים חמורים יותר. משעה שהתופעה התרחבה גם לערי הפריפריה ואף הגיעה לירושלים ולערים שיש בהן קהילות חרדיות גדולות ומאורגנות, יצאו החרדים למאבק למען שמירת השבת במרחב הציבורי ולמען הגנה על צביונה הדתי של השבת בישראל כולה. עם זאת, פרט לתחומי התחבורה, החינוך ומוסדות המדינה, חוקים והסדרים אחרים בעניין השבת הוטו לכיוון החילוני (כהן וזיסר 2003; ליס 2003; נויגרשל 2003).

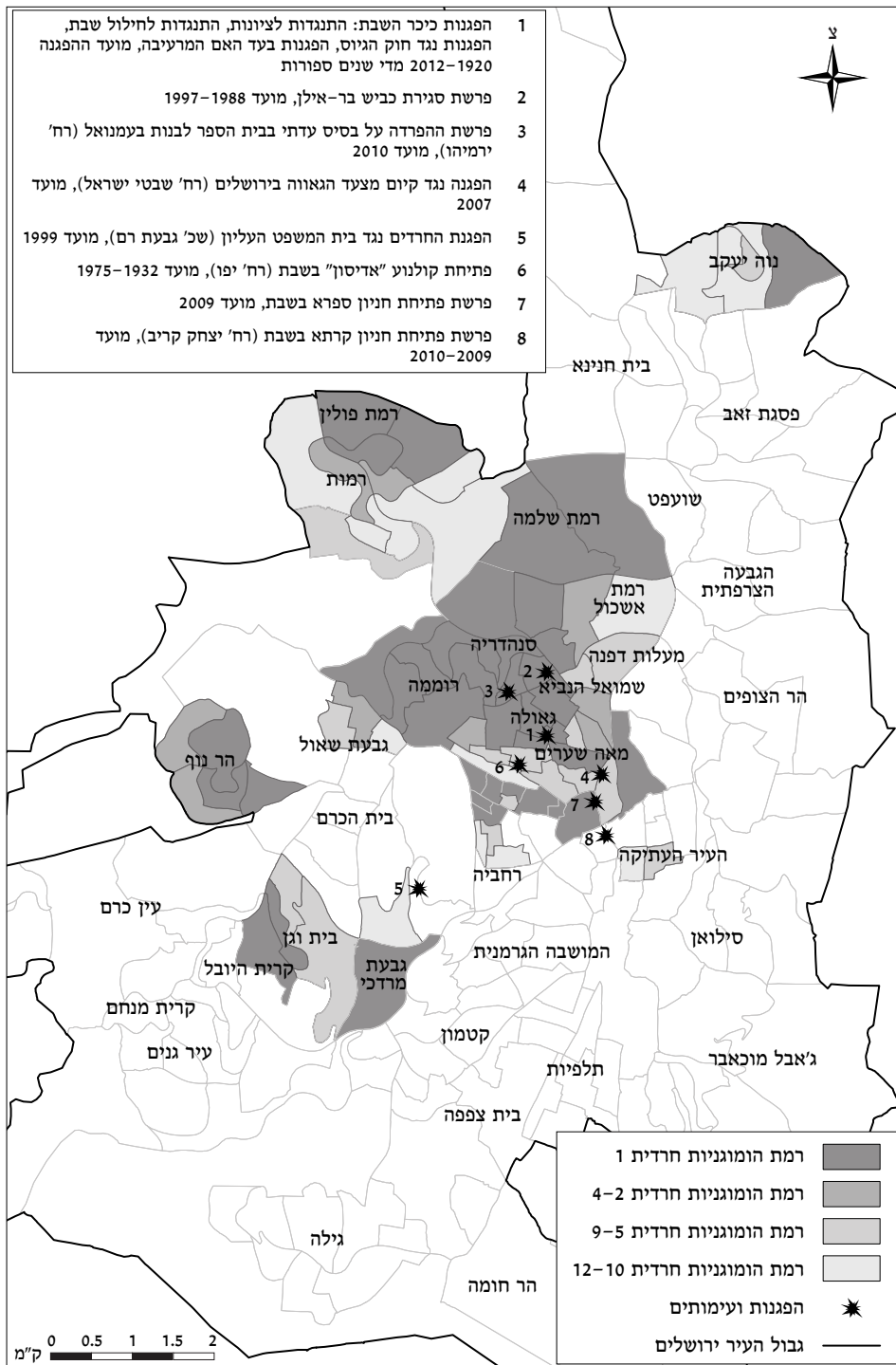
בשני העשורים האחרונים מתרכזים חלק ממאמצי ההנהגה החרדית בשימור ובמידה מסוימת אף בשיקום צביונה של השבת ביישובי ישראל בעיקר בפעילות פרלמנטרית ובהוצאת הציבור החרדי להפגנות ולהבעת מחאות נגד חילול השבת בפרהסיה. מפלגות דתיות הגישו לכנסת הצעות לשינוי הסטטוס קוו, כך שתיאסר כל פעילות מסחר, עבודה והפעלת תחבורה ציבורית בשבת, ולעומת זאת תותר פתיחת מתחמי בילוי ומרכזי תרבות (תאטרונים ובתי קולנוע). מפלגת יהדות התורה, בשונה מש"ס, סיכלה עד כה כמעט כל הצעה והסדר שהיו בהם היתר (ולו חלקי) לחילול שבת במרחב הציבורי. יהדות התורה היא זו שציבור בוחריה יוצא להפגנות המחאה האלימות בנושא זה. החרדים האחרים נמנעו ונמנעים לרוב מהתערבות אקטיבית בנעשה במהלך השבת בערים החילוניות, אולם

בכל הקשור בשמירת השבת במעוזהם (בירושלים ובבני ברק ולאחרונה גם באשדוד) הם נוקטים במשך שנים רבות, ובעיקר הזרם החסידי ובראשם נטורי קרתא והעדה החרדית, עמדות נציות ולוחמניות הבאות לידי ביטוי בהפגנות אלימות. כך אירע ב-1958 בירושלים כשנחנכה בעיר בריכת שחייה מעורבת לנשים ולגברים והייתה פתוחה גם בשבת. כשהוחלט ב-1987 על פתיחתם בשבת של בתי הקולנוע אורנע ואוריון בירושלים הפגינו מולם החרדים מדי ערב שבת בדרישה לסוגרם. הפגנות אלימות היו בירושלים גם בנוגע לתחבורה בשבת. הציבור החרדי האשכנזי דרש לסגור בשבת את עורקי התחבורה שעברו בסמוך לשכונות החרדיות ובראשם כביש בר-אילן. משלא נענתה דרישת הציבור בשנים 1994-1996 (ממשלות יצחק רבין ושמעון פרס), ארגנו המוני חסידים וליטאים הפגנות אלימות וסוערות מדי שבת. הם יידו אבנים על מכוניות חולפות, חסמו כבישים והשליכו ושרפו פחי אשפה. ב-1997 החליט בג"ץ לאחר דיונים ממושכים להתיר את הנסיעה בכביש בשבת לסירוגין – בשעות רגילות הנסיעה הותרה, ובמועדי התפילות נאסרה. החלטה זו נותרה בעינה עד היום (דון-יחיא 1997; ליאון 2003; צמרת 2000).

הפגנות אלימות נוספות התרחשו בירושלים ובבני ברק על רקע פתיחתם של פאבים ומסעדות בשבת. להפגנות אלו נלווה במהלך שנות השמונים והתשעים אקט סמלי של שלילת כשרות פומבית. ביוני 2009, עם הפעלתם בשבת של חניוני ספרא וקרתא הסמוכים לעיר העתיקה בירושלים, יצאו לרחובות מדי ערב שבת לאחר התפילה עשרות אלפים מבני העדה החרדית ואלפים נוספים מזרמים אחרים ומנעו בגופם את נסיעת המכוניות: הם נשכבו מתחת לגלגליהן, יידו אבנים לעבר מכוניות חולפות ופצעו עשרות שוטרים (דון-יחיא 1997; צמרת 2000) (מפה 16).

סוגיית הגיוס של בני הישיבות לצה"ל

מחלוקת חריפה נוספת בין החברה החרדית לציבור הכללי ולהנהגת הממשלה קשורה באי-גיוסם של בני הישיבות. לפי חוק טל (2002) והסדר "תורתו אמונתו" (1948), תלמידי הישיבות פטורים משירות חובה ומשירות מילואים. סירובם של רוב החרדים להתגייס לצה"ל נובע מהעמדת ערך לימוד התורה כערך עליון, הקודם לחובה האזרחית. דרישת הציבור החילוני והמדינה לגייס את בחורי הישיבות נתפסת על ידי ההנהגה החרדית כניסיון לפגוע באורח החיים החרדי, בערך הלמדנות ובמערך ההתבדלות החברתית שנועד להגן על בחורי הישיבה מפני ביטול תורה ומפני מה שנראה בעיניה כקלקול רוחני והשחתה ערכית. בעניין גיוס בנות חרדיות לשירות הצבאי או האזרחי אין הציבור החרדי מוכן אפילו להתדיין. לשם המחשת כוחם עוררו החרדים בעקבות האישור של חוק טל גל מהומות והפגנות אלימות בכביש בר-אילן, בכיכר השבת בירושלים ובשכונת מאה שערים. הפגנות אלו כללו חסימת כבישים, שריפת מכולות אשפה, עימותים עם כוחות הביטחון וקריאות בגנות ממשלת ישראל וראשיה (מי-עמי 2007; מלחי 2009א). בחודש מאי 2012 החליטה ממשלת

מפה 16: עימותים בין החברה החרדית לאוכלוסייה הכללית, בדגש על ירושלים. רמת הומוגניות חרדית לפי אזורים סטטיסטיים, הלמ"ס 2009

ישראל על הקמת הוועדה לקידום השילוב בשירות והשוויון בנטל (ועדת פלסנר). המלצותיה פורסמו בדוח בחודש יוני 2012 (פלסנר 2012). אי אימוץ המלצות ועדת פלסנר (או כל הצעה אחרת), בד בבד עם סיום תוקפו של חוק טל, מותיר סוגיה זו באופן שמחד אינו פתור לשיעור רצונם של אף אחד מהצדדים הנוגעים בדבר, ומנגד באופן שאינו מאפשר למדינה לאכוף את החוק הכללי בצורה אמיתית ואפקטיבית (טבלה 14).

טבלה 14: צומתי החלטה ואירועים מרכזיים בסוגיית גיוס החרדים (2012–1948)

שנה	האירוע	מספר דחויי שירות
1948	קום המדינה, החלטת בן גוריון	400
1954	החלטת שר הביטחון לקרוא לחרדים לשירות	1,240
1968	ועדת שרים לבחינת הסדר "תורתו אומנותו"	4,700
1977	כינון ממשלת בגין הראשונה	8,260
1986	הקמת ועדת הכהן לבחינת הסדר "תורתו אומנותו"; דחיית עתירה כנגד ההסדר	16,000
1995	הוגשו מסקנות ועדת ישראל להסדרת אכיפה ופיקוח על דוחי השירות	24,000
1998–9	בית המשפט מחייב את הכנסת להסדיר דחיית השירות בחקיקה ראשית; הקמת ועדת טל לבחינת הסדר "תורתו אומנותו"	30,174
2002	חקיקת חוק דחיית שירות לתלמידי ישיבות שתורתם אומנותם (חוק טל)	36,887
2007	בית המשפט דוחה עתירה כנגד החוק	
2011	ועדת מעקב בראשות ח"כ פלסנר קובעת כי יישום החוק נכשל; הממשלה קובעת יעדים כמותיים ליישום חוק טל; הענקת פטור לכ-10,000 דחויי שירות להם 3 ילדים ומעלה	63,000
2012	בית המשפט מקבל עתירה כנגד החוק, וקובע שאין להאריכו בשלישית (הערכה)	54,000

מתוך דוח פלסנר 2012: 32.

סוגיית החינוך החרדי

בשנים 2009–2010 עלתה לכותרות דרישתם של חברי כנסת, של ארגונים פוליטיים וחברתיים ושל בג"ץ לחייב את החרדים ללמד במסגרת תוכנית הלימוד הבית ספריות שלהם את לימודי הליבה¹² ולאפשר פיקוח חיצוני מטעם משרד החינוך על התכנים הנלמדים. ב-2010 הוגשו כמה וכמה עתירות לבג"ץ בדרישה לחייב את כל החרדים ללמוד לימודי ליבה ולהוסיף לסל המקצועות הללו לימודי אנגלית ומתמטיקה. דרישות אלו עוררו סערה גדולה במגזר החרדי ועד היום לא השיגו דבר.

פרשה אחרת הקשורה לתחום החינוך החרדי, שאף היא הסעירה וטלטלה את העולם החרדי והחילוני ב-2010, הייתה הגילוי כי בבית הספר לבנות בית יעקב בעמנואל הפלו בנות ספרדיות על רקע

12 תוכנית הליבה היא תוכנית שעיצב כוח המשימה הלאומי לקידום החינוך בישראל (המוכר יותר בשם ועדת דברת), ועל פיה חובה ללמד בכל מוסדות החינוך בישראל תחומי דעת מסוימים (אחוזי התוכנית המחייבים נקבעים על פי סוג המוסד).

מוצאן, בכך שהוקמו בעבורן כיתות נפרדות ולא הותר להן להתערבב עם התלמידות האשכנזיות, חרף בקשות הוריהן. העניין נדון בכנסת והגיע גם לבג"ץ. האחרון חייב את בית הספר לאחד את הכיתות, בנימוק כי ההפרדה אינה חוקית וכי היא מבוססת על קריטריון עדתי בלבד. בתגובה אסרו הורי התלמידות האשכנזיות (חסידי סלונים) לבוא לבית הספר. בג"ץ מצדו הורה על מאסרם בפועל של ההורים המתנגדים (שיחת השבוע 02.07.2010).

ההחלטה לאסור את ההורים הייתה נקודת שבר והתפרשה על ידי כלל הזרמים החרדים כהתערבות בוטה של בג"ץ והממשלה בחינוך החרדי. ביום המעצר הצפוי יצאו המוני חסידים, ליטאים וגם ספרדים, בגיבוי ההנהגה הרוחנית של רוב הזרמים, להפגנות ענק ברחובות ירושלים ובני ברק. כ-150 אלף מפגינים קראו לא להסכים לשום פשרה ולצעוד לכלא. סבב שיחות בין הרב עובדיה יוסף, הספרדי, לאדמו"ר מסלונים, האשכנזי, הביאו להסכמי פיוס וחתמו את הפרשה, שביטאה יותר מכול את כישלון מערכת המשפט ומשרד החינוך להטיל מרות על מוסדות החינוך החרדיים ולכפות עליהם לקיים את ערכיה הדמוקרטיים של מדינת ישראל (קפלן 2010).

הדרת נשים

בחורף 2011 התפתח בציבור הישראלי ויכוח נוקב סביב סוגיית הדרתן של נשים חרדיות מהמרחב הגאוגרפי, הציבורי והתרבותי שיש בו נוכחות חרדית גברית מובהקת. הדרת הנשים מושרשת בחברה החרדית זה עשרות שנים. אולם, משהציבור החילוני התחיל לחוש אותה על בשרו (למשל, בתחבורה הציבורית האזרחית) עם זליגת המרחב החרדי למרחב החילוני, התחילו להישמע מחאות נגדה וקריאות להוקעתה. הוויכוח התחיל כשפורסמו באמצעי התקשורת הארצית סיפוריהן של נעמה מרגוליס בת השמונה מבית שמש שחרדים קיצוניים מעירה ירקו עליה והקניטו אותה משום שלא הייתה צנועה דיה לתפיסתם. במקרה אחר, טניה רוזנבליט, צעירה ירושלמית הותקפה מילולית על ידי כ-20 חרדים משום שסירבה לעבור לשבת על הספסל האחורי באוטובוס והתעקשה להישאר בקדמתו. עם חשיפתם של שני האירועים הללו התלהטו הרוחות: הציבור החילוני תבע לחדול ממה שכינה קיפוח הנשים, השפלתן והדרתן בשם הדת, והציבור החרדי דרש מהתקשורת ומהחילונים שלא להתערב בנעשה במרחב החרדי. במרס 2012 דרשו ארגונים לזכויות אדם ואנשים פרטיים מהרשות השנייה לרדיו וטלוויזיה לחייב את התחנה החרדית "קול ברמה", שסירבה להעלות נשים לשידור, לאפשר לנשים לדבר ולהקצות להן שעות שידור מיוחדות שבהן יוכלו לבטא את עצמן. חודש קודם לכן הודיעו תלמידי ישיבות חרדיות כי יסרבו להתגייס לצה"ל, אם תושמע בצבא שירת נשים. בתגובה גינו בחריפות ראש הממשלה בנימין נתניהו והרמטכ"ל בני גנץ את התופעה של הדרת הנשים בישראל.

בראשית 2012 חשפו אמצעי התקשורת, כי בבית שמש מוקצות באזורים מסוימים מדרכות נפרדות לנשים, כי בחלק מהטיסות שיש בהם רוב חרדי מקימים במטוס מחיצות הפרדה, וכי בירושלים מוסרות מעל גבי שלטי חוצות, מחנויות ומכרטיסי מידע תמונותיהן של נשים. פרסומים אלה ואחרים הובילו את הציבור הישראלי ואף חלק מהציבור החרדי בשיתוף עם נציגי הכנסת והממשלה, נציגי החוק והמשטרה, להיאבק נגד התופעה, למען שמירה על ערכי החירות והשוויון בישראל הדמוקרטית.

התערבות המדינה בכל הנוגע למרחב החרדי הפרטי

התא המשפחתי החרדי, ככל שהדבר נוגע להתנהלותו ולעיצוב אופיו, כפוף באופן מלא להחלטת הרבנים והקהילה שהמשפחה משתייכת אליה. כל ניסיון מצד רשויות המדינה ברמות השונות להתערב בנעשה במשפחה נתקל בהתנגדות חריפה ובמחאה אלימה, בטענה שהמשטר החילוני מבקש למוטט את ערכי המשפחה החרדיים בכוונת זדון (נויגרשל 2003). המחשה לקנאות החברה החרדית לפרטיותן של משפחותיה ניתנה לציבור הישראלי עת עלו לכותרות בשנת 2009 שתי ידיעות שקיבלו את השם "פרשת האם המרעיבה" ו"פרשת אמא טאליבן", שתי פרשות הקשורות ביחס של אם חרדית לילדיה. האם הראשונה, המזוהה עם העדה החרדית, הואשמה בהתעללות ובהרעבת בנה הפעוט עד שחלה ונזקק לטיפול רפואי, והורחקה מילדיה בצו בית משפט. האם השנייה, אישה חרדית בת 55 המזוהה עם זרם דתי קיצוני, הואשמה בביצוע מעשי התעללות, ענישה וחבלה חמורים בשבעה מילדיה. שתי הפרשות הוצגו בתקשורת החרדית כניסיון להכפיש את החרדים והובילו לגלי מחאה אלימים ברחובות ירושלים ובני ברק (קפלן 2010). עם זאת, בשנים האחרונות הציבור החרדי מסתייע יותר ויותר בשירותי הרווחה הממלכתיים ומשתף פעולה עמם.

סיכום

מחלוקות רבות התגלעו בין החברה החרדית לחברה החילונית הציונית ומוסדותיה בארץ למן ראשית המאה ה-20 עד היום, ורק מעטות מהן באו על פתרון. ברוב המחלוקות והמאבקים, שעיקרם מתן צביון דתי בתוך המרחב החילוני-כללי, ידם של החרדים הייתה על התחתונה. ברם, מרגע שהמאבקים גלשו למגרש הביתי של החברה החרדית וניכרה התערבות באורח החיים שלה ובתפיסותיה הבסיסיות, על פי ראות עיניה, בשכונות החרדיות, בערים החרדיות, בבתי הספר ובתוככי התא המשפחתי, דומה כי אז גבר כוח החברה החרדית על דרישות הציבור ואפילו על פסיקות בג"ץ, וידה הייתה על העליונה.

רבים מההסדרים וההבנות שנחתמו בשנות החמישים אינם תקפים עוד במציאות החדשה של המאה ה-21 בישראל. החברה החרדית מהווה כ-13% מכלל האוכלוסייה היהודית ואינה עוד קבוצת

שוליים מבודדת, אלא חברה חזקה ומאורגנת הנעה בעקביות אל המרכז וזוכה לתמיכה מקהלים רבים בחברה הישראלית, אך גם מעוררת הסתייגות והתנגדות.

שתי האוכלוסיות – הכללית והחרדית – עקב השינוי בגודלן וכתוצאה מהשינויים הטכנולוגיים – פונקציונליים – תרבותיים בחיי היום-יום של שתיהן, נמצאות בחיכוך מתמיד המתקיים בשני מישורים: המרחבי – פיזי והכרונולוגי – אידאולוגי. במישור המרחבי – פיזי נכללים כל החיכוכים הנתפסים בציבור הכללי כ"התחרדות המרחב", והכוללים סגירת רחובות לתנועה בשבת, סגירת תחבורה ציבורית בשבת, סגירת עסקים בשבת, הדרת נשים בתחבורה, הדרת נשים ברחובות ובשלטי החוצות ועוד. כל אלה נותנים ביטוי מיידי למחלוקות בין הצדדים וזוכים לתהודה רבה הן בפעילות ברחוב והן בתקשורת. אולם, סביר להניח, כי את המשקל הגדול לפער בין שתי החברות ניתן לייחס דווקא לחיכוכים המתקיימים במישור הכרונולוגי – אידאולוגי. חיכוכים אלה מתקיימים בעיקר על סוגיית אי-גיוס תלמידי הישיבות לצבא, על סוגיית הקצבאות המיוחדות ועל הדרישה לשלב מקצועות הליבה בחינוך החרדי.

פרק ו' – החינוך החרדי בישראל – דפוסים ותפרוסת

בית הספר, כגוף המכוון תהליכי סוציאליזציה ומטמיע ערכים ותפיסות חברתיות, נתפס בקרב ההנהגה החרדית ככלי חשוב ביותר לשימור זהותו ולכידותו של המחנה החרדי. שלא כבחברה הכללית, שבה בית הספר אמור לחנך לפלורליזם ולהציע מגוון רחב של מקצועות, בחברה החרדית בת-זמננו החינוך מגביל ומדכא את הפלורליזם ומונע מהתלמידים והתלמידות מלהיחשף לתכנים הנחשבים לנוגדים את רוח ההלכה ואת תפיסת העולם של ההנהגה הרבנית. החינוך החרדי מטפח התנהגות קונפורמית בקרב הלומדים ומדגיש את חשיבות הציות למסורת, למנהגים ולקהילה (קפלן ושטדלר 2009; שפיגל 2011).

עם זאת, טעות היא לחשוב שמדובר במערכת חינוך אחידה באופיה. החינוך החרדי בישראל הוא מערכת מגוונת, החל במוסדות החינוך העצמאי של אגודת ישראל, דרך תלמודי תורה וישיבות של החוגים השונים (ליטאים, ספרדים וחצרות חסידיות) וכלה במערכות כגון מעיין החינוך התורני המתנהלות על ידי מפלגות וארגונים חרדיים (שלהב ופרידמן 1985; שיפר 1998; שפיגל 2011).

במסגרת חוק חינוך ממלכתי התשי"ג-1953, שהתקבל בעקבות ביטול הזרמים האידאולוגיים-מפלגתיים בחינוך שהייתה נהוגה עד אז בישראל, נקבעו שתי מגמות חינוך רשמיות בעבור הילדים היהודים: חינוך ממלכתי וחינוך ממלכתי-דתי (חוק חינוך ממלכתי 1953). כך, לפי התפיסה של יוזמי החוק, תוכל המדינה לפקח על התכנים בתוכניות הלימוד. נוסף על שתי המגמות הוקצתה מגמת חינוך לחרדים, שנחלקה לשתיים: חינוך מוכר שאינו רשמי (מוכש"ר) ומוסדות פטור, ומאז הם פועלים כגוף חינוכי עצמאי ובלתי תלוי. מוסדות החינוך העצמאי הם בבעלות גופים ציבוריים או פרטיים, ועובדי ההוראה בהם אינם עובדי מדינה. החינוך העצמאי הוכר על ידי המדינה, אף על פי שראשיו סירבו לקבל את פיקוחה ודחו את התכנים שהיא דרשה ללמד, כנראה מתוך תקווה שעצם ההכרה והתמיכה הכספית במוסדות החינוך העצמאי, בשילוב ההשפעה של אורח החיים המודרני השורר בישראל, יובילו להשתלבות החרדים במארג הישראלי הכללי ולהשתתפותם בחיי החברה, התרבות והרוח במדינה (ורגון 2007).

כיום, החינוך המוכר שאינו רשמי ממומן ב-75% מתקציב המדינה, ואילו מוסדות הפטור ממומנים ב-55% לתלמיד. בפועל חלק מבתי הספר של רשת החינוך של אגודת ישראל ושל ש"ס (מעין החינוך התורני) ממומנים ב-100% בעקבות הבטחתן שייענו לדרשות יסוד ויפעלו להטמעת מקצועות ליבה בסיסיים, מתוך אינטרס כפול – גם שלהם וגם של המדינה. אלא שהלכה למעשה שתי הרשתות מסרבות לקיים מבדקי מיצ"ב, דוחות כל פיקוח חיצוני ומונעות מעקב אחר מהלכן התקין של תוכניות הלימוד כנדרש ממוסדות המקבלים מימון מלא (ורגון 2007; אתר חינוך מוכר שאינו רשמי 2011).

נוסף על אלה יש כ-17,500 תלמידים ממשפחות חרדים קיצוניות שאינן מכירות בישראל ובמוסדותיה, הלומדים ב"חדרים" ובמוסדות המזוהים עם קהילות סאטמה, תולדות אהרון ודושינסקי. תמונה זו נכונה בעיקר למערכת החינוך היסודית במגזר החרדי (ורגון 2007; אתר חינוך מוכר שאינו רשמי; קפלן 2010).

מבחינת המבנה, מערכת החינוך החרדית נחלקת לקבוצות גיל ולקבוצות מגדר: גן ילדים (ה"חדר" המודרני המיועד לילדים עד גיל 6), תלמוד תורה לבנים ובתי ספר יסודיים לבנות (לילדים בני 6-13), ישיבה קטנה לבנים בני 13-16 (לעתים קרובות בתנאי פנימייה), בית ספר תיכון לבנות ("סמינרים") מורשת בית יעקב (עם אפשרות הכשרה להוראה), ישיבה גבוהה לבנים מגיל 17 ועד לנישואין (בדרך כלל בתנאי פנימייה) וכולל אברכים (מוסד לימוד המיועד לגברים נשואים, ש"תורתם אומנותם") (שיפר 1998; שפיגל 2011).

בשנת 2011 למדו במסגרות השונות של מערכת החינוך החרדית (כולל מוסדות פטור) כ-400 אלף תלמידים ב-5,774 גנים, 724 בתי ספר יסודיים, 381 בתי ספר על-יסודיים וב-78 מוסדות חינוך מיוחד. תלמידים אלה היוו כ-28% מכלל תלמידי ישראל היהודים (טבלה 15) (אתר חינוך מוכר שאינו רשמי). לשם השוואה, בשנות השבעים מנתה אוכלוסיית התלמידים החרדים בישראל פחות מ-5% מכלל התלמידים היהודים ובשנת 1990 כ-10% בלבד (שנתון סטטיסטי לישראל 60, 2009). לגידול משמעותי זה במספר הלומדים בחינוך החרדי כמה גורמים, ואלה העיקריים שבהם:

- שיעורי ילודה ופריון גבוהים – ממאפיינייה הדמוגרפים הייחודיים של הקהילה החרדית בישראל
- צמיחת התנועה החרדית הספרדית שסחפה אחריה אלפי משפחות של חוזרים בתשובה ברחבי ישראל

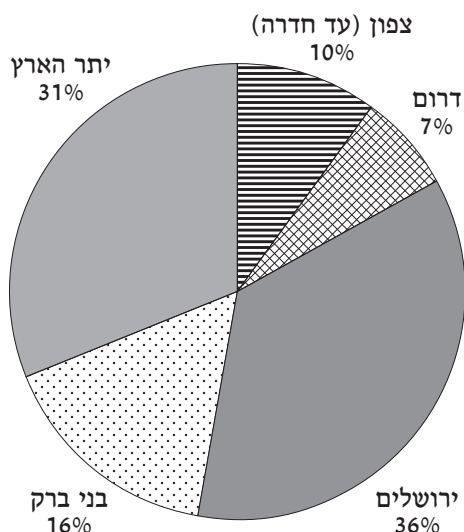
טבלה 15: תמורות בחינוך החרדי בהשוואה למגמות האחרות בחינוך (באחוזים)

חטיבת עליונה	חטיבת ביניים	יסודי		
4.0%	1.4%	6.6%	1980	חרדי
22.2%	23.0%	27.8%		ממלכתי דתי
73.8%	75.6%	65.6%		ממלכתי כללי
100.0%	100.0%	100.0%		סה"כ
22.8%	0.1%	28.9%	2011	חרדי
16.7%	20.5%	18.5%		ממלכתי דתי
60.5%	79.4%	52.6%		ממלכתי כללי
100.0%	100.0%	100.0%		סה"כ

מקור: שנתון סטטיסטי לישראל מס' 62, 2011, עמ' 390, 403 בתוך: לוחות 8.19 ו-8.9

- צירוף אלפי ילדים חילוניים, מסורתיים ודתיים מעיירות פיתוח ומשכונות מצוקה למערכת החינוך החרדית בזכות קבלת ארוחות בחינם ומימון כל הוצאות הלימודים
- מתן תמיכות ומענקים ממשלתיים למערכת החינוך החרדי וטיפוחה באמצעות הענקת חופש פעולה בתחום גיוס כספים, גביית שכ"ל, פיקוח על שכר המורים ועוד

לפי תחזית הלמ"ס, בשנת 2014 יגיע שיעור התלמידים החרדים בחינוך היסודי ל-22.4% (מתוך כלל תלמידי ישראל) ול-30.9% מכלל המגזר היהודי. כשליש מילדי הגנים היהודיים בישראל (34%) למדו בשנת 2010 בגני ילדים וב"חדרים" חרדיים.

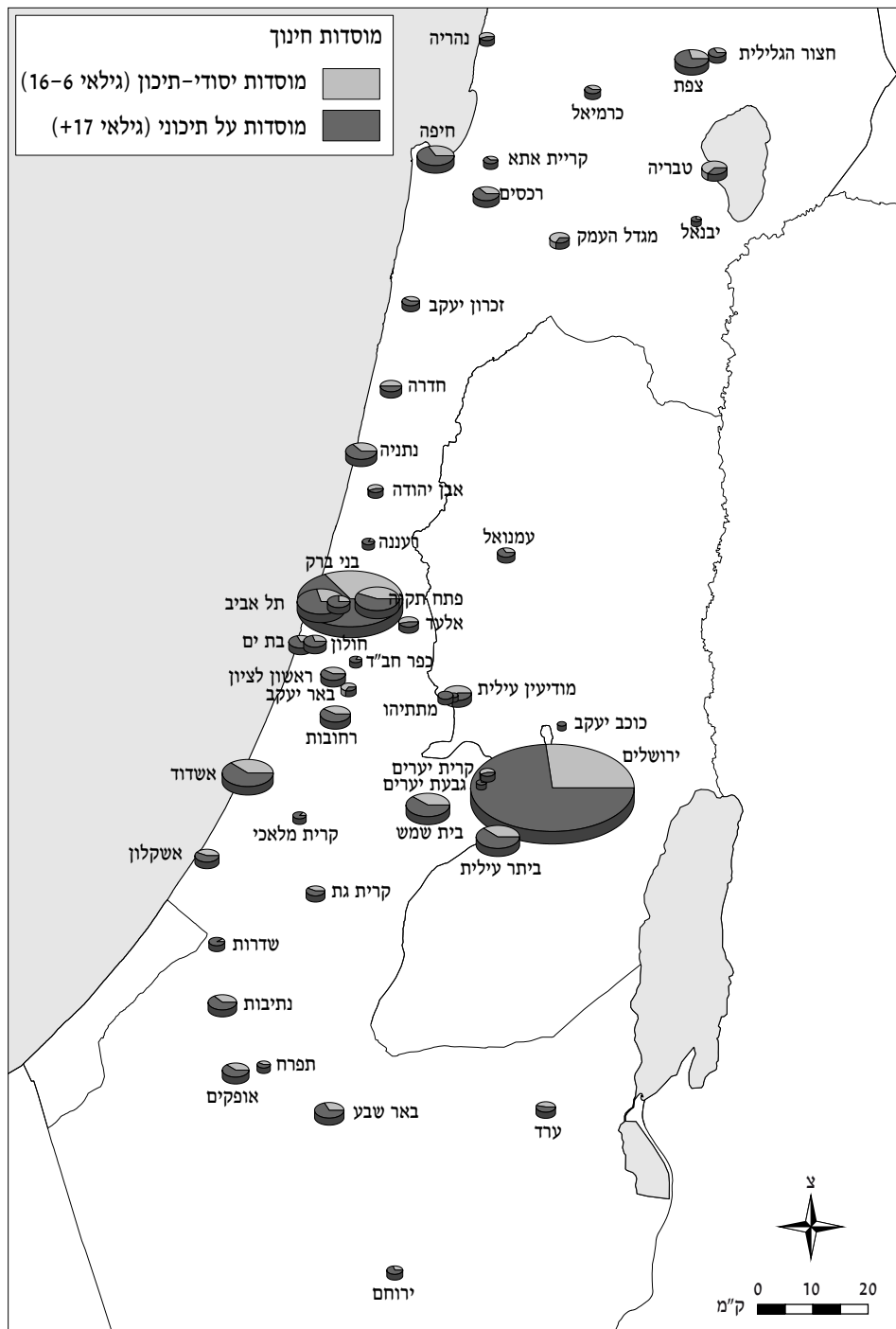
תרשים 20: תפרוסת מוסדות החינוך החרדי בישראל, לפי ריכוז גאוגרפי (באחוזים), 2009, מקור: כהנר 2009

על פי נתוני הלמ"ס ומינהל החינוך החרדי במשרד החינוך, בשנת הלימודים תש"ע (2009-2010) היו ברחבי הארץ 6,957 מוסדות חינוך חרדיים לכל הגילים. בתוך מכלול זה היו מוסדות החינוך לבני 6-16 כ-33% ומוסדות החינוך לבני 17+ כ-67%. יחס כפול זה בין מוסדות החינוך לילדים ולבני נוער לבין מוסדות החינוך הגבוהים לאברכים בגילאי 17+ (ישיבה גדולה וכוללים) נוצר עקב מספרם הרב של מוסדות ה"כוללים" בריכוזים החרדיים ומכך שכל קהילה מחזיקה כמה וכמה מוסדות לימוד לאברכים (שנתון סטטיסטי לישראל 60, 2009; אתר חינוך מוכר שאינו רשמי; כהנר 2009) (תרשים 20, מפה 17).

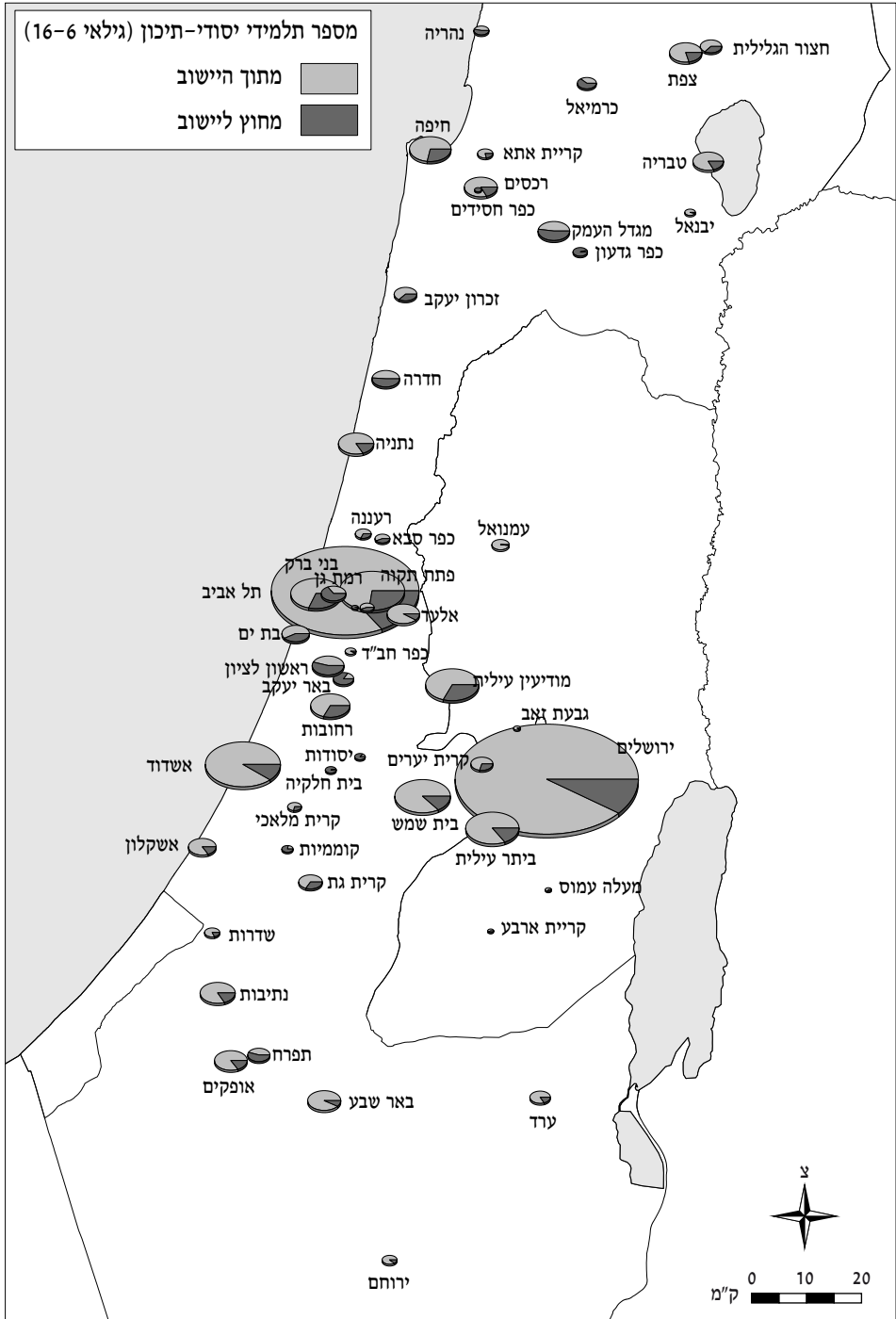
תלמידים במערכת החינוך החרדית

בשנת הלימודים תש"ע (2009-2010) למדו במוסדות החינוך החרדיים לבני 6-16 כ-60% (239,256 תלמידים) מכלל התלמידים החרדים ובמוסדות החינוך לגילאי 17+ (בעיקר כוללים) כ-40% (160,744 תלמידים) (שנתון סטטיסטי לישראל 2009; אתר חינוך מוכר שאינו רשמי).

לפי מפה 18, רוב התלמידים במערכת החינוך החרדית בישראל התרכזו במרכז הארץ ובייחוד בריכוזים החרדיים הגדולים בירושלים (35% מכלל התלמידים החרדיים) ובבני ברק (20% מכלל התלמידים החרדיים). אחריהן, בפער משמעותי, נמצאת אשדוד עם 5% מכלל התלמידים החרדיים, ומיד אחריה פתח תקוה והערים החרדיות החדשות ביתר עילית ומודיעין עילית, שבכל אחת מהן

מפה 17: פריסת מוסדות החינוך במערכת החינוך החרדית בישראל 2009, מקור: כהנר 2009

מפה 18: פריסת התלמידים שלמדו במוסדות חרדיים ב-2009, גילאי 6-16, מקור: כהנר 2009

למדו כ-2%-3% מכלל התלמידים החרדיים ברחבי הארץ. ביתר יישובי ישראל מספר התלמידים החרדים היה נמוך מ-2% מכלל התלמידים החרדיים בישראל (כהנר 2009).

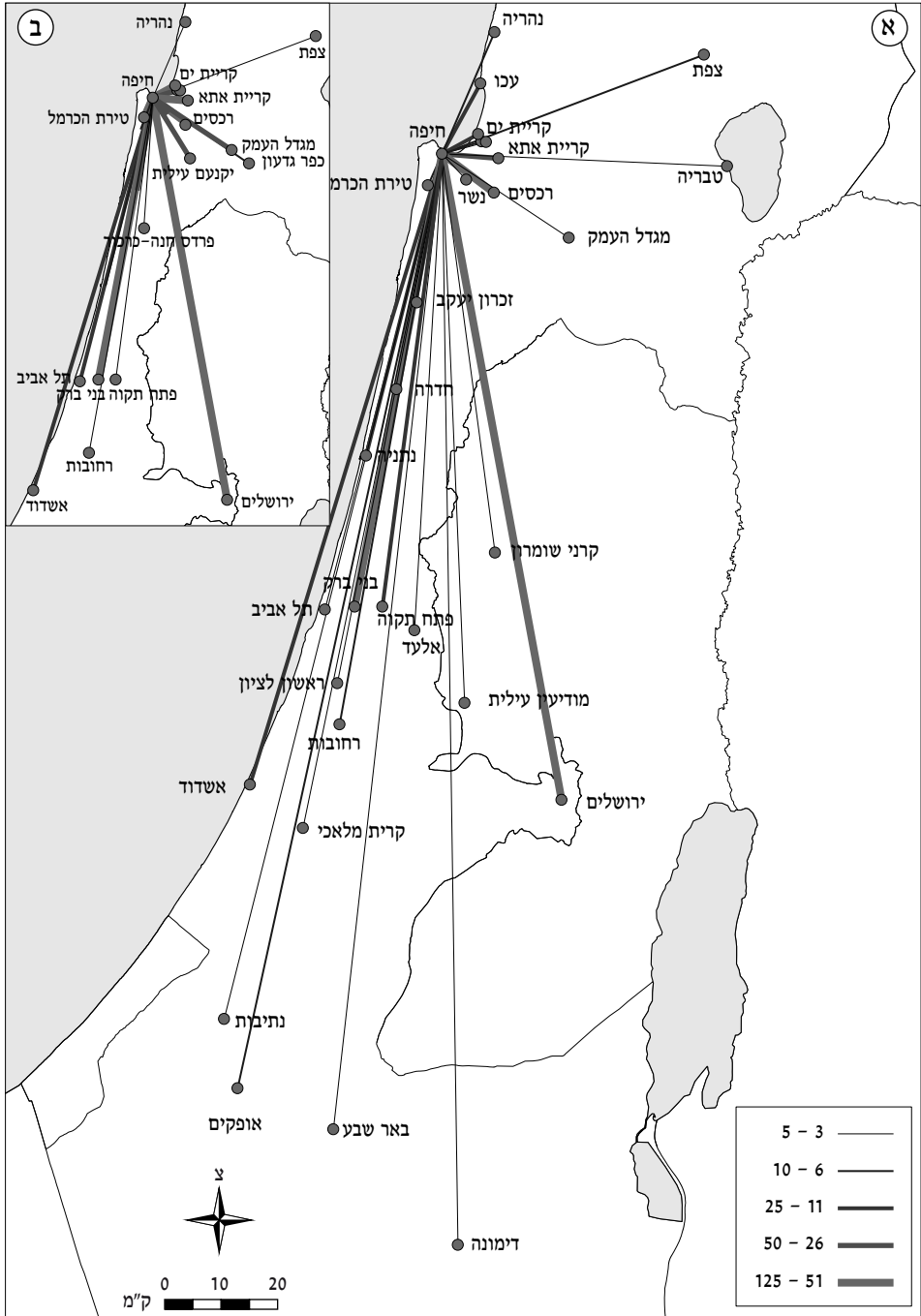
לחלוקה בין תלמידים בני היישוב לתלמידים מיישובים אחרים הבאים ללמוד במוסדות הלימוד השונים ביישוב ("תלמידי חוץ") יש חשיבות רבה. תפרוסת תלמידי החוץ במוסדות החרדיים משפיעה על מעמד הקהילה ושל מוסד הלימודים בקרב הציבור החרדי. ככלל, המגמה היא שתלמידי בתי הספר היסודי (תלמודי תורה), התלמידות בבתי הספר לבנות ואף תלמידי הישיבות הקטנות ילמדו במקום מגוריהם או בסמוך אליו, כדי שיוכלו לחזור לביתם מדי ערב (מפות 19-20).

במוסדות החינוך לגילאי +17 היוו תלמידי החוץ כ-45% מכלל התלמידים (מפה 21). ממצא זה מלמד על הניידות הגבוהה המקובלת בקרב גילאי +17, כלומר על הגירה של בחורי ישיבה אל הישיבות הגדולות. לבחירת מוסד לימודים חרדי גבוה יש שני קריטריונים עיקריים - ההשתייכות הקהילתית שלו (חסידי, ליטאי, ספרדי) ויוקרתו של המוסד, הנובעת מהעומד בראשו, מן הדרך המותווית בלימודים בו או מגורמים ייחודיים האופייניים לו. היישובים הוותיקים, בעיקר ירושלים ובני ברק, הם יעד לתלמידי חוץ גילאי +17 (35%) אך עדיין רוב הלומדים בהם הם בני המקום עצמו (65%). הם אינם נאלצים להתרחק מבתיהם, בשל המגוון הרב של מוסדות הלימוד בעירם. לעומתם, ביישובי הפריפריה מתרחשת תופעה ייחודית ומרתקת: בחלק מהם יש מוסדות גבוהים ובהם תלמידים רבים מבחוץ, ומנגד, חלק ניכר מבני היישוב עצמו בוחרים ללמוד במוסדות במרכז הארץ. לתופעה זו יכולים להיות שני מניעים הפוכים: אם המוסד הגבוה ביישוב הוא ברמה גבוהה, הריהו אבן שואבת בקנה מידה ארצי; אם הוא נועד לקליטת נוער שנפלט מכל מסגרת חינוכית אחרת, הוא מרחיק ממנו את בני המקום (כהנר 2009).

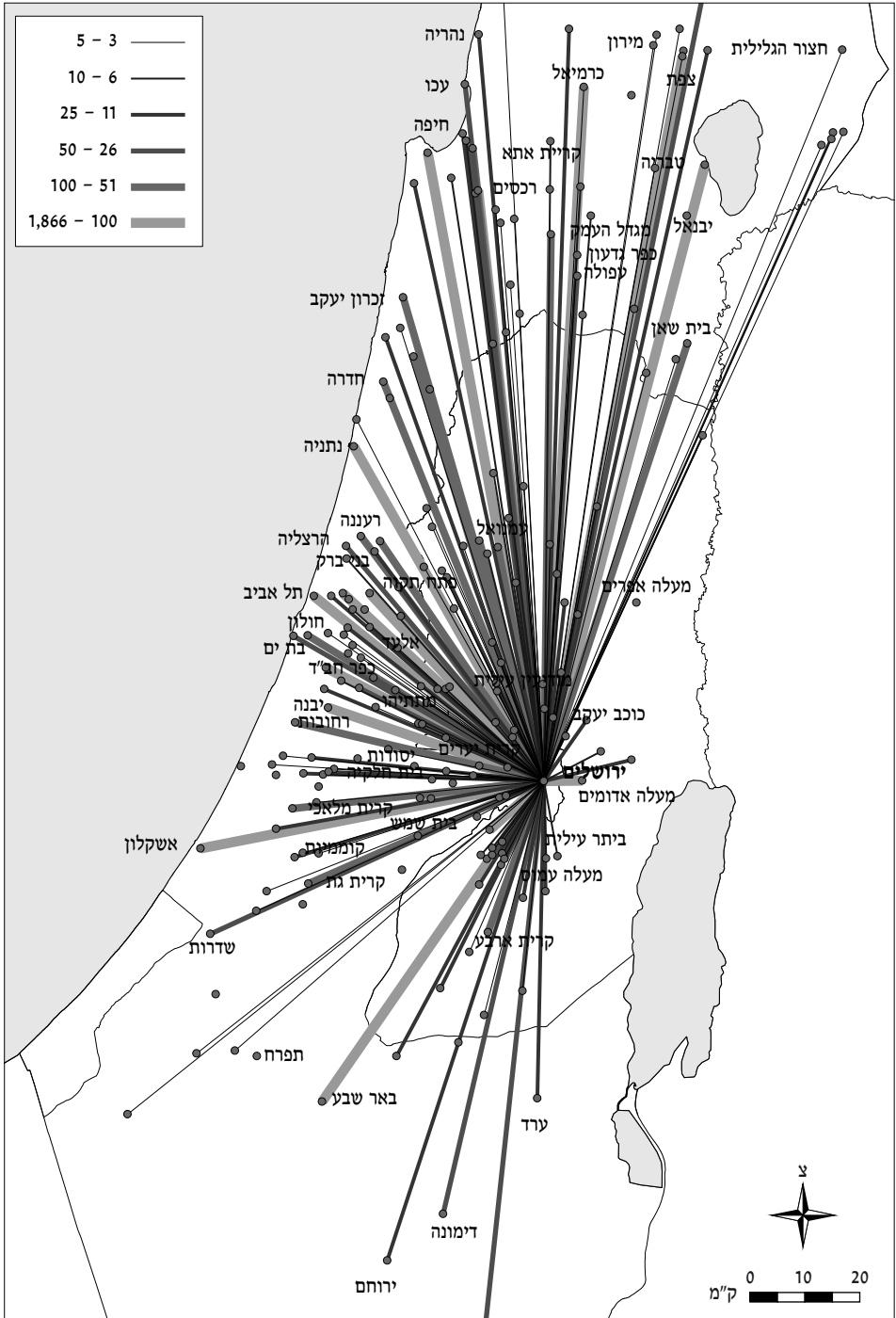
בדומה לבתי הספר החילוניים תלמה ילון, הריאלי העברי, בליך וגיימנסיה הרצליה, שבוגריהם בולטים בתחומי הרוח, התרבות, המדע והטכנולוגיה בישראל, גם בעולם החרדי יש ישיבות ששמן הולך לפניו, ולומדים בהן תלמידים לא רק מרחבי הארץ אלא מכל קצות תבל. הישיבות היוקרתיות במגזר החסידי-ליטאי הן ישיבת פוניבז' בבני ברק ובה יותר מ-1,000 תלמידים, וישיבת חברון הליטאית בירושלים ובה מספר תלמידים דומה. בעולם הישיבות הספרדי, ישיבת פורת יוסף שמקום מושבה בירושלים, נחשבת ליוקרתית ביותר.

הפרובלמטיקה של החינוך החרדי

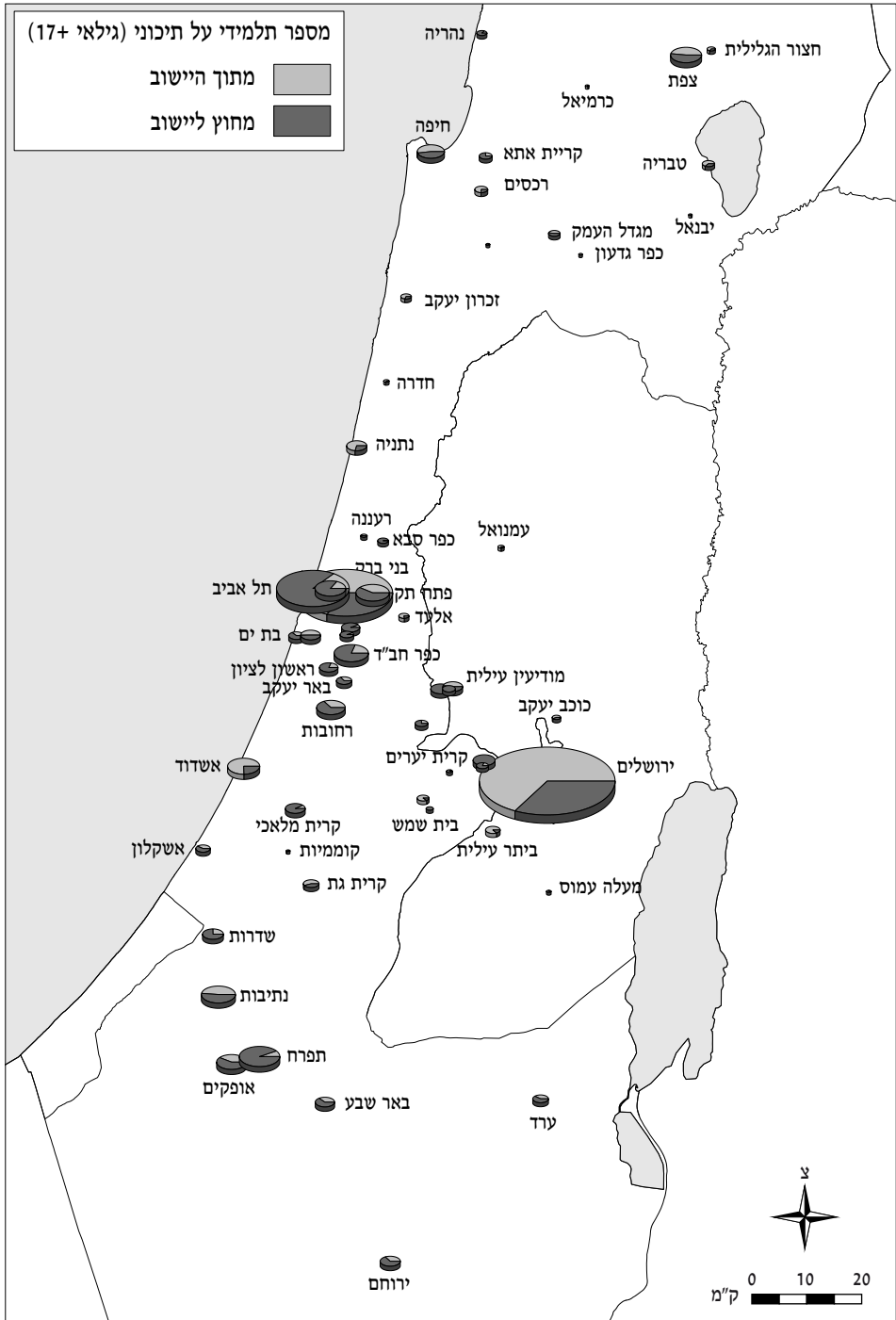
מערכת החינוך החרדית בישראל, המאופיינת בבדלנות ובהסתגרות, שללה מן היסוד הפנמת רעיונות קידמה ועיסוק בנושאים שיש בהם בעיניה כדי לאיים על יסודות הדת וההלכה, ודחתה לימוד אמנויות ומדעים. כך היא הכשירה במשך 62 שנות קיומה של המדינה מאות אלפי צעירים בעלי

מפה 19: פריסת תלמידי החוץ הלומדים במוסדות החינוך החרדיים בחיפה, 2009. א. על תיכוני מגיל 17 ומעלה; ב. גילאי 6-16 יסודי+תיכון

מפה 20: פריסת תלמידי החוץ הלומדים במוסדות החינוך החרדיים בירושלים, 2006

מפה 21: פריסת התלמידים שלמדו במוסדות חרדיים ב-2009-2010, גילאי 17+, מקור: כהנר 2009

השכלה תורנית אך נעדרי השכלה כללית, אקדמית ומקצועית. בהיעדר מיומנויות אלו נותרו החרדים ללא כלים תעסוקתיים ופיננסיים שהיו עשויים לשפר את מעמדם החברתי-כלכלי. כיום נחשבים הריכוזים החרדיים ברחבי הארץ לעניים ביותר בקרב כלל הציבור היהודי, ובמקרים רבים אף בקרב כלל אוכלוסיית ישראל. אמנם בשנים האחרונות חלו שינויים בתחום החינוך היסודי והעל-יסודי בחינוך החרדי, ואף יש קולות בחברה הישראלית ובקהילה החרדית הדורשים לחייב את התלמיד החרדי ללמוד אשכול מקצועות חובה (מדעים, מתמטיקה, אנגלית ותולדות עם ישראל), אך לעת עתה אין הישגים משמעותיים בכיוון זה.

בשנת 2010 ניגשו לבחינות הבגרות כחמישית בלבד (22.7%) מהתלמידים החרדים, ורק 40% מתוכם עמדו בבחינות וקיבלו תעודת בגרות (כ-9% בלבד מסך תלמידי י"ב החרדים). גם אחוז הנשירה הגבוה (פי שלושה מהממוצע היהודי) מצביע על כישלון מערכת החינוך החרדית בעשור האחרון ועל שחיקת הסמכות והמסגרת המסורתית בשלב מוקדם יחסית (גילאי 12-17) (שנתון סטטיסטי לישראל מס' 62, 2011) (טבלה 16).

טבלה 16: מדדי חינוך נבחרים בחברה החרדית בישראל, 2010

פיקוח	תלמידי י"ב סה"כ	אחוז הנבחנים בבחינת הבגרות מבין תלמידי כיתות י"ב	אחוז הזכאים לתעודת בגרות מכלל הניגשים	אחוז הזכאים לתעודת בגרות מכלל תלמידי י"ב	אחוז התלמידים שעמדו בדרישות האוניברסיטאיות	אחוז הנשירה ממערכת החינוך העל יסודית
ממלכתי	51,857	92.1%	69.7%	64.3%	56.3%	2.1%
ממלכתי דתי	14,158	92.6%	70.8%	65.7%	54.6%	2.3%
חרדי	12,177	24.3%	45.1%	11%	5.9%	7.6%
ערבים	12,818	90.5%	66.2%	41.6%	30.8%	5.0%

מקור: שנתון סטטיסטי לישראל 2009, הלמ"ס, מס' 60, ירושלים עמ' 401-408; שנתון סטטיסטי לישראל 62, 2011, לוח 8.24.

המהפכה האקדמית השקטה

הגידול המסיבי של החברה החרדית בישראל בשני העשורים האחרונים מדאיג את ממשלות ישראל. גם ההנהגה החרדית מבינה שבלא גיוון תעסוקתי והשכלתי בקהילה ועל רקע הסתפקות במקצועות המסורתיים (מלמד, סופר סת"ם, גנת, מסחר זעיר), ימצא עצמו התא המשפחתי החרדי הדחוק ממילא בסכנה כלכלית של ממש (לופו 2003; מלחי, קאופמן וכהן 2008). לפיכך, בהסכמה אילמת מצד ההנהגה החרדית התחילו בעשור הראשון של שנות ה-2000 לצוץ מכללות וקמפוסים חרדיים. בתחילה העזו רק צעירים ספורים למרוד במוסכמות הקהילתיות, אך בהדרגה הלך ונפרץ מחסום הפחד מביקורת משפחתית וחברתית, ויותר ויותר חרדים נרשמו ללימודים. הבנת היתרונות הגלומים

ברכישת תואר אקדמי יישומי לשיפור ולמינוף המעמד הכלכלי-חברתי גברו על החשש מתגובת הקהילה והובילו ליציאתם של מספר הולך וגדל של חרדים אל האקדמיה. כיום יש ברחבי הארץ תוכניות לימוד ייחודיות וקמפוסים ייעודיים לאוכלוסייה החרדית, מצפת ועד אשקלון, ריכוזם הצפוף ביותר נמצא בירושלים ובבני ברק (בנק ישראל 2011; מליחי, קאופמן וכהן 2008; כהן ומלאך (2011) (מפה 22, טבלה 17).

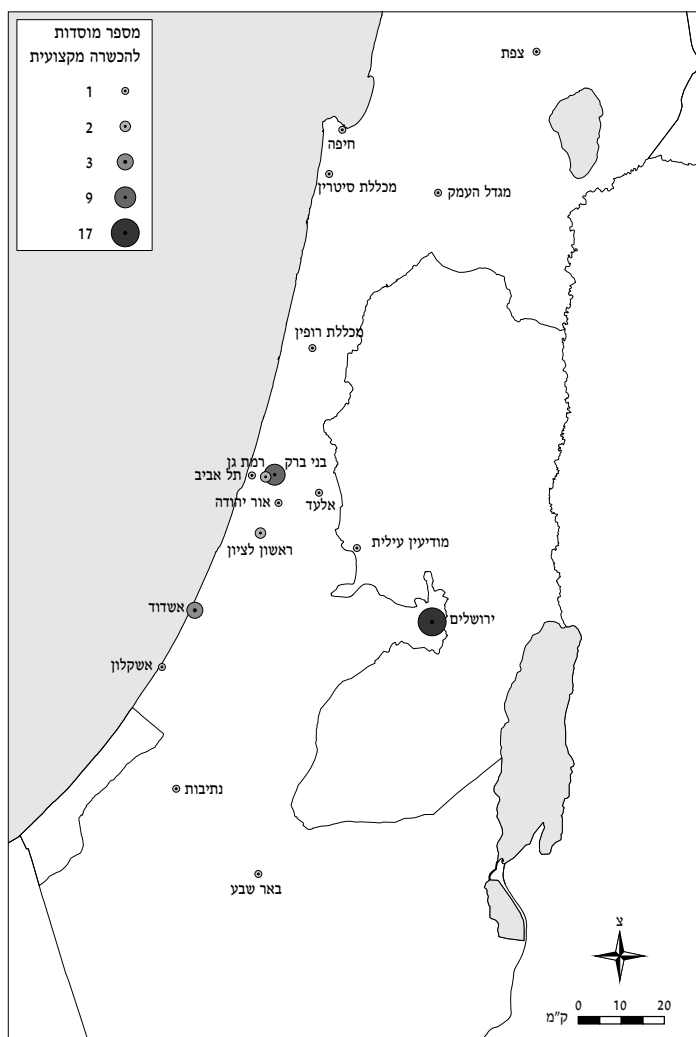
טבלה 17: מדדי חינוך נבחרים בריכוזי החרדים המובהקים בישראל, 2008

יישוב	% הגברים בני 15 ומעלה שלמדו בישיבה	בעלי תואר ראשון ומעלה (בקרב בני 15 ומעלה)	בני 15 ומעלה בעלי תעודת בגרות
אלעד	57.5%	11.3%	13.3%
בני ברק	62.4%	9.3%	10.1%
מודיעין עילית	91.2%	7.6%	10.1%
בית"ר עילית	84.8%	8.1%	6.8%
עמנואל	50%	10.7%	8.9%
כפר חב"ד	75%	19.6%	23.7%
קרית יערים	45.7%	17.7%	19.5%
יסודות	50%	2.8%	6.8%
קרית ביאליק	0.3%	21.2%	22.9%

מקור: הלמ"ס 2008. מפקד האוכלוסין

בשנת הלימודים האקדמית 2010-2011 למדו כאמור בתוכניות האקדמיות למיניהן, הפועלות ברובן בשיתוף עם המכללות והאוניברסיטאות, יותר מ-6,000 סטודנטים חרדים (כ-75% מהם נשים). לשם השוואה, בשנת 2005 עמד מספרם של הלומדים בתוכניות אלו על כ-2,000, ובשנת 2009 מספר הסטודנטים החרדיים בהן כבר היה כ-5,000. לגידול המרשים והמהיר הזה יש כמה וכמה סיבות נוסף על העידוד הממשלתי, ובהן העלייה ברמת החיים בישראל, שחייבה את התא המשפחתי להגדיל את הכנסתו; לחץ ציבורי וממשלתי בדמות גינויים וקיצוצי תמיכות ומענקים; הבנה בקרב חלק מההנהגה הרבנית כי בהיעדר הסתגלות מקצועית ועיונית לאורח החיים החדש ולכלכה המודרנית תתקשה המסגרת החרדית להתקיים (בנק ישראל 2011; כהן ומלאך 2011; לוין 2009).

שלא כסטודנט הישראלי הטיפוסי, שלומד גם בפקולטות ובחוגים שאינם מקנים מקצוע מעשי ונדרש במשק (סוציולוגיה, היסטוריה, ביולוגיה, פילוסופיה), יותר מ-90% מהסטודנטים החרדים לומדים בתוכניות לימוד שיש להן זיקה חזקה לשוק העבודה (משפטים, כלכלה ומינהל, סיעוד, עבודה סוציאלית והנדסה). ההסבר להעדפת המקצועות הפרקטיים בקרב הסטודנטים החרדים נעוץ לא רק בהכוונת הממשלה ללימודים מעשיים, אלא גם בתפיסה שאת לימודי הרוח והחברה יכול החרדי ללמוד גם במסגרת לימודיו בישיבה, בלא כל ניסיון מצד הממסד החילוני לכפות עליו

מפה 22: תפרוסת המוסדות האקדמיים החרדיים, לפי מספר המוסדות בכל יישוב, 2009, מקור: כהנר 2009

תפיסות מודרניות חילוניות. המוטיבציה להשתתפות חרדי בתוכניות האקדמיות השונות היא כלכלית גרידא, ועל כן אך טבעי הדבר שיבחר תחומי לימוד פרקטיים ונדרשים שעשויים להגדיל את הכנסת משפחתו באופן משמעותי, שאם לא כן, מוטב לו, לתפיסתו, להמשיך להתקיים על כספי התמיכות (בנק ישראל 2011; לוינ 2009). לפי נתוני המועצה להשכלה גבוהה, מכלל הסטודנטים החרדים שלמדו בשנת 2010 בתוכניות אקדמיות לתואר ראשון ושני, כ-50% למדו מינהל עסקים ומשפטים, 11% למדו הנדסה, 11% למדו מקצועות עזר רפואיים, 22% למדו מדעי החברה (בעיקר פסיכולוגיה, חינוך וכלכלה), 7% למדו הוראה ושישה סטודנטים בלבד למדו מדעי הרוח (טבלה 18).

טבלה 18: סטודנטים בתוכניות ייעודיות למגזר החרדי לפי מסודות הלימוד, 2010

סה"כ	תואר II	תואר I	מכינה	
2,208	-	1,927	281	הקריה האקדמית אונו (קמפוסים אור יהודה וירושלים)
792	101	601	90	מכללת בני ברק החרדית - מבח"ר
753	153	520	80	המכללה החרדית ירושלים
438	-	438	-	מכון לב - ביה"ס גבוה לטכנולוגיה
428	46	382	-	מכון לוסטיג - ביה"ס גבוה לטכנולוגיה
240	-	240	-	האוניברסיטה הפתוחה
496	-	373	123	מכללות ואוניברסיטאות*
5,355	300	4,481	574	סה"כ

* לפי הערכות המל"ג, באוניברסיטאות ובמכללות לומדים עוד כ-700 סטודנטים חרדים במסלולים כלליים. מקור: פרסומי המועצה להשכלה וגבוהה ובנק ישראל

עם המוסדות האקדמיים החרדים הבולטים ניתן למנות את מכללת בני ברק האקדמית מבח"ר ואת המכללה החרדית בירושלים. מבח"ר הוקמה בשנת 2000 בכספי תרומות במטרה לאפשר לצעירים וצעירות חרדים לרכוש השכלה אקדמית המקנה מקצוע נדרש בשוק העבודה הישראלי. המכללה, שנהוגה בה הפרדה מגדרית מוחלטת, מקיימת מסלולים ייחודיים מטעם האוניברסיטאות המובילות בישראל: אוניברסיטת תל אביב, אוניברסיטת בר אילן ואוניברסיטת חיפה. מאות סטודנטים וסטודנטיות למדו עד כה במבח"ר במסלולי סיעוד, ייעוץ חינוכי, עבודה סוציאלית, כלכלה ולוגיסטיקה והפרעות בתקשורת. המכללה החרדית בירושלים שהיוזמה להקמתה בשנת 2001 הייתה של עדינה בר-שלום, בתו של הרב עובדיה יוסף, נחשבת לאחת מחלוצות המהפכה האקדמית בעולם החרדי. במכללה לומדים לתואר ראשון ושני מאות סטודנטים וסטודנטיות חרדים בתחומי החינוך, הבריאות, הרווחה והכלכלה. מכללות נוספות הן מכון לב (ללימודי הנדסה ומדע) ומכון טל (מדע, מינהל והנדסה). כמו כן קיימות תוכניות מיוחדות לחרדים המתקיימות במכללות ובאוניברסיטאות ברחבי ישראל (אתר המועצה להשכלה גבוהה; כהן ומלאך 2011).

במחקר שערך מכון ירושלים לחקר ישראל בשנת 2008 בקרב 500 חרדים (נשים וגברים) מכל הזרמים נמצא, כי יותר מ-60% מהגברים הביעו רצון לרכוש השכלה אקדמית וכרבע מהנשאלים (28%) אף ציינו כי יסכימו ללמוד במוסד אקדמי כללי שאינו מיועד לחרדים. 80% מהנשאלים הביעו עניין רב בלימודי אנגלית, מתמטיקה ומחשבים. לדבריהם, אי ידיעת תחומים אלה היא חסם מרכזי ומרתיע במסע לרכישת תואר אקדמי (מלחי, קאופמן וכהן 2008).

כיום רווחת בקרב גורמים ממשלתיים התפיסה, כי התמקצעות של חרדים בענפים מבוקשים, בד בבד עם רכישת השכלה, עתידה להשתלם לטווח הארוך הן לחברה החרדית, שתיגמל בהדרגה מהתלות בכספי התמיכה, הן למדינה, שתוכל להקצות משאבים פיננסיים שיתפנו לקבוצות שונות ולתחומים

אחרים. בדיונים בנושא זה עולות הצעות כגון עידוד התגייסות כלל משקית מצד מעסיקים וגופים עסקיים להתאמת ארגוניהם ולהכשרתם להעסקת חרדים, והשקת קמפיין הסברה שיביא להסכמה של מנהיגי הקבוצות השונות במגזר. יש גם הצעות לתגמל כלכלית, באמצעות מלגות, מענקים ומתן שירותי שמרטפות לילדים, את הבוחרים במסלול זה, כלומר להכשיר את הקרקע בחברה החרדית לקבלת דמותו ומעמדו של החרדי המשכיל והעובד ולחולל שינוי בתפיסה התעסוקתית בה. יש הטוענים כי בהיעדר הבטחתם וקיומם של תנאים אלה, עשויה תוכנית זו ודומותיה להיכשל ואף להוביל להסתגרות קיצונית יותר של החרדים (לוי 2009; הכהן וכהנר 2011).

סיכום

החינוך החרדי בישראל הוא מערכת מגוונת שאינה מקשה אחת, אך יש מכנה משותף לרוב מוסדותיה והוא הימנעות מתביעת המדינה להכנסת לימודי ליבה. גישה זו של התמקדות בלימודי תורה ומקורות היהדות מקשה על בוגרי מערכת החינוך החרדית לגווניה להשתלב במעגל העבודה. עם זאת, וללא פתרון סוגיית מקצועות הליבה, הולך וגדל כל שנה מספר החרדים היוצאים ללימודים אקדמיים ומקצועיים, ויחד עמם גדל מספר המוסדות המציעים אפשרות כזאת לסטודנטים החרדיים, אם בהתאמת מסלולי הלימוד ואם בהתאמת מרחב הלימוד. תופעה זו, גם אם אינה זוכה לתמיכה רשמית של ההנהגה החרדית אלא רק לתמיכה ב"העלמת עין", נובעת ממגוון רחב של סיבות ויש בה כדי להצביע על עתיד משותף יותר בין שתי החברות, אולם סביר להניח, כי ללא תמיכה ממשלתית בתכניות לימוד אלו, בבוגריהן ובמעסיקיהם, לא תיתכן בהן גדילה משמעותית ויש שאף ידעכו.

פרק ז' – כלכלת החרדים: עוני, תעסוקה והכנסה

שורשי הדיון בנושא הכלכלי בחברה החרדית, שלא כדיון זה בקבוצות אחרות בישראל, שנסוב בעיקר סביב מאפייני הכנסתן ותעסוקתן, נעוצים באופיה התרבותי-חברתי של הקהילה החרדית, אך במידה לא מבוטלת גם במדיניותן הכלכלית של ממשלות ישראל מאז הקמת המדינה. כיום, באספקלריה כלכלית, החברה החרדית מזוהה יותר מכול עם עוני, אבטלה, רמת הכנסה נמוכה ואיכות חיים ירודה. בשנת 2010 הוגדרו 55.2% מהחרדים כעניים, כ-65% מכלל משקי הבית החרדיים השתכרו פחות מ-7,200 שקל לחודש וכ-60% מהגברים החרדים לא עבדו (תמיר 2010). תמונת מצב עגומה זו לא נוצרה יש מאין. לעוני בחברה החרדית היסטוריה ארוכת שנים, המגיעה עד לראשית ימי החסידות באירופה. אופיה הצנוע עד סגפני של הקהילה החרדית ונטייתה לקדש את הרוחני ואת העתיד לבוא על פני הגשמי והחומרי הובילו דורות רבים של יהודים בנתיבי העוני והדלות (אילן 2000; גוטליב 2007).

העוני בחברה החרדית

בהגדרתו היסודית ביותר, עוני הוא מצב של רווחה נמוכה. מלבד המחסור באמצעי מחיה, הוא נותן את אותותיו בתחומים כגון בריאות, השכלה ותחושה סובייקטיבית של מצוקה כלכלית וחברתית (אחדות 2007). תופעת העוני היא מורכבת, ולא אחת קשה להגדירה ולזהותה. בישראל מקובל למדוד את העוני בחברה בעזרת מדד תוחלת העוני. מדד זה משמש כלי להצגת מספר הנפשות העניות מכלל הנפשות.¹³

טבלה 19: תוחלת העוני בישראל בקרב קבוצות נבחרות, 2008

קבוצת אם	תוחלת העוני ב-%
חרדים	55.2%
ערבים	49.4%
יהודים כללי	13.0%

מקור: לוי 2009

נתוני טבלה 19 מלמדים, כי רוב החרדים מוגדרים כעניים, בניגוד לקבוצות היהודיות האחרות בישראל, שרמת העוני בקרבן נמוכה באופן ניכר. במשרד הרווחה ובמשרד האוצר רואים בשיעור הריבוי הטבעי הגבוה בחברה החרדית גורם ההופך את בעיית העוני הקהילתית לבעיה לאומית. בהימשך מגמה זו, ובהיעדר מדיניות כלכלית הולמת, תיפגע קשות

רווחתה של המדינה בכללותה. עם זאת, שיעור החרדים העניים בישראל ירד מ-59.1% בשנת 2008 ל-55.2% בשנת 2010, ירידה שהיא פרי ההתערבות המסיבית של ממשלת ישראל לקידום התעסוקה וההשכלה במגזר החרדי וגם של ההבנה ההולכת ומתחדדת בקרב זרמים ויחידים במגזר שאי אפשר

13 זהו מדד בעייתי, שכן הוא מתעלם מעוצמת העוני ומפרמטרים מהותיים נוספים שיש בהם כדי לבאר את תופעת העוני לאשורה. מדדים נוספים הקיימים למדידת העוני בחברה הם מדד SEN, מדד FGT ומדד Watts.

עוד לקיים את אורח החיים החרדי במסגרת הכלכלית העכשווית, ושיש לשנותה (at Rothenberg al. 2010). הגורמים לתופעת העוני בחברה החרדית רבים ומגוונים ונטועים עמוק במורשת הדתית-תרבותית. להלן העיקריים שבהם:

- **גיל נישואין מוקדם:** בקבוצות מסוימות בחברה זו באים בברית הנישואין ומביאים ילדים בגיל צעיר מאוד (לעתים אף בגיל 16-17). הדבר אינו מאפשר למשפחה להתגבש כלכלית ולצבור נכסים, וכך היא נקלעת מראשית דרכה למצוקה כלכלית.
- **שיעורי ריבוי טבעי וגודל המשפחה:** ככל שהתא המשפחתי גדול יותר, כך יגבר הקושי לכלכל אותו. המדיניות הכלכלית המוזילה את העלות של גידול הילדים גורמת לפיתוח תלות במוסדות הממשלתיים ולעידוד הילודה.
- **מספר המפרנסים במשפחה:** במשפחות חרדיות הגבר לרוב אינו עובד, והאישה בדרך כלל מועסקת במשרה חלקית או בתחומי ההוראה והסיעוד, שאינם מתגמלים כראוי.
- **השכלה:** בקרב בעלי השכלה נמוכה שיעורי העוני גבוהים יותר (גוטליב 2007).
- **מסורת וקבלת מרות:** ברוב הקהילות החרדיות בישראל מקובל כי על הגבר להיות למדן ולהקדיש את כל חייו לעבודת הבורא. תפיסה זו איננה אידאל בלבד, אלא מסורת וצו חברתי המחייב רבים מהגברים הצעירים המעוניינים להשתלב בחברה החרדית בבגרותם.

העוני בחברה החרדית משקף לכאורה משוואה כלכלית פשוטה, שעל פיה ההוצאות בתא המשפחתי גבוהות מההכנסות. ברם, מאפייניהם הדמוגרפיים הייחודיים של החרדים (שיעור ילודה גבוה, גיל נישואין מוקדם ושיעור ריבוי טבעי גבוה) מסבכים את המשוואה הכלכלית ומעניקים משקל עודף לסעיף ההוצאות, בעוד סעיף ההכנסות מאבד ממשקלו באופן ניכר עקב המדיניות הקהילתית המסורתית שתובעת מהגבר להתמיד בלימודי הקודש ומן האישה בזמנה הפנוי (אחרי שמילאה את חובותיה המשפחתיות) לדאוג לכלכלת המשפחה. בהתקיים תנאים אלה אין תמה אפוא, שרוב המשפחות החרדיות נמצאות מתחת לקו העוני. לאחרונה אף התפתחה תפיסה במחקר הגורסת כי עוניים של החרדים הוא "עוני מבחירה", המבטא את המתח השורר באורח החיים החרדי בין השיקול האינדיווידואלי לשיקול הקולקטיבי (גוטליב 2007).

מגמות תעסוקתיות וגובה ההכנסה בחברה החרדית

בעשור האחרון נקטה הממשלה כמה צעדים ישירים ועקיפים ובחלקם בלתי פופולריים, לשילוב חרדים בשוק התעסוקה. לפי הנחת היסוד של המדיניות הממשלתית (הבלתי מוצהרת) שהותוותה ויושמה בשנים האחרונות, כל עוד ימשיכו רבות ממשפחות החרדים לקבל קצבאות, תמיכות ומענקים ממשלתיים, ימאנו החרדים להיכנס לשוק התעסוקה; משעה שתחול פגיעה בסל תמיכות

זה, תיאולץ המשפחה החרדית להשתלב בעבודה ששכרה בצדה. על בסיס הנחה זו פעלה הממשלה ב-2003 לצמצום קצבאות הילדים (2003), ואף ביטלה במסגרת קואליציית שרון ומפלגת שינוי את חוק משפחות ברוכות ילדים ("חוק הלפרט"), שלפיו הוגדלה עד מאוד קצבת הילדים בעבור כל ילד למן הילד החמישי (בנק ישראל 2011). בד בבד עם פעולות עקיפות אלו יזמה הממשלה תוכניות שונות לעידוד השתלבות החרדים בשוק העבודה על ידי הכשרה והשמה מקצועית, תמיכה בלימודים אקדמיים, מתן מענקי עידוד ותמיכה וליווי תעסוקתי. לשם ביצוע פרויקט שאפתני זה נרתמו למלאכה משרד התמ"ת, צה"ל, משרד האוצר, משרד הרווחה וגופים ממשלתיים נוספים, וכן המועצה להשכלה גבוהה וגופים פרטיים. בשנת 2010 הוקצו יותר מ-300 מיליון שקל בעבור פרויקטים ממשלתיים לשילוב החרדים בשוק התעסוקה, ואולם חרף זאת, באותה השנה עדיין הוגדרו כעניים כ-55% מהחרדים בישראל (בנק ישראל 2008; תמיר 2010).

באפריל 2011 פרסמה הלמ"ס את ממצאי הסקר החברתי לשנת 2009 ובהם ממצאי ההשתתפות בכוח העבודה של בני 20 ומעלה שהתגוררו בישראל. לפי ממצאים אלה, מתוך 305,900 חרדים, גברים ונשים, רק 51.3% (155 אלף) נמצאו בכוח העבודה, וגם מבין אלה, לא כולם עבדו: 7% היו מובטלים, 16% הועסקו בעבודה חלקית ורק 28% הועסקו בהיקף עבודה מלא. לשם השוואה, בקרב כלל החברה היהודית שיעור התושבים באותה שנה שנמצאו מחוץ לכוח העבודה היה 32.6% בלבד, כלומר כ-70% מהתושבים בני 20 ומעלה עבדו בפועל – כ-50% מתוכם בהיקף מלא (הלמ"ס 2011). במרס 2012 פרסם בנק ישראל את ממצאיו בנוגע להשתתפות החרדים בכוח העבודה הישראלי והעריך כי שיעור התעסוקה במגזר החרדי (גברים ונשים) עלה מ-39% בשנת 2009 ל-45% בשנת 2011. עוד ציין בנק ישראל, כי הממשלה וגופים ממשלתיים נוספים פועלים להעלאת שיעור התעסוקה בקרב החרדים ל-63% עד לשנת 2020 (אתר בנק ישראל).

כל שנות קיומה של מדינת ישראל היו חרדים מחסידויות ומזרמים שונים שותפים לפיתוח הכלכלה והמשק בה. אמנם, משקלם בתוך האוכלוסייה החרדית היה נמוך מאוד, אך בהדרגה יותר ויותר חרדים, ובעיקר נשים, השתלבו במגוון תחומים בשוק התעסוקה. העשור הראשון של המאה ה-21 הוא נקודת מפנה בעולם התעסוקה החרדי. אלפי חרדים שעשור קודם לכן הסתפקו בלימוד שינו בהדרגה את תפיסת עולמם לגבי רכישת מקצוע, רכשו השכלה מקצועית או אקדמית והשתלבו בתחומי ההנדסה, חינוך, מקצועות עזר רפואיים, כלכלה, משפטים והייטק.¹⁴

הכנסת היסוד של התא המשפחתי החרדי מורכבת בדרך כלל, בדומה לזו של התא המשפחתי הכללי, מתעסוקת בני הזוג (טבלה 20). בישראל נמצא ב-2008, כי כ-60% מהנשים החרדיות היו שותפות באופן מלא או חלקי בכוח העבודה. נתון זה גדל בהתמדה במשך השנים, וככל הנראה בעשורים

הקרובים ישתווה לנתוני התעסוקה של כלל נשות ישראל היהודיות. בקרב הגברים החרדים, 40% בלבד מועסקים במשק, לעומת 80% מהגברים היהודים שאינם חרדים ו-72% מהגברים הערבים (ליון 2009; משרד התמ"ת: מינהל ומחקר 2010; מרכז טאוב 2010; תמיר 2010).

טבלה 20: מדדי תעסוקה והכנסה בקרב יהודים חרדים ולא חרדים, 2010

קבוצת אם	מועסקים בשירות הציבורי מכלל המועסקים	מועסקים במשרה חלקית מכלל המועסקים	שכר ממוצע במשק (בשקלים) נטו	הכנסה ממוצעת למשק בית (בשקלים) נטו	שכר ממוצע אישה חרדית	שיעור הגברים המועסקים	שיעור הנשים המועסקות*
חרדים	60.4%	47.5%	4,458	7,203	3,700	40%	56.7%
יהודי כללי	31.5%	28.3%	6,695	11,799	5,700	80%	73.5%

* נתוני שיעור הנשים המועסקות במשק הישראלי מבוססים על פרסומי המועצה הלאומית לכלכלה ולבקרה וכוך אדם: בתוך ליון 2009 ועיבוד נתוני ה-OECD מקור: משרד התמ"ת, מאי 2010; תמיר 2010

נתון תעסוקתי נוסף הבולט בקרב המועסקים החרדים קשור בהיקף העסקתם. כ-50% מהעובדים החרדים מועסקים במשרה חלקית, ומטבע הדברים שכרם נמוך מזה של מי שעובדים משרה מלאה. עבודה במשרה חלקית היא כלי יעיל בחברה החרדית, שכן הוא מאפשר לפנות זמן לצורכי הקודש ולצורכי המשפחה. התחומים הבולטים שבהם חרדים מועסקים חלקית הם חינוך, טיפול וסיעוד, רווחה ומינהל (משרד התמ"ת 2010).

שיעור גבוה מהחרדים מועסקים בתוך המובלעת החרדית, במקומות עבודה בהם קיימת דומיננטיות של עובדים חרדים. עובדה זו מאפשרת לחרדים להשתמש ברשתות תקשורת פנימיות, להתגבר על מגבלות של השכלה הנדרשת בשוק העבודה הפתוח, לעבוד בסביבה התואמת את אורח חייהם ולשמור על צניעותן של הנשים, נושא בעל חשיבות גדולה בתפיסת העולם החרדית. עבודה במובלעת החרדית מאפשרת גם קירבה לבית, דבר המסייע בניהול המשפחות הגדולות (סופר-פורמן 2012).

ממצאי טבלה 20 ממחישים בבירור כי ביישובים בעלי נוכחות חרדית מובהקת ניכר יתרון בולט להשתתפותן של נשים חרדיות בכוח העבודה ביחס לשיעור השתתפות הגברים החרדים. ביישובים אלעד, מודיעין עילית ויסודות, לדוגמה, שיעור השתתפות הנשים החרדיות בכוח העבודה אף מתקרב ל-70%, נתון הגבוה אף ביחס לשיעור השתתפותן הממוצעת של יתר הנשים היהודיות בכוח העבודה בישראל (לשם השוואה ראו, קרית ביאליק). מאפיין תעסוקתי נוסף המייחד את היישובים החרדיים הוא שיעורם הגבוה יחסית (להוציא בני ברק, ירושלים ויסודות) של תושבי היישוב המועסקים מחוצה לו, ובעיקר בכל הנוגע ליישובים הקטנים ובערים החרדיות שמעבר לקו הירוק.

בהתייחס למדדים כלכליים נוספים, כגון בעלות על דירה או על מכונית, דומה כי ברוב היישובים החרדיים רמת המינוע נמוכה ולעתים נמוכה מאוד (מודיעין עילית ובית"ר עילית) בהשוואה

ליישובים יהודיים שאינם חרדיים. נתון זה מסביר היטב את תלותו של המגזר החרדי בתחבורה הציבורית. מנגד, בתחום הדיור דומה כי בממוצע לכ-70% מהחרדים המתגוררים ביישובים חרדיים יש דירה בבעלותם (מלחי 2010) (טבלה 21, מפה 23).

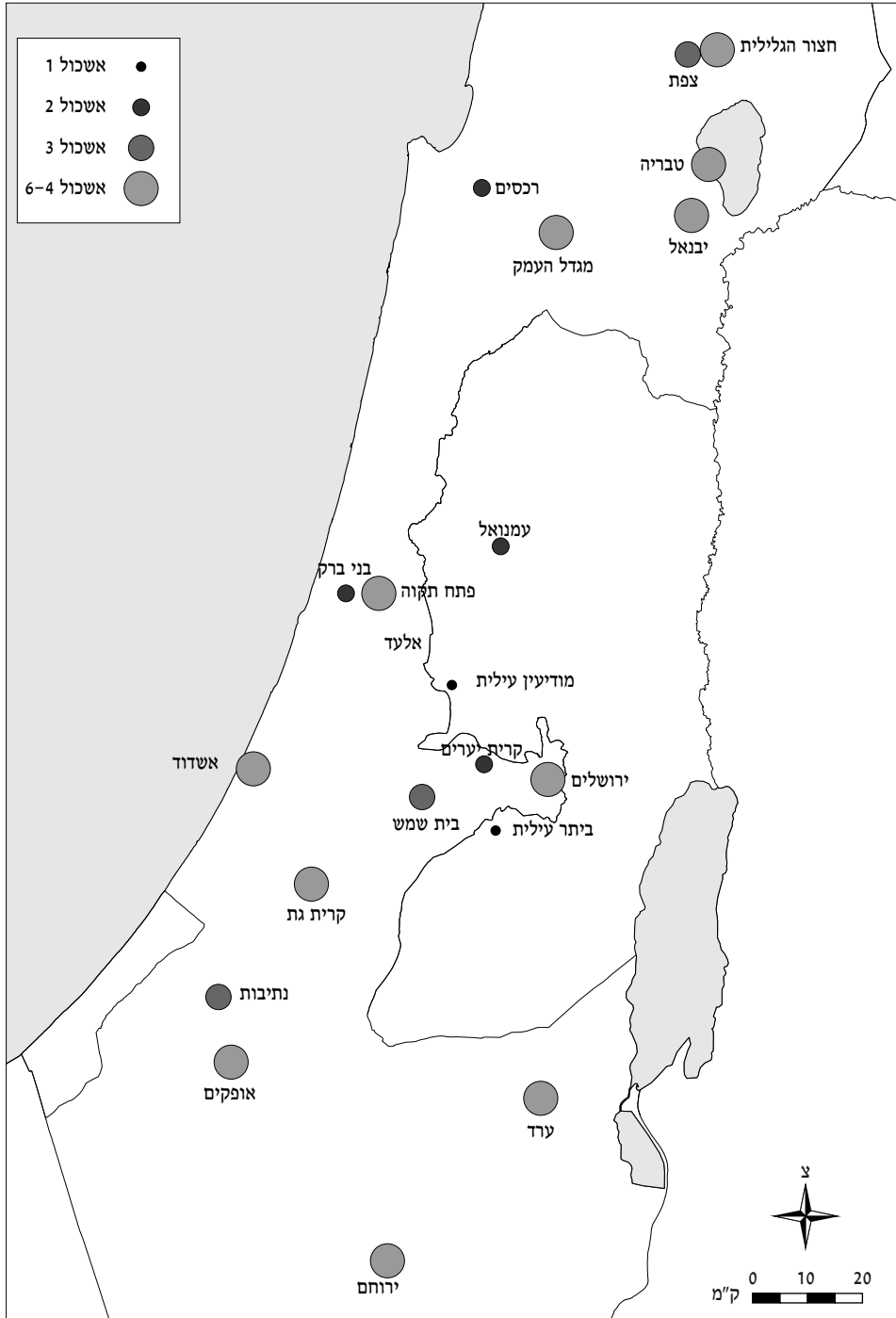
טבלה 21: מדדים כלכליים השוואתיים ביישובים חרדיים נבחרים, 2008

מדידים כלכליים	אלעד	בני ברק	מודיעין עילית	עמנואל	כפר חב"ד	ביתר עילית	קרית יערים	יסודות	קרית ביאליק (השוואה)
בני 15 ומעלה לפי השתתפות בכוח העבודה (גברים)	53.9%	40.5%	26%	53.2%	59.3%	39.7%	48.1%	50.6%	63.3%
בני 15 ומעלה לפי השתתפות בכוח העבודה (נשים)	68.3%	52.5%	66.6%	43%	52.6%	52.1%	56.6%	68.3%	55%
תושבי היישוב המועסקים מחוצה לו (%)	64.8%	47.1%	40.4%	48.5%	58.9%	44.1%	70.3%	37.1%	77.6%
מועסקים בענף החינוך מכלל המועסקים ביישוב (%)	29.6%	35%	50%	39.3%	47.5%	46.9%	33.9%	43.4%	9%
בעלי מכונית אחת לפחות (%)	47.3%	28.2%	19.3%	28.8%	56.7%	24.7%	51.8%	45.4%	64%
מתגוררים בדירה בבעלותם (%)	72.7%	70.7%	78.2%	53.6%	47%	81.2%	57.8%	6.2%	73.4%

מקור: הל"מ"ס 2008, מפקד האוכלוסין, מבחר יישובים

התופעה שגברים חרדים אינם יוצאים לעבודה אינה המצאה ישראלית. בעיירות היהודיות במזרח אירופה, בעיקר בקרב הליטאים, האדירו את הלמדנות וראו בכל עיסוק אחר ביטול תורה. אלה מבין הגברים שבכל זאת עסקו במלאכה נחשבו לרוב לפחותים במעלתם הרוחנית-דתית, ובדרך כלל היו שידוך פחות מוצלח (אסף 2006). החברה החרדית בארץ ישראל וגם במדינת ישראל מיצבה וקיבעה את תלמיד הישיבה, האברך, כבעל מעמד חברתי, רוחני ואישי גבוה. לסטטוס זה כיוונה כל משפחה חרדית את בניה. זו אחת מסיבות היסוד לאי השתתפות הגברים החרדים בשוק התעסוקה. וכך, היעדר השכלה מקצועית ועיונית המותאמות לדרישות שוק התעסוקה המודרני מנע גם הוא מחרדים שכן רצו בכך מלמצוא לעצמם עבודה.

סיבה בעלת אופי פוליטי לאי השתתפות החרדים בשוק העבודה בישראל היא ההסדר "תורתו אומנותו". הדבר מחייב את האברך ללמוד בישיבה לפחות 45 שעות בשבוע במסגרת הסדר של דחיית שירות צבאי, והוא אף זוכה לתקצוב נרחב ללימודי מטעם המדינה ומטעם מוסדות תורניים ונהנה מתמיכת עמותות דתיות וארגוני צדקה. כל אלה יחד מקבעים בקרב הגבר החרדי ובני משפחתו את התחושה כי ההשתתפות בשוק התעסוקה איננה כדאית ומשתלמת כלכלית, בהנחה שעם צאתו לשוק העבודה הוא ישתכר שכר מינימום, הזהה פחות או יותר לסך ההכנסות שלו מקצבאות, תמיכות, מתן צדקה ועבודה חלקית ב"שחור" (להלן: כלכלה שחורה), כלומר ללא הצהרה

מפה 23: היישובים החרדים לפי דירוג חברתי-כלכלי, 2011, הלמ"ס 2011

לשם תשלום מס הכנסה ו/או מע"מ (כהונאי 2004; לוי 2009; משרד ראש הממשלה 2010). בשל כך, בין היתר, גובשה התוכנית הממשלתית הבינ-משרדית שתכליתה לאפשר לגבר החרדי לרכוש השכלה גבוהה ומקצוע נדרש שהתגמול הכספי עליהם יהיה גבוה (לעתים משמעותית) מזה המתקבל בהיעדר השתתפות ברכישת השכלה ומקצוע (משרד ראש הממשלה 2011).

שכרו הממוצע של המועסק החרדי נמוך מזה של המועסק היהודי האחר. פערי השכר נעוצים בהיקף המשרה, בהשכלת המועסק, בתחום העיסוק ועוד. ההכנסה הממוצעת למשק בית חרדי בישראל בשנת 2010 עמדה על 7,200 שקל (נטו), ואילו בקרב משקי בית כלליים הייתה ההכנסה הממוצעת 11,800 שקל. תמונת ההכנסות של התא המשפחתי החרדי אינה שלמה בלא התייחסות לגודל התא המשפחתי. שיעור הפריון בחברה החרדית בישראל הוא כ-6.5 ילדים לאישה (מהגבוהים בעולם).¹⁵ יחד עם שני ההורים התא המשפחתי החרדי כולל בממוצע 8.5 נפשות, בעוד התא המשפחתי היהודי הכללי הממוצע הוא של 4.8 נפשות.¹⁶

גודלו של התא המשפחתי מחייב את המשפחה החרדית להצטמצם או להישען על מוסדות רווחה ותמיכה. אלה משמשים בעבור משפחות חרדיות רבות מקור להשלמת הכנסה. מפעלי העזרה ההדדית בשכונות ובערים החרדיות מוכרים וידועים לכל חרדי. רובם ממוקמים בערים החרדיות הגדולות בדמות קופות צדקה, קופות גמילות חסד (גמ"ח), בתי תמחוי, מוסדות עזר ליתומים ואלמנות, עמותות מזון ועוד. נוסף על אלה, הממשלה פועלת לצמצום הפער בין החברה החרדית ליתר תושבי ישראל באמצעות מתן תמיכות ומענקים ייחודיים: הקצאת הבטחת הכנסה, קצבאות ילדים, סיוע בשכר דירה, סיוע באמצעות שירותי הרווחה ועוד. למערך התמיכות והסיוע מטרה אחת – לסייע למשפחה החרדית לעבות את הכנסותיה ולהתאזן עם ההוצאות הגדולות על מזון, הלבשה, חינוך ודת, דיור וההוצאות השוטפות המשפחתיות (חשמל, מים, גז, ארנונה וכיו"ב) (גוטליב 2007; כהן 2005; סופר-פורמן 2007; מרכז טאוב 2010).

כלכלה שחורה בחברה החרדית

דרך מקובלת להתמודדות עם העוני ועם מצוקת המשפחות בחברה החרדית היא באמצעות השתלבות בכלכלה השחורה הרווחת בה. אפשר לדבר על קשר ישיר וברור בין השתלבות זו לבין היחלשותו הכלכלית של התא המשפחתי החרדי. ככל שעולה יוקר המחיה וגוברים הקשיים הכלכליים, כך מחריפה תופעת הכלכלה השחורה. תופעה זו, המוכרת בחברה החרדית מאז קום המדינה, היא למעשה עיסוק במקום עבודה שאינו מדווח על הכנסותיו, אינו משלם מסים ואינו מוכר כעסק או כארגון כלכלי לא על ידי רשויות המס ולא בקרב הגופים הכלכליים בישראל. העוסק בכלכלה שחורה

15 נתון הפריון מעודכן לשנת 2010. לעיון ולהרחבה ראו: הלמ"ס: חליחל 2011.

16 שיעור הפריון בקרב נשים יהודיות שאינן חרדיות הוא 2.88 לפי נתוני הלמ"ס משנת 2008.

אינו נרשם כעובד ברשויות המוסמכות, ולכאורה, בהיעדר דיווח על שינוי במצבו התעסוקתי, הוא יכול להמשיך ליהנות באין מפריע מקבלת סל הטבות, מתמיכות וממענקים הניתנים לתושבים בשל אי העסקתם או בשל אי כשירותם לעבוד (גוטליב 2007).

במקרה של המתפרנסים מכלכלה שחורה במגזר החרדי, ההימנעות מהצהרה על עבודתם לאו דווקא נובעת מהחשש פן ייגבו מהם מסים; עיקר חששם הוא מהאפשרות שיפסידו את ההטבות והמענקים הניתנים להם, שכן אלה נשללים מן האברך באופן מידי עם השתלבותו בשוק התעסוקה. לפיכך, חלק בלתי מבוטל, ההולך וגדל, מהבוגרים החרדים מנסים לאחוז את החבל בשני קצותיו – גם לעבוד או לעסוק במסחר (בהיקף חלקי או מלא) וגם לקבל הטבות ומענקים מהמדינה. להתרחבות התופעה במגזר החרדי השפעה שלילית על אופי הכלכלה בקרב החרדים ועל קישורה עם המנגנונים הפיננסיים בכלכלת ישראל ובכלכלה הגלובלית (לוי 2009; משרד התמ"ת 2010).

כיום אין הערכה בנוגע להיקף התופעה במגזר החרדי, וספק אם יכולה להיות הערכה כזאת מהימנה ומפורטת די הצורך. לכן, רבים במשק הישראלי ובקרב חוקרים בתחום סבורים כי שיעור היוצאים לעבודה בחברה החרדית גבוה באופן ניכר מכפי שמתפרסם מדי שנה. ראייה לכך יכולים לשמש דבריו של ראש מינהל תכנון, מחקר וכלכלה במשרד התמ"ת, בני פפרמן: "יש סיכוי שרמת היציאה לעבודה [במגזר] גבוהה יותר מהמוצאה, מפני שיש רבים שעובדים בשחור" (משרד התמ"ת 2010). עיתונאי העדה החרדית שמואל פפנהיים מחזק סברה זו באומרו: "חרדים מעדיפים לעבוד בשחור. זה דבר שעובר מאב לבן" (בריאיין ל"כלכליסט", המוסף הכלכלי של "ידיעות אחרונות" ו-*Ynet*). לדבריו, רבבות חרדים מתפרנסים מכלכלה שחורה.

בחברה החרדית קיימות כמה פרנסות ייחודיות שלעתים אינן מדווחות לרשויות הרלוונטיות: סופרי סת"ם, מלמדים, בלניות, גננות ועוזרות גננות בגנים ובפעוטונים הפרטיים, עובדי ניקיון בבתי כנסת, משגיחי כשרות, כתבים ושדרנים, גבאי בית כנסת ובעלי עסקים פרטיים. פפנהיים טוען כי הכלכלה השחורה, הרווחת מאוד במגזר החרדי, לא תוכל להשתלם בטווח הארוך, וכבר כיום ישנם חרדים המבינים כי לשיטה הזאת חסרונות בולטים, הפוגעים במשפחה החרדית ומנציחים את עוניה, ובהם ארעיות, שכר נמוך (לרוב), חוסר יכולת להגן על המועסק מפני תביעות ופציעות ואי קבלת זכויות סוציאליות, הטבות, קרנות גמול והשתלמות, ימי מחלה ופנסיה (כיכר השבת).

הדוחק הכלכלי הגובר והעלייה ברמת החיים בישראל הוציאו אל שוק העבודה אלפי חרדים הצמאים לידע ולהכשרה אקדמית ומקצועית. ב-8.3% מהעסקים בישראל מועסק עובד חרדי. כשליש מאלה (32.3%) הם בענף השירותים העסקיים, והיתר בענפי התעשייה (19.3%), המסחר (17%) ועוד. העובדים החרדים הם כ-2.3% בלבד (כ-48,500 עובדים) מכלל העובדים הישראלים במגזר העסקי. על אף הצלחת המועסקים החרדים להשתלב במגוון הולך וגדל של ענפי תעסוקה במשק, מבנה

כוח העבודה החרדי נותר כיום ריכוזי. בקרב הנשים החרדיות המועסקות, 64.1% עובדות בתחום החינוך, כ-10% עובדות בתחום הבריאות, הרווחה והסעד, כ-15% בתחום המסחר הזעיר והנדל"ן והיתר בשאר ענפי התעסוקה. כלומר, כ-90% מהנשים החרדיות מועסקות בשלושה ענפי כלכלה עיקריים. בקרב הגברים החרדים הריכוזיות התעסוקתית פחות מובהקת, אך גבוהה ביחס לשאר המועסקים הישראלים. 28% מועסקים בתחום החינוך, כ-33% עוסקים במסחה, בשירותים ונדל"ן, כ-7% בתחום הבריאות והרווחה והיתר בשאר הענפים. כלומר גם כאן, כ-70% מהחרדים מועסקים במספר מצומצם של תחומים. ריכוזיות זו צפויה להשתנות ולהתאזן ככל שיותר ויותר חרדים ייכנסו לשוק העבודה וירכשו השכלה מקצועית ואקדמית (נתוני הסקר החברתי 2008; מלחי 2008).

סיכום

בעשורים האחרונים, בתהליך אטי אך עקבי, עטתה על עצמה החברה החרדית את מדי העבודה ויצאה אל שוק התעסוקה. תהליך זה מקורו בעידוד ובתמיכה ממשלתית מסיבית שהחלה בשנות התשעים, ובביקורת ציבורית חריפה שהאשימה את החברה החרדית בטפילות ובפגיעה בחוסנה הכלכלי של המדינה (אילן 2000). אולם הגורם העיקרי לשינוי בהתנהגות התעסוקתית בקרב החרדים טמון דווקא בהפנמה מצדם, כי הם לא יוכלו עוד להתקיים מתמיכות, מפרנסות אוויר, מנדבות ותרומות וממפרנס יחיד בתא המשפחתי. המציאות הכלכלית בישראל אילצה את החרדים להתאים את עצמם לחוקי הכלכלה המודרנית בישראל וליוקר המחיה המתבטא ברוב תחומי החיים (גוטליב 2007; משרד התמ"ת 2010; פוגל ופרידמן 2006). עם זאת אסור להציג את כל המגזר החרדי כעני. גם בו ישנה חלוקת הון בלתי מאוזנת בין עניים ועשירים הבאה לידי ביטוי גם במישור הגאוגרפי-מרחבי, וכן מתפתחת בו אט אט שכבת מעמד ביניים כלכלית וחברתית (זיכרמן וכהנר 2012).

פרק ח' – ניידות ותחבורה בחברה החרדית בישראל

בעשורים האחרונים מתאפיינת החברה הישראלית, בין השאר, בקיטוב כלכלי וחברתי הולך וגדל. קיטוב זה בא לידי ביטוי גם בתחום התחבורה. זה עשרות שנים שקיימים פערי נגישות וניידות ואי-שוויון תחבורתי בין אזורים גאוגרפיים שונים (בעיקר בין המרכז לפריפריה), החלים גם על מגזרים מסוימים בישראל. בכל יום, מאות אלפי אזרחים בישראל שאין ברשותם רכב פרטי נאלצים להסתמך על התחבורה הציבורית, המרוכזת ופועלת בעיקר בציר מישור החוף ובדרכי הגישה לערים הגדולות ופחות בשולי המדינה, בעירויות הפיתוח ובקרב האוכלוסייה הערבית והחרדית.

הזכות לניידות ולאפשרות גישה למקומות שונים היא זכות בסיסית של אזרחים במדינתם. אי-שוויון בתחבורה, שמקשה על הניידות והופך אזורים שונים ברחבי המדינה לבלתי נגישים לכל אחד, פירושו אפליה (אסידון 2004). בקרב קבוצות מרקע חברתי-כלכלי נמוך עשויה האפליה להחריף את מצבן הכלכלי ולכלוא אותן בגטאות של עוני. בהיעדר יוזמה ממשלתית לצמצום האי-שוויון, מגזרים שלמים בישראל ובראשם החרדים והערבים הודרו מהפעילות הכלכלית, החברתית והתרבותית במדינה. אמנם כבר בשנות השישים הונחו תשתיות בסיסיות לתחבורה בפריפריה, אך לא היה בהן כדי לקשר את המגזרים הללו עם התפקודים המרכזיים בישראל. יש לציין כי קיימת התאמה בין החוסר במערכות תחבורה ציבורית לבין הדרה חברתית משוק העבודה ומחיי החברה בקרב השכבות החלשות, ובייחוד בקרב החרדים (שנלר וויגודסקי 2006; צ'רטוף 2009).

התבדלות החברה החרדית, ציבורית ומרחבית, מכלל החברה הישראלית, בשילוב מעמדם החברתי-כלכלי הנמוך, הקשתה על משפחות חרדיות רבות לנוע במרחב. בעוד רמת המינוע בקרב כלל החברה הישראלית בשנת 2009 עמדה על 326 כלי רכב ל-1,000 תושבים, הרי ביישובים החרדיים ביתר עילית ומודיעין עילית, שהגישה אליהם אינה מפותחת, רמת המינוע עמדה במוצע על 35 כלי רכב ל-1,000 תושבים. גם בערים החרדיות הוותיקות הממוקמות במרכז הארץ רמת המינוע נמוכה משמעותית מהמוצע: בירושלים 212.8 כלי רכב לכל 1,000 תושבים, ובבני ברק 271.4 ל-1,000. גם רמת המינוע הגבוהה יחסית בערים הללו שייכת ברובה לאוכלוסייה הדתית והחילונית ולא לזו החרדית (הלמ"ס 2010, הרשויות המקומיות בישראל; הלמ"ס 2008, רמת מינוע לפי סוג רכב בערים הגדולות). רמת המינוע בחברה החרדית היא הנמוכה ביותר בישראל בהשוואה ליתר המגזרים. להיעדר השימוש בכלי רכב פרטיים בחברה החרדית ארבע סיבות עיקריות:

1. **המחיר הגבוה של החזקת מכונית:** בהיעדר הכנסה יציבה וקבועה, לזוגות צעירים חרדים ולמשפחות חרדיות בכלל קשה לרכוש מכונית ולשלם את ההוצאות החודשיות עליה (ביטוח, דלק, תיקונים וכיו"ב).

2. **מבנה התא המשפחתי החרדי:** למשפחה חרדית יש בדרך כלל הרבה ילדים. כדי לענות על צורכי הניידות של משפחה חרדית ממוצעת נחוצה מכונית גדולה במיוחד, שמטבע הדברים מחירה וההוצאות עליה גבוהים. המכוניות הקטנות והזולות יחסית המצויות בשוק אינן רלוונטיות בעבור משפחות אלו.

3. **אורח חיים המעודד הסתפקות במועט:** רכישת מכונית ואחזקתה הן אחד מסמליה של החברה המתועשת המודרנית, זו שהחרדים ביקשו להתרחק ממנה בעבר.

4. **חשש לסטייה מאורח החיים החרדי:** אדם היוצא במכוניתו מהמרחב החרדי המסוגר, הנמצא בפיקוח, ונכנס למרחב חילוני, עשוי לממש פוטנציאל של ביצוע עבירות, כגון חילול שבת (שנלר וויגודסקי 2006). מכונית פרטית מאפשרת נידות, חופש ומעמד, בחלק מהקבוצות בחברה החרדית אין זה מקובל למשל שאישה תנהג.

לתחבורה הציבורית לחרדים קווי אופי ייחודיים. בשנים האחרונות הותאמו למגזר זה תשתיות, תוגברו קווים וניכרת היענות לדרשות ייחודיות של אוכלוסיית המשתמשים בקווים אלה. מאפיינים ייחודיים אלו כוללים: ביקוש גבוה לתחבורה ציבורית הנובעים מגודל המשפחה החרדית ומרמת מינוע נמוכה; זיקות ייחודיות (הציבור החרדי נוסע מקהילה אחת לשנייה מבלי לעבור דרך "המרכז החילוני" במרחב נפרד משלו); צורך בשירות תחבורתי המותאם תרבותית לחיי הקהילה ולאורח חיי של הציבור החרדי בחלוקה למגזרי השונים; לוחות זמניים ייחודיים הנובעים מסדר יום שונה במהלך השבוע ובסוף שבוע (כניסת השבת ויציאתה) ולוח אירועים ומועדים ייעודי למגזר החרדי: בלוח השנה היהודי החרדי קיימים כ-140 ימים מיוחדים – חגים, צומות, ימי חופשה וכי"ב – שבהם חברות התחבורה מתגברות קווים ומספקות מסלולים נדרשים (שנלר וויגודסקי 2006; כהנר 2009; כהנר ושלמה 2012א):

מרחב ותחבורה

לפני הקמת הערים החרדיות החדשות התאפיינה התפרוסת החרדית בישראל בריכוזיות-יתר בשתי הערים המרכזיות, בני ברק וירושלים, ובכמה קהילות קטנות ביתר חלקי הארץ. במצב זה התאפשר לאוכלוסייה החרדית ליהנות מהתשתיות המפותחות במטרופולינים תל אביב וירושלים. עם נדידת האוכלוסייה החרדית לעיירות הפיתוח בגליל ובנגב ולשטחי יו"ש התפתחה מערכת תחבורה ציבורית ייעודית שנתנה מענה לפריסה הגאוגרפית המתפתחת. בתחילה נעשה הדבר בידי יזמים מתוך הציבור החרדי, אך עד מהרה התגלה הפוטנציאל הכלכלי הגלום בחברה החרדית ההולכת וגדלה, ורוב החברות הציבוריות והפרטיות השיקו קווי תחבורה המותאמים לאורח החיים, למעמד

החברת-כלכלי, להרגלי הנסיעות, ללוח השנה וליתר הצרכים הייחודיים של הציבור החרדי (דיאלוג 2004; שנלר וויגודסקי 2006; כהנר 2009).

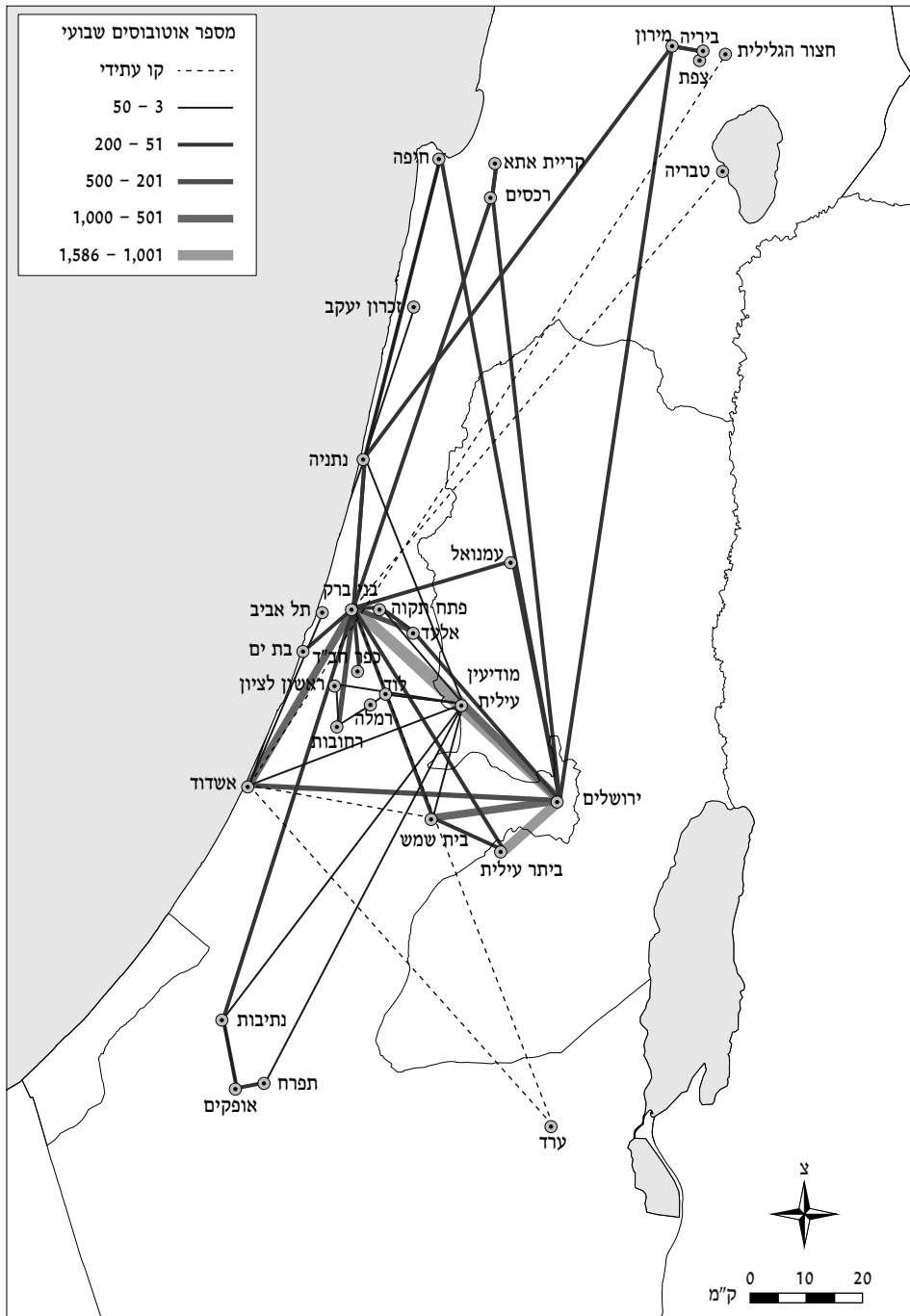
בשני העשורים האחרונים ניכרת מגמת עלייה ברמת הניידות של הציבור החרדי, שמקורה בעלייה מסוימת ברמת החיים ובתהליך הפרוור שהולך ומתרחב מאמצע שנות התשעים. התפרסות הערים החרדיות החדשות במרחב הישראלי עוררה צורך בהקמת תשתית הולמת של תחבורה ציבורית ייעודית לאוכלוסייה (כ-70% מתושבי הערים החדשות נוסעים בתחבורה ציבורית: בביתר עילית 75%, במודיעין עילית 85%, באלעד 61% וברמת בית שמש 70%), שתאפשר להם לשמור על קשר רציף עם ירושלים ועם בני ברק, שנשארו עוגנים מרכזיים בעבור חברה זו (כהנר 2009).

מנתוני משרד התחבורה עולה, כי בעשור האחרון הולך וגדל מספרם של הקוויים הייעודיים הבין-עירוניים לאוכלוסייה החרדית. בחלוקה ארצית ניתן לראות, שרוב הנסיעות מתקיימות בתוך הריכוזים החרדיים במרכז הארץ (כ-92%). הקוויים המקשרים בין יעדים מהפריפריה הצפונית (מחדרה ועד קרית שמונה) ובין לבין המרכז מספקים כ-6% מכלל הנסיעות השבועיות בקוויים הייעודיים, והקוויים המקשרים בין יעדים מהפריפריה הדרומית (מקרית מלאכי עד ירוחם) ובין לבין המרכז מספקים כ-2% מכלל הנסיעות השבועיות בקוויים הייעודיים. בשנים האחרונות חלה עלייה במספר הנסיעות השבועיות בקוויים הייעודיים באזור זה (כהנר 2009).

פריסת קווי התחבורה במגזר החרדי בשנת 2006¹⁷ מתוארת במפה 24. האזור הגאוגרפי שבו מרוכזת עיקר הפעילות התחבורתית מסומן (וגם עיקר האוכלוסייה החרדית), וכן מוצגות הזיקות המרחביות בין היישובים החרדיים השונים לפי עוצמתן. במפה בולט משולש הריכוז החרדי, ובו רוב התנועה שלו.

הנסיעות השבועיות מריכוזי הפריפריה המרוחקים לערי האם הן תופעה ייחודית ומעניינת, המדגישה את התלות התרבותית והחומרית של ריכוזים אלה בבני ברק ובירושלים, שהן המרכז הצרכני, התעסוקתי, החברתי, התרבותי והרוחני בעבור כלל האוכלוסייה החרדית, על ריכוזיה הקרובים והרחוקים. מאחר שחלק לא מבוטל מהסחורות והשירותים שצורכים החרדים ייחודיים להם (כשרות, לבוש אופייני ועוד), הם מעדיפים מערכת אספקה עצמאית, בין שהיא מתנהלת ישירות דרך הקהילה המקומית ובין שהיא נשענת על הריכוזים הגדולים והוותיקים. כדי להגיע לריכוזים אלה נחוץ חיבור תחבורתי אליהם. לדוגמה, בני ברק היא בעיקרה יעד צרכני (רחובותיה חזון איש, רבי עקיבא ואחרים הם רצועה גאוגרפית מסחרית) וכן יעד לביקורי קרובים, לאירועים קהילתיים

17 בהתבסס על קובצי משרד התחבורה שנאספו על ידי חברת עדליא בשנת 2006. קבצים אלו הוצלבו עם נתונים מאתרי המידע של חברת אגד והחברות הפרטיות המסיעות את האוכלוסייה החרדית כדוגמת סופרבוס, קונקס, אגד תשתית וביתר תור

מפה 24: פריסת קווי התחבורה הייעודית למגזר החרדי, 2006, מקור: שנלר וויגודסקי 2006; כהנר 2009

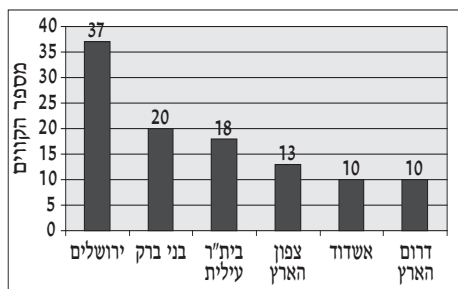
ולאירועים משפחתיים. גם ירושלים היא יעד קהילתי, תרבותי, חברתי ורוחני, אך מזוהה פחות ממנה כיעד צרכני. מרכזיה המסחריים לאוכלוסייה החרדית (כדוגמת אזור רחוב גאולה) נתפסים כנגישים פחות לאנשי הפריפריה המרוחקות הן מן הבחינה הגאוגרפית הארצית והן מן הבחינה המרחבית הפנים ירושלמית (לא כל המרכזים המסחריים מרוכזים בגוש אחד בתוך העיר).

עיקר הנסיעות השבועיות (כ-62%) לבני ברק ולירושלים יוצאות מהערים החרדיות החדשות (מודיעין עילית, ביתר עילית, אלעד ובית שמש). אלו התפתחו בין השאר בזכות יצירת מערך התחבורה הייעודית ורשת הקווים שחיברה אותן לערים הגדולות ואיפשרה את קיומן בשנים הראשונות. מדובר היה למעשה ב"ערי שינה" שתושביהן יוממים התלויים בערים הגדולות, עם זאת, ערי הפרוור החדשות עדיין קשורות בזיקות חזקות לערים הוותיקות שהן מקור המוצא של תושביהן, בהן מוסדות החינוך המשמעותיים במרחב החרדי, בהן יושבים המנהיגים הרוחניים ובהן מגוון רחב של שירותי מסחר ומקומות תעסוקה בעבור הציבור החרדי. תלות זו ההולכת ויורדת ככל שהערים החדשות צוברות ותק (כהנר 2009; כהנר ושלמה 2012א).

סוגיה מעניינת נוספת הנוגעת לתחבורה הציבורית הייעודית היא שהקווים הייעודיים כמעט שאינם מחוברים למערכת התחבורה הציבורית של יישובי האוכלוסייה הכללית (לדוגמה, קו האוטובוס חיפה-ירושלים יוצא מהריכוזים החרדיים בחיפה - שכונת זיו ורמת וז'נץ - ישירות לשכונותיה החרדיות של ירושלים, מבלי לעבור בתחנות האוטובוס המרכזיות המשרתות את הציבור הכללי. כך גם קו האוטובוס אשדוד-תל אביב: הוא יוצא ישירות מהרבעים החרדיים של אשדוד לשכונת רמת החי"ל בתל אביב, שם יש ריכוז של חסידי גור). הציבור החרדי נוסע מדלת לדלת תוך כדי פסיחה על המרכז הנחשב לחילוני, ובכך מדגיש את עצם קיומו של מרחב נפרד מהמרכזים החילוניים הקרובים לו (כהנר 2009; רימלט 2003). למעשה נוצרה פה מערכת שירות ייעודית לחברה החרדית המובדלת כמעט באופן מוחלט מהחברה הכללית, מחברת את הריכוזים החרדיים בינם לבין עצמם, מופעלת במבנה מגדרי העונה על דרישות החרדיים לצניעות ומשרתת בעיקר נוסעים חרדיים, כך שגם בדרך לריכוזים החרדיים מתבטלים האינטראקציה והמפגש עם האוכלוסייה הכללית ונוצרת במידה רבה מעין "מובלעת שלישית" (כהנר 2009).

קווי מהדרין (קווי הפרדה)

קווי מהדרין הם כינוי לקווי נסיעה באוטובוסים שמונהגת בהם הפרדה מגדרית ושמקפידים בהם על הלבוש של הנוסעים והנוסעות. הגברים יושבים בקדמת האוטובוס והנשים, שמותר להן לעלות לאוטובוס ולרדת ממנו רק בדלת האחורית, יושבות בסופו. אחד מסמלי מאבקה של החברה החרדית בישראל בשנים האחרונות הוא המאבק על הזכות לנסוע בתחבורה ציבורית שמונהגת בה הפרדה

תרשים 21: קווי ההפרדה בישראל לפי יישובים ואזורים, 2010, מקור: אילן 2010. תמונת מצב: 2,500 נסיעות הפרדה ביום. ירושלים: חדו"ש

כזאת. בעקבות לחץ מסיבי, לעתים אלים, מצד קהילות חרדיות בירושלים, בבני ברק, בבית שמש ובמקומות נוספים הסכימו חברות ציבוריות ופרטיות ליצור הפרדה מגדרית בתוך האוטובוס. לפי דוח עמותת חדו"ש (חופש דת ושוויון) משנת 2010, בישראל מתקיימות מדי יום 2,500 "נסיעות הפרדה" (חדו"ש, 02/2010) (תרשים 21). נסיעות אלו מרוכזות ב-63 קווי מהדרין רשמיים, ומתוכם כ-56 קווים בין-עירוניים הפועלים ב-30 יישובים בארץ. רוב

קווי המהדרין מגיעים לירושלים (37) ולבני ברק (20) ובחזרה, אך גם ליישובים אשדוד (10), ביתר עילית (18), צפת, חיפה ופתח תקוה. כל הקווים שנכנסו לביתר עילית ושיצאו ממנה בשנת 2010 היו קווי מהדרין (אילן 2010).

בעיני הציבור החילוני, הסכמת החברות הציבוריות לדרישת החרדים בעניין התחבורה נתפסה ככניעה וכאיום על ערכי הדמוקרטיה וכפגיעה בזכויות הנשים ובזכויות הציבור החילוני. חברי כנסת, אישי ציבור ותושבים חילונים קבלו נגד הפעלת קווי המהדרין, לא רק בשל הנהגת ההפרדה המגדרית אלא גם בשל תעריפי הנסיעה הנמוכים בקווים אלה (הטבה המוענקת לחרדים כדי שישתמשו בהמוניהם במוצר, בעיקר בנסיעות בין-עירוניות). הסכמתן של חברות ציבוריות גדולות כדן ואגד לדרישת החרדים לבצע הפרדה מגדרית יש בה משום עדות לכוחם הכלכלי והפוליטי הרב של החרדים – הם נתפסים כפלח שוק הולך וגדל שיש להיענות לצרכיו הייחודיים ולהתאים את השירות לדרישותיו (הראל ושנרץ 2003).

כל עוד קיימו החרדים את מנהגייהם הדתיים במרחב הפרטי שלהם, לא דרש הציבור הכללי לבטל את ההפרדה המגדרית שהם נוקטים מאז ומתמיד. אולם, משעה שהחרדים חדרו למרחב הכללי והם מבקשים להנהיג בו את סדריהם וחוקיהם, נשמעים קולות אחרים. כך קרה, שכסטודנטית באוניברסיטה העברית שאחרי עלותה לאוטובוס התבקשה לשבת בסופו עם הנשים, סירבה לדרישה והקימה מהומה. מקרים דומים אירעו בבית שמש ובבני ברק, אך בעיקר בירושלים. המתח הרב שנוצר בין ניסיון החרדים בירושלים להחיל את מנהגייהם על המרחב הכללי לבין רצון האוכלוסייה הכללית לשמור על צבינה הליברלי והחילוני של העיר הובילו לעימותים, להפגנות ולדיונים תקשורתיים ופוליטיים, עד שבסוף התערב בג"ץ (כהנר 2009; רימלט 2003; צוובנר 2011).

בפברואר 2010 קבע בג"ץ בצו ביניים, כי הפרדה בקווי המהדרין תיעשה אך רק מתוך הסכמה וללא אלימות מצד נוסעים כלפי נוסעים אחרים. עוד קבע בג"ץ, כי על משרד התחבורה לפקח על ביצוע ההפרדה ולאסור על הרחבה של שירות קווי המהדרין לתקופה של שנה. כמו כן נקבע, כי יש להוסיף בקווי המהדרין, לטובת כלל הציבור, שלטים שתוכנם יאפשר לכל נוסע להחליט אם ברצונו לעלות לאוטובוס שיש בו הפרדה, אם לאו. כשנה לאחר מכן (פברואר 2011) בעקבות עתירתן של שש נשים, כל אחת בנפרד, נגד הדרתן באוטובוסים, קבע בג"ץ מפורשות כי הפרדה כפויה בקווי המהדרין העירוניים והבין-עירוניים אינה אלא עברה על החוק, וחייב את החברות המפעילות לציין זאת מפורשות באמצעות פרסום הבהרה בגוף האוטובוס לכלל ציבור הנוסעים. אף על פי כן, במסגרת אותה החלטה התיר בג"ץ לחברות המפעילות קווי מהדרין לאפשר לנוסעים ולנוסעות להתיישב במקומות נפרדים ולהיכנס לאוטובוס בדלתות נפרדות, כל עוד הדבר נעשה מרצונם.

כדי להבטיח שההפרדה המגדרית תתבצע בהתאם לנוהלי משרד התחבורה ובהתאם לרצון הנוסעים, קבע בג"ץ בפברואר 2011 תקופת מבחן של שנה. בדצמבר 2011, עוד בטרם חלף מועד תקופת המבחן, עלה לכותרות סיפורה של טניה רוזנבליט. הפרשה עוררה תרעומת וביקורת נוקבת מצד הציבור החילוני ומנהיגיו ונשמעו דיבורים על הפרת ערכי הדמוקרטיה וחופש הפרט במדינה (צוובר 2011; מגנזי 2011).

סיכום

החברה החרדית בישראל כיום נזקקת ברובה לתחבורה הציבורית, ורמת המינוע בקרבה נחשבת לנמוכה מאוד. מיפוי קווי התחבורה הייעודית לציבור החרדי מאפשר להציג בעזרת מחוון נוסף את המרחב בו מתרכזת האוכלוסייה החרדית ולחדד את מיקומם של הריכוזים החרדיים המשמעותיים במרחב הישראלי ואת עוצמת וקשרי הזיקות ביניהם.

עיקר הנסיעות הבין-עירוניות בחבורה הציבורית הייעודית מתקיימות כאמור במרכז הארץ ויוצרות על המפה מעין "משולש" ששוקדודיו הם הריכוזים החרדיים בירושלים, בני ברק ואשדוד, ואל רשת התחבורה במרכז נוספים ארבעה מוקדים משמעותיים בדמותן של הערים החרדיות החדשות: ביתר עילית, מודיעין עילית, אלעד ובית שמש. נתוני התחבורה מדגישים את מרכזיותן של בני ברק וירושלים, שהן מרכז גאוגרפי, כלכלי וקהילתי בעבור כלל הקהילות בפריסה ארצית. נתונים אלו מדגישים גם את "אי-חיבורה" של תחבורה זו למרכזי האוכלוסייה הכללית ואת יצירתה של מעין מובלעת ניידת המחברת את הקהילות החרדיות בינן לבין עצמן ומבטלת כמעט כליל את המפגש עם האוכלוסייה הכללית במסגרת התחבורה הציבורית הבין-עירונית.

יש חשיבות רבה בקביעת פרמטרים לניתוח מאפייניה ומדדיה של התחבורה הציבורית הייעודית כרקע לתכנון ארוך טווח, המלווה את פריסתה המתפתחת של האוכלוסייה החרדית בישראל. היעדר ההרחבה בנושאים אלו אין בה כדי להפחית מחשיבותם, שכן השימוש בנתוני התחבורה הייעודית נעשה כאן בעיקר כדי לדון במרחב החרדי ובמאפייני קשרי הזיקה בין קהילותיו.

פרק ט' – תיירות ונופש בחברה החרדית בישראל

החברה החרדית מאדירה אורח חיים צנוע, מתרחקת מחיי רווחה ושפע ומחנכת להקפדה על קיום מצוות, ולכן תיירות במתכונתה החילונית סותרת לכאורה את אורח החיים החרדי. לפי התפיסה הקלאסית של ההנהגה הרבנית החרדית, עצם העיסוק בתרבות הפנאי וההשתתפות בתיירות, הנתפסת כאחד מסממני התנוונותה של החברה החילונית המערבית, מביאה לביטול תורה ועשויה להוביל את החרדי לבוא לידי עבירה, כגון היחשפות למראות אסורים, שבתוך קהילתו ובמרחב המוכר לו לא היה נחשף אליהם. משום כך, רבים מן המנהיגים אסרו על קהילותיהם לצאת לנופש ולקחת חלק בחוויית התיירות בישראל. ואולם, חרף האיסורים המפורשים שקבעו הרבנים, עם העלייה ברמת החיים בחברה החרדית ניכרת השתתפות של הציבור החרדי בפעילות תיירותית, לא רק פנים-חרדית אלא גם בעלת מאפיינים חילוניים, עד כדי כך שאפשר לדבר על מהפכת התיירות במגזר החרדי בישראל. לתופעה זו כמה וכמה גורמים. העיקריים שבהם הם (קלין-אורון 2007; משרד התיירות 2007; Klin-Oron 2005; Cahaner and Mansfeld 2012; Mansfeld 2012):

1. עלייה ברמת ההשכלה, ברמת ההכנסה ובהתמקצעות חלקים מהמגזר החרדי
2. השתלבות חוזרים בתשובה, צרכני תיירות ופנאי, בחסידויות ברסלב וחב"ד ובש"ס
3. הוזלה במחירי המלונות, הטיסות והנסיעות הפנים-ארציות, כך שהתאפשר אף לבעלי אמצעים מוגבלים ליהנות משירותי התיירות
4. חדירת פרסומות בנושאי פנאי ותיירות לגופי התקשורת הגדולים במגזר החרדי
5. חדירת האינטרנט ומהפכת המידע שהנגישו, קירבו וחשפו את החברה החרדית לענפי התיירות לגווניה
6. התבססות תרבות הצריכה במגזר החרדי וטיפוחה על ידי בעלי אינטרסים ועסקנים
7. עידוד ממשלתי וקהילתי לפיתוח יזמות תיירותית ולהקצאת מתחמי נופש לחרדים

עלייה לרגל בחברה החרדית ומאפייניה

במאה ה-19 נהגו חסידים וליטאים מעיירות ומערים במזרח אירופה לעלות לרגל לארץ ישראל כדי לבקר בערי הקודש ובראשן ירושלים וצפת. בתוך מזרח אירופה נדדו חסידים בין העיירות והערים במטרה לפקוד קבר או בית של אדמו"ר או של צדיק.¹⁸ מטרת הנסיעה של החסידים והליטאים בימים ההם הייתה דתית, ונלוו לה אמונה אישית ושאיפה לזיכון. בכך למעשה נבדלים עולי הרגל

18 העלייה לרגל התחילה עם הקמת בית המקדש הראשון, והיא לבשה צורה ופשטה צורה עד ימינו. לענייננו, העיסוק בעלייה לרגל ובתיירות מצטמצם ל-200 השנים האחרונות, עת נולדו והתפתחו החסידות והליטאיות.

ההם מהתייר המודרני, שנסיעתו אינה מונעת על ידי אמונה ולא מתרחש בה תהליך של זיכוך שנובע מעצם החוויה הדתית (Smith 1989). אף על פי כן, בעולי הרגל לדורותיהם, גם אלה שנסעו ממניעים דתיים, אפשר לראות במובן מסוים תיירים, הן משום שנסיעתם נמשכה זמן מוגבל כפי שמקובל בתיירות, הן משום שבדומה לתייר הם יצאו משגרת היום-יום אל חוויה בלתי-שגרתית ויוצאת דופן במטרה לחוות חוויה רוחנית, מנטלית או חברתית כלשהי. אך בעיקר, הם מוגדרים כתיירים בשל העובדה שבדומה לתייר המודרני, יכולתם לנוע הותנתה בשלושה מרכיבים בסיסיים: מקור מימון, זמן פנוי ותנאים חברתיים שיאפשרו את המסע (קולינס-קריינר 2006).

התיירות הדתית, ובראשה העלייה לרגל לאתרים קדושים, זוכה כיום לברכתם של רוב מנהיגי הזרמים החרדיים. רוב ההנהגה החרדית מעודדת את הציבור החרדי לעלות לירושלים, לחברון, לצפת, לטבריה, לקבר ר' נחמן באומן שבאוקראינה, לקבר הבעש"ט במז'בוז' שבאוקראינה, לקבר האדמו"ר מלובביץ' בניו יורק ועוד. אולם, לא כל רבני החברה החרדית תמימי דעים בנוגע למטרת העלייה לקברי קדושים ולהתנהגות של עולי הרגל בקרבם. מקצת הרבנים, ובעיקר בקרב הזרם הליטאי ובקרב העדה החרדית, אוסרים על השתטחות על קברי צדיקים ועל בקשת בקשות אישיות מהם, בהסתמכם על הפסוקים הנוגעים לאיסור על כישוף ועל פנייה לאובות וידעונים: "לא ימצא בך... דורש אל המתים... כי תועבת ה' כל-עושה אלה" (דברים יח י-ג). עם זאת ניתן לומר כי בעבר הסתייגו יותר קבוצות זרמים בחברה החרדית מביקור בקברי צדיקים, אולם קולם נדם, וכיום רווח המנהג בקרב רוב הזרמים והחסידויות. (פז, אלמוג ואלמוג 2008).

על אף הלגיטימציה והפופולריות של קברי הצדיקים במגזר החרדי, רק 16% מכלל המבקרים בקברי הצדיקים בגליל נמנו עם אנשי מגזר זה, ואילו כ-60% מהם נמנו עם המגזר החילוני-מסורתי (קולינס-קריינר 2006; קולינס-קריינר ואורבך-יוזגוף 2009). ההסבר לכך נעוץ ככל הנראה במיתוגם של קברי הצדיקים בגליל כמקומות שכלל האוכלוסייה צריכה לבקר בהם, ובהיותם פופולריים במיוחד בקרב האוכלוסייה המסורתית-חילונית. נוסף על כך יש לדעת, כי בקרב החרדים קיימת היררכיה ברורה ומוגדרת לגבי המעמד של קברי הקדושים, ובעוד קברים מסוימים הם בראש המדרג בשל קונסנזוס כלשהו כלפיהם (קברי האבות, קבר האר"י ועוד), אחרים משתייכים לנישה מסוימת והם תלויי חסידות וקבוצה, ועל כן מספר המבקרים בהם מוגבל (קבר ר' נחמן לחסידי ברסלב, קבר ר' ישראל אבוחצירא, המכונה הבבא סאלי, לחסידיו, וכדומה). העלייה לקברי תנאים, אמוראים וצדיקים למיניהם (ובהם ר' יוחנן בן עוזיאל, ר' שמעון בר יוחאי, ר' נחום איש גמזו ואפילו חנה ושבעת בניה האגדית) הפזורים לרוב בגליל ובאזור יהודה פחות מקובלת במגזר החרדי, אך רווחת במגזר המסורתי-חילוני – שבעינינו נודעת לדמויות אלה חשיבות מיסטית-נסית. במקומות אלה בדרך כלל נמכרים חפצים המוצגים כבעלי סגולות ריפוי, פריון וכדומה (אורבך-יוזגוף ואורבך 2011).

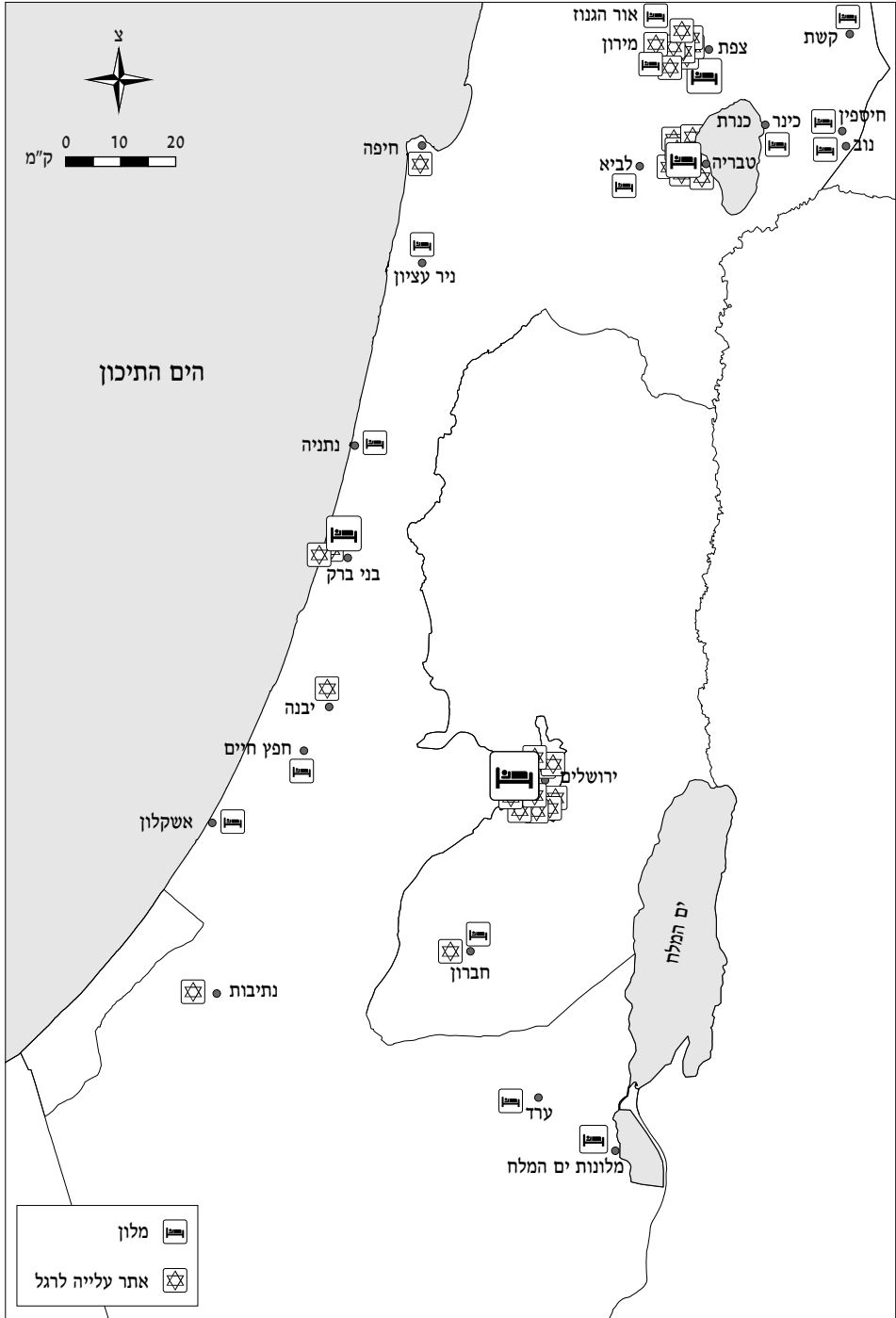
זאת ועוד: מדוח תיירות במגזר החרדי משנת 2007 שהוכן בעבור משרד התיירות עולה, כי רק 18% מהמרוואיינים החרדים ביקרו בקברי צדיקים במהלך אותה שנה, ושבסך הכול כ-25% ביקרו באתרי העלייה לרגל. עוד נכתב בדוח התיירות, כי על השאלה מהי דרגת החשיבות שהמרוואיינים מייחסים להמצאות קברי צדיקים באזור הטיול שלהם, 45% ענו "חשוב" ו"חשוב מאוד", ו-40% ענו "לא חשוב" (משרד התיירות 2007) (מפה 25).

סוגי תיירות בחברה החרדית

מחקרים שנערכו בעשור האחרון מעלים, כי זה כבר כשני עשורים שחרדים יוצאים למגוון מטרות תיירותיות שאינן דתיות. להלן סוגי התיירות הנפוצים במגזר החרדי כיום, לפי מטרת המבקר (משרד התיירות 2007; קלין-אורון 2007; 2005; Klin-Oron 2005; Cahaner and Mansfeld 2012; Mansfeld and Cahaner 2012):

- **תיירות נופש וביילוי:** נפוצה בחברה הכללית כל השנה, ואילו במגזר החרדי היא מקובלת בעיקר בתקופת "בין הזמנים"¹⁹. הכוונה בעיקר לביילוי ונופש בחופי הים, בבריכות, במרכזי ביילוי (קניונים), במתקני שעשועים ופנאי ובגני שעשועים. בחלק מחופי ישראל הוקצו חופי רחצה נפרדים לדתיים, בחלק מהבריכות נהוגים ימי רחצה נפרדים לגברים ולנשים, ויש בתי מלון שמקיימים בבריכה שעות פעילות נפרדות לאוכלוסייה החרדית. בשנים האחרונות, מקצת המשפחות ששוהות במלונות ובאתרי הנופש החילוניים פחות מקפידות בענייני צניעות והפרדה מגדרית בכל הגילים. הפרדה זו, שמוצבת כמעין חומת מגן במהלך שגרת חייהם, מתמתנת (ברמה זו או אחרת) במהלך הנופש, הן בשעת הסעודה, הן בשעת הטיול ואפילו בשעת הרחצה בבריכה ובים (משרד התיירות 2007; Mansfeld; Cahaner and Mansfeld 2012; Klin-Oron 2005 and Cahaner 2012).
- **תיירות מגדרית:** נופש המבוסס על הפרדה בין המינים. במסגרת תיירות זו יוצאות חבורות של חסידים עם האדמו"ר לבית הקיץ שלו, או שבחורי ישיבה מבלים במחנה קיץ ("קאמפ") ישיבתו, במטרה לצאת מהמסגרת הנוקשה של הישיבה כדי לנפש, הכול בפיקוח ובמגבלות מגדריות. במסגרת טיולי נשים הן יוצאות לנופש כדי לנוח ולהתאוורר מהמחויבות האינטנסיבית לתא המשפחתי ולילדים. במסגרת נופש זה מקיימות הנשים פעילויות כגון האזנה להרצאות, רחצה בים, הרקדות וטיולי טבע – ובעיקר זכות במרוגע מכלל פעילויות היום-יום (Cahaner and Mansfeld 2012; Mansfeld and Cahaner 2012).

19 תקופה של פסק זמן מלימודים. הידועה שבהן היא בשלושת השבועות שבין י' באב לראש חודש אלול. תלמידי הישיבות והאברכים מנצלים זמן זה לביילוי ונופש.

מפה 25: מוקדי העלייה לרגל ופריסת המלונות של האוכלוסייה החרדית בישראל

- **תיירות כפרית:** אהודה במיוחד על המגזר החרדי, השבע מהצפיפות המרחבית והחברתית במרחביו העירוניים (Mansfeld and Cahaner 2012). תיירות זו כוללת אירוח באזורים כפריים ובילוי בחיק הטבע, באתרי מים (נהרות, מעיינות ונחלים) ובמרחבים הפתוחים. לפי משרד התיירות, הבילוי באתרי הטבע נחשב למועדף ביותר על הנופשים החרדים. 34% מכלל הנופשים החרדים בשנת 2007 בילו ביערות (7%), באתרי מים (9%), בפארקים ובחיק הטבע (6%) ועוד (12%). יישובי הגליל, ובהם מירון, עמוקה, אור הגנוז וערי הקיט צפת וטבריה הם יעדים המשלבים בין הרצון לשהות בסביבה ירוקה ושופעת אתרי טבע לבין הצורך לשמור על הנורמות החרדיות. בקרב נופשים חרדים היוצאים לחופשות משפחתיות, מעמדה של תיירות הטבע והכפר גבוה יותר ומגיע לכ-40% מכלל הנופשים החרדים בישראל בשנת 2007 (משרד התיירות 2007).
- **תיירות מורשת:** מבוססת על ביקור תיירים באתרים בעלי משמעות היסטורית, תרבותית ולאומית. תיירות זו הולכת וצוברת תאוצה במגזר החרדי ובמסגרתה פוקדים החרדים מוזאונים (יד ושם, מוזיאון ישראל), אתרי עתיקות (עיר דוד, מצדה, מצודת צפת) ומקומות בעלי חשיבות היסטורית (העיר העתיקה בצפת, טבריה, זכרון יעקב, ירושלים). כ-10% מכלל הנופשים החרדים לקחו חלק בתיירות זו בשנת 2007 (שם).
- **תיירות בריאות ומרפא:** מבוססת על ביקור באתרים שמיוחסות להם סגולות מרפא בזכות אוויר צלול הבריא לנשימה ומים תרמיים לשיקום הגוף והנפש (חמי יואב, חמת גדר, ים המלח, צפת). בים המלח ביקרו 7% מכלל החרדים שנפשו בשנת 2007, בצפת 3% ובטבריה 21%.
- **תיירות אתגרית:** כוללת פעילויות ספורטיביות הקשורות בנוף הטבעי (רפטינג, צניחה, שיט, טרקים ועוד). מזהה בעיקר עם נופשים חרדים צעירים שיוצאים לחופשה במסגרת מגדרית (גברים בעיקר). מדובר בצעירים חרדים, לרוב רווקים, היוצאים בעיקר בימי הקיץ לטרקים ולטיולי ג'יפים בנגב ולשיט ורפטינג ברמת הגולן. תיירות זו עולה לכותרות כמעט מדי קיץ בעקבות אירועים של צעירים חרדים המאבדים את דרכם במדבר או נפגעים בפעילויות ספורטיביות. החשיפה לפגיעות אלו נובעת במידה רבה מחוסר ידע ומודעות כלכלי התנהגות בסיסיים ולצורך בהקפדה על אמצעי זהירות ובטיחות בשטח. הנערים החרדים אינם חברים בתנועות נוער (בהם החשיפה לטיולים ולפעילות שטח גבוהה) והם לומדים במסדות שהמודעות לסיוור ותיוור בהם נמוכה. נערים חרדיים רבים יוצאים לטיולים אלו במסגרות לא מאורגנות ולעתים אפילו בהיחבא, כך שהשילוב בין חוסר ניסיון והתארגנות לקוייה עשוי להוביל לתאונות (שם).

• **תיירות עסקית:** גידול האוכלוסייה החרדית והתפזרותה במרחב הובילו להקמתן ולהתבססותן של חברות, מוסדות ועמותות ארציות ובין-לאומיות במגוון תחומים חברתיים וכלכליים, שמרכזיהן לרוב בחו"ל ובמידה פחותה יותר בבני ברק ובירושלים. תיירות זו, המזוהה בעיקר עם בעלי עסקים, נפוצה במגזר החרדי בעיקר במסגרת תיירות החוץ (לרוב צפון אמריקה ואירופה) ופחות במסגרת תיירות פנים (שם).

לעתים קרובות, נופשים חרדים משלבים בחופשתם יותר מסוג תיירות אחד. למשל, בעת ביקור במירון הם יכולים ליהנות מנופי הגליל, מסיור בנחל עמוד וביערות הגליל, וגם לפקוד קברי צדיקים בסביבה, בתי כנסת ואת הישיבה הגדולה במירון שבמתחם הרשב"י. בהדרגה ובעקבות חודרים סוגי תיירות חילונית לחברה החרדית, אך נוצק לתוכם תוכן "תורני וכשר" המחזק את הרלוונטיות ואת הלגיטימציה שלהם בקרב הנופשים (Cahaner and Mansfeld 2012; Mansfeld and Cahaner 2012).

מאפייני התיירות החרדית

בשנת 2004 פרסם מכון גיאוקרטוגרפיה ממצאים מסקר מקיף שערך בעבור משרד התיירות, ולפיהם בשנים 2001–2004 יצאו לנופש 56% ממשקי הבית במגזר החרדי. מבין אלה שלא יצאו לנופש, 64% ציינו כי לא עמדו לרשותם האמצעים הכלכליים הדרושים לכך, והיתר השיבו כי נמנעו מיציאה לנופש מטעמי כשרות וכי טוב להם בבית. כ-66% מהנופשים שרואיינו סיפרו שבחרו בקיץ ובעיקר בתקופת "בין הזמנים" כתקופה ההולמת ביותר יציאה לנופש. שיעור דומה מהנופשים בחרו בימי חול כימים המועדפים לכך. רוב הנופשים ציינו כי השיקול העיקרי בבחירת מקום הנופש הוא יופיו, ורק לאחר מכן מחירו וקרבתו למקומות קדושים. יתר על כן, רק 57% מהנופשים לפי אותו סקר העדיפו חדר אירוח ללא טלוויזיה. ליתר הנופשים לא הייתה בעיה עם הימצאות טלוויזיה, ובלבד שתכניה יוגבלו לאורח החיים החרדי במהלך החופשות המשפחתיות. מנגד, בחופשה הזוגית שילוב טלוויזיה בלא מגבלת תכנים בחדר הנופש היא בגדר תנאי הכרחי (דגני ודגני 2004).

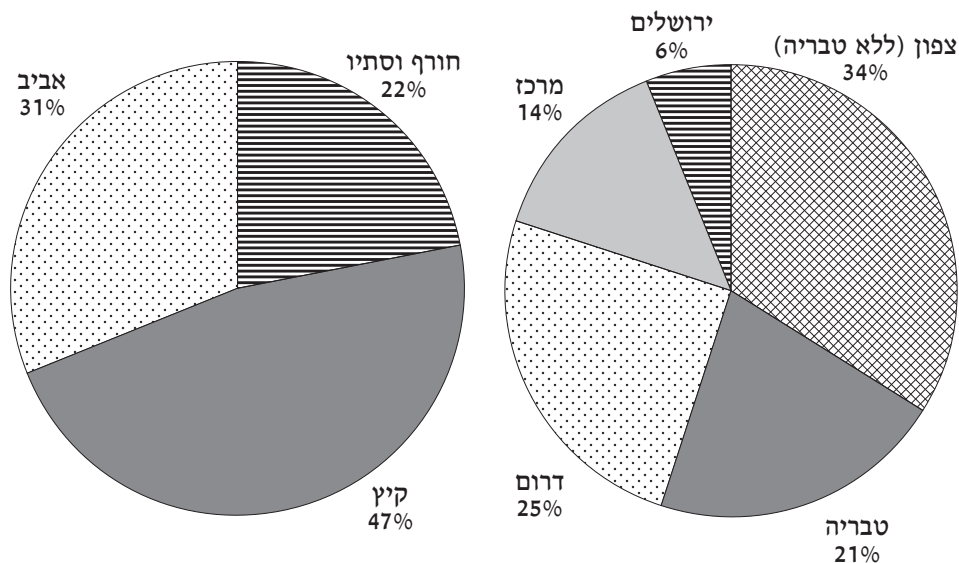
לפי דוח תיירות במגזר החרדי משנת 2007 שהופק בעבור משרד התיירות, שיעור משקי הבית החרדיים שיצאו לנופש נותר יציב ועמד על 56%. ביתר פירוט, יצאו לנופש יותר גברים צעירים בעלי הכנסה גבוהה מאשר נשים, גברים בעלי הכנסה נמוכה ומבוגרים. התמונה המצטיירת מדוח התיירות היא, שככל שהבילוי מורכב ויקר יותר, כך החרדים פחות ופחות משתתפים בו. לדוגמה, 50% מהחרדים יצאו לטיול יומי שאינו כרוך בלינה באותה שנה, ורק 17% מהם יצאו לנופש בחו"ל באותה שנה. הגורמים הראשיים לאי-יציאתם של החרדים לנופש, לפי הדוח, הם היעדר תקציב, היעדר זמן פנוי והעדפת הבית על פני מקומות אחרים. קצת יותר מחצי מהנופשים החרדים העדיפו באופן מובהק לצאת לחופשה בצפון הארץ (57%) ובייחוד בטבריה, ובה ביקרו בשנת 2007 21% מהם. רק

חמישית (20%) בחרו לנפוש בגוש דן ובירושלים, שלפי תפיסתם הם מופְּרָים, צפופים, אורבניים, נעדרי אטרקציות ובעלי מובהקות חילונית. יתרה מזו, מכיוון שמוצאם של רבים מהחרדים הוא מאזורים אלה, נטייתם המובנת היא לחפש מרחב שונה לשם יציאה מהשגרה. כזה הוא גם אזור דרום הארץ, המועדף על כ-25% מכלל הנופשים החרדים. באזור זה, היעדים העיקריים הם ים המלח, מדבר יהודה ואף אילת (בעיקר אברכים צעירים). בולטים בהיעדרם מרשימת האזורים והיעדים המועדפים על הנופש החרדי הם אזורי יו"ש, ותל אביב וסביבותיה. אשר לחיפה וערי החוף נתניה ואשדוד, יחס הנופש החרדי אליהן אמביוולנטי וחופשתו בהן מוגבלת למרחבים החרדיים ולחופי הרחצה הנפרדים (משרד התיירות 2007; Cahaner and Mansfeld 2012) (תרשים 22).

על ההשתרשות של תופעת התיירות בחברה החרדית מלמדת בין השאר בדיקת מספר הפעמים בשנה שהחרדי יוצא לנופש. לפי נתוני משרד התיירות לשנת 2007, כ-60% מהחרדים יצאו לנופש פעם אחת, וכ-40% יצאו יותר מפעמיים. כשני שלישים (64%) מהיציאות לנופש נמשכו לכל היותר יומיים. נראה שבכל הנוגע לתיירות הזוגית, ההורים היוצאים לנופש מוגבלים בזמן הן בגלל הילדים, הן בגלל הצורך לשוב הביתה לקראת שבת. ככלל, בכל סוגי ההרכבים – תיירות זוגית, משפחתית, קהילתית או מגדרית – תקופת הקיץ היא המועד המועדף על החרדים ליציאה לחופשה ביטוי נוסף להשתרשות תרבות הנופש בחברה החרדית אפשר למצוא בנתוני מקום הלינה של הנופש החרדי. 61% מהחרדים שנפשו בשנת 2007 לנו במהלך חופשתם בבתי מלון. בקרב היוצאים לחופשה זוגית נתון זה היה גבוה אף יותר (75%) (פז ואחרים 2008; משרד התיירות 2007; Cahaner and Mansfeld 2012) (תרשים 23).

תופעה מעניינת נוספת, אם כי שולית בהיקפה, בנושא הלינה במסגרת הנופש קשורה בהתפתחות טווח רחב של חלופות למלון. מדובר בלינות של חרדים בדירות נופש, בקיבוצים, בצימרים, בהוסטלים לצעירים וכיו"ב. אולם רוב העדפות אלו חלות רק על 3%-5% מכלל העדפות הלינה של הנופשים החרדים, צימרים (18%). נוסף על שהייה בבתי המלון החרדיים הקלאסיים והמוכרים בנתניה (גלי צאנז), במירון, בצפת (מלון רון), בטבריה (מלון אריסטון), בירושלים (מלון פרימה פאלאס) ואחרים, גוברת בשנים האחרונות המגמה לנפוש בבתי מלון חילוניים (דן, הילטון, קלאב הוטל ואחרים) (מפה 25). מלונות אלו ממוקמים הרחק מהקהילה ומהאווירה הדתית-חרדית, וכוונת השוהים בהם היא לבלות וליהנות מהיצע האטרקציות והשירותים העשיר והמגוון שמוצע בהם בלא צורך לחשוש מעינו המשגיחה של בן הקהילה והשכן ומכל לחץ חברתי אחר. בתי המלון החילוניים ברחבי הארץ כבר מכירים את המגמה החדשה, וברבים מהם מוצעים מסלולי לינה ונופש ייעודיים למגזר החרדי. לרוב, לנופש בבית מלון חילוני יוצאים בעיקר זוגות (משרד התיירות 2007; קלין-אורון 2007; Cahaner and Mansfeld 2012).

תרשים 22: אזורי נופש מועדפים על הנופש החרדי, 2007, מקור: אתר משרד התיירות
תרשים 23: מועד מועדף לציאה לנופש במגזר החרדי, 2007, מקור: אתר משרד התיירות

אחת הדרכים הזולות והעממיות לביילוי חופשה משפחתית באווירה חרדית היא באמצעות חילופי דירות. כך למשל, משפחה מאשדוד הרוצה לנופש בירושלים תחליף את דירתה למשך ימים אחדים בדירה של משפחה מהעיר. הרעיון נועד להבטיח לינה וביילוי בלא חשש לבוא לידי פיתויים ולעבור על איסורים הכרוכים בביילוי במלונות ובמסעדות. חילופי דירות מקובלים בעיקר בקרב הפלגים השמרניים והקיצוניים בחברה החרדית, המקפידים על התבדלותם גם בעת צאתם לחופשה. לפי סקר התיירות משנת 2007, כ-10% מלינות הנופש החרדי התבצעו במסגרת חילופי דירות והשכרת דירות של משפחות חרדיות. הדבר זכה בשנים האחרונות לעידוד ולתמיכה מרבני המגזר החרדי, שמנהג זה הוא בעיניהם בבחינת הרע במיעוטו. רוב המחליפים דירה עושים זאת בתקופת החגים ובמסגרת חופשה משפחתית עם הילדים (Cahaner and Mansfeld 2012; Mansfeld and Cahaner 2012).

בחירת יעד הנופש, ואף ההחלטות על הרכב החופשה, מועדיה ומשך הזמן שיוקצה לה, מתקבלות על ידי שני בני הזוג במשותף. רוב החרדים מעדיפים, על פי עדותם בסקר התיירות הנ"ל, לתכנן את חופשתם באופן עצמאי (73%), ורק כרבע (27%) בוחרים במסגרת מאורגנת. מטבע הדברים, למחיר החופשה משקל מכריע בבחירה אם לצאת או לאו. 87% מהנופשים החרדים ציינו כי המחיר והמבצעים שמציעים אתרי התיירות למיניהם הם שיקול חשוב בבחירתם לצאת לנופש. בדומה לכך, כשלושה רבעים (74%) ציינו כי פעילות המותאמת לילדים אף היא שיקול חשוב בבחירתם לצאת

לנופש. משקל נמוך במקצת (58%), ייחסו הנשאלים לקלות ההגעה בתחבורה הציבורית (משרד התיירות 2007).

בסקר תיירות פנים שנערך בשנת 2010 בעבור משרד התיירות על ידי מכון גיאוקרטוגרפיה נמצא, כי ל-52% מהחרדים הנופשים היה חשוב שהאתר שהם מתארחים בו ישמור על איכות הסביבה. נתון מפתיע זה, הנמוך במקצת מהממוצע הישראלי (63%) מעיד על התפתחות התודעה התיירותית בקרב הנופש החרדי, שבהדרגה נחשף להשקפות תיירותיות מתקדמות שהן חילוניות במהותן, ואימץ אותן. מן ההיבט הכלכלי נמצא כי לנופש החרדי חשוב יותר להשיג מבצעים ודילים (75%) מאשר לנופש הישראלי הממוצע (54%), וכי הוא מעדיף באופן מובהק במהלך חופשתו המשפחתית נופש על בסיס פנסיון מלא (דגני ודגני 2010).

התיירות החרדית: תכנון ופיתוח

ענף התיירות והנופש החרדי בישראל מגלגל עשרות מיליוני שקלים מדי שנה. במסגרתו מועסקים באופן ישיר יותר מ-1,000 יועצים, סוכני נסיעות, מדריכי טיולים ועובדי מלונאות והסעדה בכל רחבי הארץ. יותר מתריסר סוכנויות נסיעות המתמחות בתיירות פנים וחוץ לציבור החרדי. רוב הסוכנויות ורבים מנותני השירותים בענף התיירות החרדי מרוכזים בבני ברק ובירושלים. לנוכח הביקוש הגובר התחילו יזמים חרדים בשנים האחרונות לפרסם מדריכי טיולים ומדריכים פרסומיים לפי רוח ההלכה המותאמים לאורח החיים החרדי (פז ואחרים 2008)

התפתחותו המואצת של ענף התיירות החרדי עודדה יזמים, מלונאים, אנשי עסקים, אנשי אקדמיה וגופי מחקר להשקיע במוצר הכלכלי "תיירות חרדית". גם המדינה מזהה בשנים האחרונות את הפוטנציאל הכלכלי הגלום בעידוד ובפיתוח התיירות הפנים-החרדית. במחצית הראשונה של עשור ה-2000 התחיל משרד התיירות לממן מחקרי גישוש בנושא הרגלי הצריכה התיירותיים של החרדים, ומאז הוא עוקב אחר ההתפתחויות והשינויים בענף ואף מעמיד משאבים תקציביים וכוח אדם לשם פיתוח ועידוד תיירות. במסגרת זו משקמים ומשפצים תשתיות ומבני דת למען תיירות המגזר החרדי: סלילת דרכי גישה לקברי צדיקים בגליל וביערות קק"ל, תכנון כפר תיירותי ביישוב החרדי אור הגנוז, מתן עדיפות לבניית מלון באזור הר מירון, שיפוץ בית הקברות העתיק בצפת, שיפוץ מערת אליהו הנביא בחיפה ועוד.

יש להניח, שהביקוש הגובר לתיירות חרדית והתפתחות תודעת הפנאי והבילוי בקרב החרדים, בד בבד עם הגידול של אוכלוסיית החרדים בישראל, יגבירו את העיסוק בתחומים אלה ברמה הפרטית והממשלתית, ובעתיד נראה יותר תשתיות תיירות המטפחות את הצביון החרדי ואורחותיו. פיתוח כזה יסייע בהגדלת היצע המשרות במגזר החרדי ובהזרמת הון אליו.

סיכום

עלייה לרגל ויציאה משגרת החיים מוכרת בחוגים החרדים. לעומת זאת, בילוי ועיסוקי פנאי כפי שהתגבשו בתרבות החילונית לא חדרו ליהדות החרדית אלא בעשורים האחרונים. בארצות הברית מקובלים מחנות קיץ באזורי נוף וטבע, לשם נוהגים לצאת אברכים עם האדמו"ר שלהם. בישראל ניכרת בשנים האחרונות עלייה בבילויי בתיירות ונופש, לא רק באתרים מגזריים אלא גם בבתי מלון חילוניים יוקרתיים, וחלקם מתאימים את עצמם לדרישות המגזר. מסקרי תיירות עולה, כי החרדים נמשכים לנופש בחיק הטבע והרחק מירושלים ומבני ברק הסואנות. נופש בגליל, למשל, מאפשר שילוב של טיול, ביקור באתרים קדושים ומנוחה. במקומות הנופש הכלליים ניכרת אף "מתירנות" כלשהי של חרדים בימי הנופש, כגון שכירת חדר עם טלוויזיה בנופש זוגי ורחצה בבריכה מעורבת. תרבות הפנאי החרדית בישראל מתפתחת במהירות והצפי הוא שבעתיד יראו יותר ויותר מקומות ומסלולי נופש ייעודיים לחרדים, ושתייה בכך אף תעסוקה לאנשי המגזר.

פרק י' – החברה החרדית והמרחב הווירטואלי

החברה החרדית, אורחותיה, תרבותה ומאפייניה החברתיים השתנו עד בלתי הכר עם מהפכת הטכנולוגיה והמידע. מהפכה זו, שהתחילה אחרי מלחמת העולם השנייה באירופה ובארה"ב, מקיפה כיום את כל קצות תבל וחוללה שינויים מרחיקי לכת במבנה החברתי של חברות מפותחות ומתפתחות, בתודעה החברתית והתרבותית, במבנה המשפחתי המסורתי, בכלכלה ואף בדת. רוב העולם אימץ בחום בהסתייגות או קיבל בכניעה שתיים מההמצאות הגדולות ביותר בנות זמננו בתחום המידע, המחשב האישי ורשת האינטרנט.

בישראל, היציאה לשוק העבודה והרצון לשפר את רמת החיים ולהשתלב במארג החברתי והכלכלי הובילו חרדים רבים ולעתים אף אילצו אותם להשתמש בכלים הכלכליים החדשים שבאמצעותם נפתח לפנייהם צוהר להזדמנויות כלכליות, תעסוקתיות וחברתיות חדשות. בעשור האחרון לחלה לחברה החרדית השימוש ברשת האינטרנט ובעיקר אל הצעירים שבה ואל מי שמשולבים בענפי השירותים השונים במשק. אימוץ האינטרנט על ידי החברה החרדית נבע לרוב מתוך צורך תעסוקתי-כלכלי ומהצורך לנדוד מהמרחב הקהילתי הנתון לפיקוח אינטנסיבי אל המרחב האינדיבידואלי הפרוי. חלוצי האינטרנט בחברה החרדית נעשו בחלוף השנים לקהילות וירטואליות ולכוח כלכלי וחברתי חזק, המאיים כיום על חומותיה של החברה החרדית, שעד כה נמנעה מהשימוש באמצעים מודרניים וטכנולוגיים רבים (הורוביץ 2000; למ"ס: הסקר החברתי 2009, 2011; מלחי 2009; צפירי 2001).

המחשב והאינטרנט תפסו את החברה החרדית לא מוכנה להתמודדות עם השלכותיהם על החברה ועל חומת המגן שלה, שעמדה כסלע איתן במבחנים רבים במשך כ-200 שנה והצליחה למנוע את חדירתם של חידושים שנראו לה כחוטאים ומחטיאים את הרבים. משהתברר עומק השפעתם של האינטרנט והמחשב על עולם הערכים החרדי ועל הקהילה החרדית, על צבינה ועל לכידותה, כבר היה מאוחר מדי. אמנם, בשנת 2000 נאסר האינטרנט בחברה החרדית באיסור חמור ותואר על ידי מועצת גדולי התורה כסכנה איומה ושוות ערך לסרטן. אדמו"רים ורבנים המשיכו לפרסם בסוף העשור הראשון לשנות ה-2000 פסקוילים (כרזות על קירות) ארסיים וחמורים במיוחד בגנות השימוש במחשב ובאינטרנט, אך השימוש בו ממשיך לגדול בתוך הציבור החרדי, ומספר אתרי התוכן ושירותי האינטרנט המוצעים לבני מגזר זה רק הולך וגדל (אלאור ונריה 2003; מלחי 2009).

בבתים חרדיים רבים המחשב וההתחברות דרכו לרשת האינטרנט הם כבר חלק בלתי נפרד מהווי החיים. חרדים רבים מבין המפרנסים נעזרים במחשב במהלך עבודתם, ותקליטורים ודיסקים רבים של מוזיקה וסרטי קולנוע שנועדו לחרדים הופקו ויועדו לצפייה באמצעות המחשב. זאת ועוד: בני הדור הצעיר במגזר התחברו לאינטרנט דרך הטלפון הנייד, דרך האיפון ודרך חנויות האינטרנט-קפה הפזורות ברחבי הארץ מחוץ למרחבים החרדיים (אוהיון 2010; אלאור ונריה 2003; היון 2010).

בלית ברירה גיבשה ההנהגה החרדית פתרונות שייסעו ל"חדש" ה"אסור מן התורה" לקבל הכשר. הוקמו חברות ופותחו תוכנות לסינון אתרים ואתרי תוכן חרדיים מתחרים, שהציעו למשתמש ליהנות מהטכנולוגיות החדשות בלא צורך לצאת מהמסגרת החרדית. חלק מהנימוקים לכך היו תכליתיים ואסטרטגיים, בבחינת הילחם במודרנה באמצעות המודרנה. כך, במהלך העשור הראשון למאה ה-21 התגבשה בקרב הנהגה החרדית ההבנה, כי למחשב ולאינטרנט יש חלק חשוב בחייהם ובהווייתם של חרדים רבים, לא רק לצורכי לימוד, עבודה ופנאי אלא גם להפצת התורה ברבים. נכון לעת כתיבת דברים אלה, כ-50% מבני 20 ומעלה במגזר החרדי משתמשים במחשב, ו-65% מביניהם גולשים באינטרנט. סביר להניח ששיעור המשתמשים הבוגרים גדול יותר, שלא לדבר על הצעירים, שבקרבם שיעור המשתמשים במחשב ובאינטרנט גבוה מאוד (ואוחיון 2010; אלאור ונריה 2003; למ"ס: סקר חברתי 2009, 2011; למ"ס: שנתון סטטיסטי לישראל 2011; מלחי 2009ב).

התפתחות האינטרנט ה"כשר"

אינטרנט "כשר" הוא כינוי לגישה מוגבלת ומצונזרת (במידה זו או אחרת) לשירותי אינטרנט, כך שהגולש החרדי לא ייחשף לתכנים העשויים לדעת ההנהגה החרדית לערער אותו, לסכן אותו ולחשוף אותו לאתרים אסורים, כגון אתרי פורנוגרפיה ואלימות, ולתוכני "כפירה ורהור". השימוש באינטרנט הכשר, שבדיעבד קיבל הכרה של רבנים ואדמו"רים רבים ובהם האדמו"ר מבעלז, האדמו"ר מגור, רבני ברסלב, רבני חב"ד, חלק מרבני ש"ס ואחרים, מאפשר לגולש החרדי להשתמש בדואר האלקטרוני, לפרסם מידע, להוריד קבצים, לקנות ברשת, לשלם ברשת, לשאוב מידע לצורכי לימודים ועבודה ועוד, וגם זה כשלעצמו יוצר שינוי באורח החיים.

כיום פועלות בישראל חמש חברות מרכזיות ל"הכשרת" אינטרנט בעבור המגזר החרדי. הבולטת שבהן, שנרכשה בחלקה על ידי חברת נטויז'ן, היא אינטרנט רימון. מלבדה פועלות בשוק החברות אתרוג, הנחשבת לקפדנית ולמחמירה במסלולי הסינון שלה, מורשת ונתיב (פרג 2007).

ואולם, מחוץ למרחב החרדי פועלות חנויות אינטרנט-קפה דיסקרטיות, וכיום גם אפשר לגלוש באינטרנט בטלפון הנייד (אייפון, דור שלישי) בלא חשש ובאופן דיסקרטי, מה גם שמחיר המכשירים הללו הולך ויורד. במקומות עבודה ובמוסדות לימוד רבים שבהם מועסקים ולומדים חרדים עליהם להשתמש ולהיעזר בשירותי המחשב והאינטרנט. להערכת בעליו של אתר האינטרנט "שמור את עיניך" (www.guardyoureyes.org), העוסק ב"גמילה ממראות אסורים באינטרנט", "מתוך כלל הגולשים באינטרנט פתוח, כ-80% ראו מראות אסורים, ואחוז המתמכרים עשוי להגיע ל-50%"²⁰.

20 הבעלים בחר שלא להזדהות בשמו המלא וציין שם בדוי (יעקב). ראיין אותו יחזקאל דבורי, כתב באינטרנט רימון, חברה לסינון תכנים ואתרים בעבור המגזר החרדי. ראו www.guardyoureyes.com/GUE/PDFs/rimon.pdf

טבלה 22: שימוש במחשב ובאינטרנט בקרב בני 20 ומעלה במגזר החרדי, 2009

מטרות השימוש במחשב (מתוך סך המשתמשים במחשב)	מקום השימוש במחשב		סוג הפעילות המבוצעת באינטרנט (מתוך סך הגולשים ברשת)			קניית	קבוצות דיון	אימייל	חיפוש מידע	בעבודה	בבית	משחקים	הורדת קבצים	לימודים	עבודה
	בבית	בעבודה	בבית	בעבודה	בבית										
חרדים	67.6%	43.9%	88.6%	81.7%	22.4%	30.4%	60.2%	51.4%	42.5%	23.7%	67.6%	42.5%	51.4%	60.2%	
סה"כ אוכלוסייה	90.6%	51.5%	94.9%	87.7%	51.9%	30.7%	60.5%	43.7%	59.6%	40.8%	90.6%	59.6%	43.7%	60.5%	

מקור: הסקר החברתי, למ"ס 2011 בתוך: בני 20 ומעלה לפי שימוש במחשב ובאינטרנט ולפי תכונות נבחרות

הנתונים בטבלה 22 מלמדים, כי רק כ-67% מקרב החרדים משתמשים במחשב בביתם (בחברה הכללית השימוש מגיע ל-90%). ממצא זה משקף מחד גיסא את האיסור החמור ואת החשש במגזר החרדי להכניס את המחשב אל תוך הבית, ומאידך גיסא מצביע על עומקה של חדירת הטכנולוגיה לתוככי החברה החרדית ואת כישלון ההנהגה הרבנית בניסיונה לבלום חדירה זו. מעניין לציין שמבחינת השימוש במחשב לצורכי עבודה, שיעור המשתמשים בקרב הישראלים הלא-חרדים (60.5%) והחרדים (60.2%) דומה.

מבחינה מגדרית, רוב הגולשים מהמגזר הם גברים, אך לפי מצגת שיווקית של האתר "בחדרי חרדים", גולשות חרדיות הן כ-45% מסך הגולשים בו. כך או אחרת, נראה כי גם מספרן של הנשים החרדיות הגולשות, חרף ההפליה המגדרית, נמצא במגמת עלייה. זאת ועוד: לפי אותה מצגת שיווקית, 75% מהגולשים הם גילאי 23-50, בעלי משפחות ובעלי מודעות צרכנית, ליברלים בהשקפותיהם ורואים עצמם כחלק ממדינת ישראל וממוסדותיה (אתר בחדרי חרדים 2011) (טבלה 23).

טבלה 23: מדדים טכנולוגיים השוואתיים ביישובים חרדיים נבחרים, 2008

מדדים טכנולוגיים	אלעד	בני ברק	מודיעין עילית	עמנואל חב"ד	כפר עילית	ביתר יערים	קרית יסודות	קריית ביאליק
משתמשים באינטרנט (ב-%)	55.2%	50.8%	24.7%	47.2%	50.1%	35.7%	69.9%	97%
בעלי מחשב אישי (%)	53.8%	47.5%	35.1%	42.3%	78.6%	40.4%	79.2%	72%
טלפונים ניידים בממוצע למשפחה	1.9	1.7	1.6	1.6	2.1	1.9	2.3	2.1

מקור: למ"ס: מפקד האוכלוסין 2008, מבחר יישובים. להרחבה ראה: אתר הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה

אתרים חרדיים ברשת

מאפייני הגלישה של החרדי באינטרנט לפי ממצאי הסקר החברתי האחרון דומים לאלה של גלישת הישראלי הלא-חרדי. בשני המקרים, הסיבה העיקרית לגלישה היא לצורך קריאת דוא"ל (E-mail) ולשם חיפוש מידע (אתרי חדשות, Google ועוד). כלי אינטרנט חובקי-עולם, מסממני הגלובליזציה, החילוניות והמערביות, כגון Youtube ו-Facebook משמשים את החרדים להעלאה לרשת של

קטעי תפילה, קטעי חזנות, קטעי אודיו של זמרים חרדים, הרצאות והטפות לחזרה בתשובה, דרשות, קטעי לימוד, שיעורי תורה, קטעים מהילולות, חתונות וכיו"ב. בתחום זה יש דריסת רגל לכל הזרמים החרדיים, ועם זאת דומה כי לש"ס, חב"ד, גור ובעלזא בולטות ויתרון קל על פני הזרמים האחרים. בעשור האחרון הוקמו כמה אתרי תוכן גדולים ומנוע חיפוש "כשר", העונה לשם המתחכם "קוגל". אתרי התוכן החרדיים הגדולים ביותר הקיימים כיום ברשת, שההנהגה הרבנית טרם הסירה ואף לא הוציאה פסקוילים ואיסורים גורפים וחד-משמעיים נגדם, הם "כיכר השבת" שנוסד בשנת 2009, ו"בחדרי חרדים", שהוקם בהתבסס על קהילת משתתפי פורום בשם זה. בשני האתרים, שהם אתרי התוכן לחרדים היחידים ברשת, מוצע תוכן רוחני-תורני, חדשותי-אקטואלי, חברתי, כלכלי ותרבותי הדומה בכללותו לאתרי התוכן הכלליים (Walla, Ynet, NRG, Haaretz), אך כפוף לכללי הצניעות והצנזורה. תוכן זה מזכיר במידת מה את השבועונים החרדיים, אם כי הוא עשיר, מגוון ומתקדם יותר (הרוביץ 2000; היום 2010).

למרות כל זאת וחרף מאמצי האתרים החרדיים להכשיר את אתריהם לשיעיות רצונם של הרבנים, אלה מצדם אוסרים על צאן מרעייתם להיכנס אליהם וקוראים לסוגרם לאלתר, ובמקרה הטוב מתירים להשתמש בהם באופן חלקי ומוגבל בלבד. אחדים מבעלי האתרים החרדיים, כגון האתר "חרדים" צייתו לגדולי התורה וסגרו את אתרם (תרשים 24) אולם "כיכר השבת", הנמצא בשליטת אליעזר פישמן, מבעלי "גלובס", ו"בחדרי חרדים", הנחשב לגוף התקשורת החרדי החזק בישראל,

12:20 18/12/09

לאורם נלך ובקולם נשמע: האתר נסגר
בצער רב, בגאווה גדולה: אתר "חרדים" נסגר!

חצי שנה לאחר שהוקם, כשהוא בשיא כוחו והצלחתו, "חרדים" מתכבד להודיע על סגירתו. למרות ההפסד הכספי העצום, אנו נשמעים לגדולי ישראל ומקיימים את הציווי. בלי משחקים, בלי התחכמויות

גולשים נכבדים, חברים יקרים

לפני חצי שנה עלה אתר "חרדים" לאוויר, בגאווה רבה ותוך קביעת סטנדרטים חדשים בעולם החדשות החרדי. היום, בצער רב אך בגאווה ובכבוד, למרות ההפסד הכספי העמוק, אנו מכריזים על ציות מלא לגדולי ישראל. החל מרגע זה, אתר "חרדים" מפסיק את פעילותו ברשת האינטרנט.

עם כ-500 אלף גולשים מישראל מדי חודש ועוד כ-300 אלף מחו"ל, נהנים מאהדת כלל הזרמים והחסידיות והם משמשים דף הבית של כ-90% מכלל הגולשים החרדים ברשת.

במצב מעין זה, גינויי ההנהגה הרבנית, זעקותיה והחרמותיה רק ממחישים את הנתק והקרע שהולך ומתפתח בין האדמו"רים והרבנים לבין חלק ניכר מהציבור (ובעיקר הצעירים שבו), שאימץ את רשת האינטרנט ושילב אותה באורח חייו – במודע או מבלי משים. בעתיד צפויה ההנהגה החרדית לעמוד בפני מבחנה המכריע נוכח התחזקות האינטרנט במגזר החרדי ונוכח השפעתו על אורחותיה ועל אופן מחשבתם של החרדים ואף על מעמדם של הרבנים והאדמו"רים בכלל (פז ואלמוג 2008; בחדרי חרדים 2011)

פורומים וירטואליים בחברה החרדית

החרדים ממעטים לגלוש למטרות כתיבה בפורומים והשתתפות בצ'אטים ובקבוצות דיון כלליות, לטענתם הן מחשש לביטול תורה, הן מחשש לבוא לידי לשון הרע, אך מרבים להשתמש בפורומים שנועדו להם, ובהם עשרות קבוצות דיון, צ'אטים ופורומים פעילים. הבולטים והמרכזיים שבהם הם פורום "בחדרי חרדים", שנחשב לוותיק ולמרכזי ביותר; פורום "בעולמם של חרדים", הנמצא במרכז הפורומים הישראלי "הייד פארק", הן בענייני המציאות החרדית ובהבדלי ההשקפות בין הזרמים השונים; פורום "חרדים באמת", שאף הוא נמצא באתר "הייד פארק" (החילוני); פורום "חרדים" באתר "תפוז" (החילוני) נחשב לגדול ואהוד, ויש המגדירים אותו כצעד אחד לפני המעבר לחילוניות; "פורום אברכים" הפופולרי שנמצא באתר "רוטהנט" המזוהה עם הימין הרדיקלי וגולשים בו בעיקר חסידי חב"ד, חסידי גור וחרד"לים. בכל הפורומים הללו גולשים אלפי חרדים ומוצבות בהם מאות אלפי הודעות (אתר הייד פארק 2011; למ"ס: הסקר החברתי 2009, 2011).

מפתיע גלות כי באתרים הגדולים המזוהים עם החברה החרדית: "כיכר השבת", "בחדרי חרדים" ו"חרדים" הנחשבים למובילים בתחום האינטרנט, דווקא שם הפורומים מדשדשים או שכלל אינם קיימים. יוצא דופן הוא הפורום "בחדרי חרדים", שהחל את דרכו באתר החילוני "הייד פארק".²¹ בפורום זה הוצבו בשנתיים האחרונות יותר מ-150 אלף הודעות.

נראה שהגורמים העיקריים להצלחתם של הפורומים החרדיים באתרים החילוניים והעדפתם על פני הפורומים החרדיים באתרים החרדיים הם היעדר הפיקוח ותחושת החופש שהם משדרים. באתר החרדי עשוי הגולש לכתוב תכנים שעשויים להסגיר את זהותו ועל כן לרוב יבוטאו בפורום עמדות התואמות את התפיסות והדעות בחברה החרדית. מנגד, דומה כי תחושת האנונימיות שבאתרים

21 רבים מהפורומים באתר החרדי בחדרי חרדים הם למעשה קישורים מאתר הייד פארק החילוני. גם כיום ניתן לכתוב בפורומים השונים באתר בחדרי חרדים דרך הייד פארק, בלא כל צורך להיכנס לאתר החרדי.

החילוניים מאפשרת לחרדי לפשוט מעליו את גינוני הנימוס והכללים המקובלים במגזר ולבטא את עצמו ואת רעיונותיו באופן בטוח וחופשי יותר.

צ'אטים בחברה החרדית

ביטוי קיצוני וחרוף אף יותר להשפעה של הרשת ללא פיקוח וסינון על החברה החרדית ניתן למצוא בצ'אט, שהוא בעיקרו חלופה לשיח המתקיים בין אנשים בעולם הממשי. בצ'אט אפשר לשוחח על כל נושא עם מספר משתתפים בלתי מוגבל מכל מין וגיל. אמנם, צ'אטים באתרים החרדיים טרם קמו עד כה, ואולם בכל ריכוזי הצ'אטים הכלליים הגדולים ביותר באתרים תפוז, נענע 10, Goop ו-Walla קיימים חדרים ייעודיים בעבור האוכלוסייה החרדית, ומשתתפים בהם מאות ולעתים אלפי חרדים מדי יום. לא פעם חדרי הצ'אטים החרדיים הם המאוכלסים ביותר בכל הצ'אט כולו, ומספר המשתתפים בהם הוא הגבוה ביותר, לעתים בפער ניכר בהשוואה לחדרי צ'אט כלליים אחרים (עשרים פלוס, נשואים-נשואות, אהבה, בני נוער ואחרים). אחת הסיבות לפער זה היא שאפשר להגיע אל הצ'אטים השונים מכל מקום ובכל זמן, גם דרך הטלפון הנייד והאיפון, באופן דיסקרטי.

בחדרי הצ'אט החרדיים אין כל פיקוח וסינון. זוהי למעשה מובלעת וירטואלית ודיסקרטית לחלוטין, שאפשר לומר בה כול. אמנם לכאורה בצ'אט נאסר השימוש בלשון שאינה הולמת את אורח החיים החרדי, אך בפועל, בשיחות האישיות שמקיימים למשל חרדים וחרדיות זה עם זה – הכול פרוץ ונעדר גבולות.²²

אין כיום דרך ללמוד באופן מהימן ומעמיק על היקף החשיפה וההשתתפות של חרדים, גברים ונשים, בצ'אטים ובפורומים החרדיים באתרים החילוניים ובפעילות, אבל בהתבסס על נוכחות החרדים בצ'אטים, בפורומים, באתרי החדשות החילוניים וביתר ריכוזי הגלישה העיקריים ברשת הישראלית, דומה כי היקפם מגיע לאלפים. ייתכן שתמונה מדויקת ומלאה יותר לגבי מאפייני הגלישה של החרדים תגדיל את המספר בהרבה.

עם זאת חשוב להבהיר, כי תמונה המציגה את האינטרנט רק כמפלסם של החרדים לצורך פריקת עול ולמימוש חשקים וכמיהות האסורים במסגרת הקהילתית, היא תמונה מעוותת ומטילת דופי. לאינטרנט החרדי שימושים רבים נוספים, כך למשל הוקמו בעשור האחרון עשרות אתרים ל"קירוב לבבות", שתכליתם להחזיר בתשובה יהודים בישראל ובחו"ל. הם מופעלים לרוב על ידי חסידויות חב"ד וברסלב, אך גם על ידי ש"ס וקבוצות חרדיות-לאומיות. דוגמה לאתר מסוג זה הוא אתר

²² לרוב, השיחות הכלליות הן בעלות אופי מרוכך יותר ונתונות לפיקוח מנהלי החדר, המנסים למנוע ניבולי פה (האופייניים לכלל חדרי הצ'אטים). בשיחות הפרטיות בין משתתפי החדר (אחד על אחד), תוכן השיחות מקבל גוון אינטימי, מוחצן, ונושאים נעים מתמימים לחלוטין ועד לנועזים ביותר.

יהדות, עולם היהדות והקבלה – הכולל שפע רב של מידע בנושא חזרה בתשובה, התייחסות לעולם הבא ותיאורי "סכנות" הטמונות באורח החיים החילוני (אלאור ונריה 2003).

סיכום

המחשב ורשת האינטרנט, שנכנסו בשלב מאוחר יחסית לתוככי החברה החרדית ו"חטפו" עם כניסתם חרמות וגינויים רבים מצד ההנהגה הרוחנית ברוב הזרמים, הם כיום חלק בלתי נפרד מאורח חייהם של חרדים רבים. עשור קודם לכן הייתה זו נחלתם של חרדים ספורים בלבד, שהשתמשו באמצעי תקשורת אלה בהיחבא והרחק מהעין הפקוחה במקומות מגוריהם, או באמצעות היתר מיוחד שנתנו להם הרבנים. אמנם גם היום רק כ-50% מהחרדים משתמשים במחשב וכ-65% מהם גם גולשים באינטרנט, אך די בנתונים אלו כדי ללמוד על עוצמת החדירה של אמצעי תקשורת אלה לתוככי החברה החרדית המסוגרת, שדחתה עד כה בהצלחה רבה את רוב סממני המודרניזציה ובהם הטלוויזיה, הקולנוע והעיתונות החילונית. משעה שמנהיגים ורבנים, וגם בעלי אינטרסים, הבינו כי האינטרנט ואתריו מחלחלים לתוך החברה החרדית והם למעשה מובלעת חופש נטולת פיקוח ואולי אף מרחב של "פריצות" שקשה למנוע את השימוש בו, הם התחילו להעמיד לרשות אנשיהם אתרי תוכן חרדיים, מנועי חיפוש "כשרים", אתרי חדשות מסוננים – ומעל לכול מערכות מתוחכמות לסינון תכנים הנתפסים בעיניהם כבלתי הולמים ובלתי צנועים. זהו ניסיון להגביל ולצמצם את כוחה (ההרסני לדעתם) של מובלעת החופש הווירטואלית, ששערי הכניסה אליה רבים ומגוונים וזמינים לכול (מחשב, אייפון, טלפון נייד לסוגיו, אייפד וכו') והיא למעשה נמצאת או עשויה להימצא בכל בית חרדי ובשל כך יש הרואים בה איום על החברה החרדית כולה.

סיכום ומסקנות

שינויים רבים התחוללו באורחותיה של החברה החרדית בישראל מאז החלה את דרכה כקבוצת שוליים הומוגנית, מסוגרת וזעירה עת קמה המדינה ב-1948 ועד להשתלבותה במדורת השבת הישראלית והפיכתה לגורם דומיננטי, הטרוגני ובעל השפעה לאומית ומקומית. כיום מונה החברה החרדית, שבראשית ימי המדינה מנתה כ-50 אלף איש, יותר מ-800 אלף גברים, נשים וטף (פי 16 מבעבר), ומהווה כ-10% מכלל הציבור הישראלי. לצד הגידול המספרי התחוללו בחברה החרדית שינויים רבים לאורך השנים בתחומי החברה, הכלכלה, הדמוגרפיה, החינוך והפוליטיקה. רוב שינויים אלה, שתכליתם אימוץ דפוסים מערביים ומודרניים, חלו למורת רוחה של ההנהגה הרבנית החרדית, שבאופן מסורתי נחשבה ונחשבת לגורם המכריע והמעצב את אורח החיים של החרדים ואת סגנונם.

שהותם הממושכת של החרדים במרחב הישראלי איפשרה להם מחד גיסא לבטא את אמונתם ולקיים את אורחות חייהם כמעט באין מפריע, בעזרת תמיכה ומענקים מטעם ממשלות ישראל, ומאידך גיסא הובילה לביקורת ציבורית נוקבת בכל הקשור להסתגרותם המרחבית, ולרתיעה ממנהגיהם ומדפוסי חייהם. מצב זה, שבראשית תולדות המדינה היה מקוטב וקיצוני אף יותר, יצר תחושת בלבול בחברה החרדית והוביל להיווצרות סדקים בחומות המרחביות והחברתיות שהיא עצמה יצרה סביבה.

במרחב הישראלי, שלא כבמקומות אחרים ובתקופות אחרות, הרגישה החברה החרדית בטוחה יותר ונינוחה יותר לבטא את כמיהותיה ושאיופותיה ואף את רצונה להשליט את השקפותיה ואורחותיה. ואמנם, החברה הישראלית הכללית הושפעה מן החברה החרדית במגוון תחומים, אך לא היה זה תהליך חד-צדדי: ניכרות גם השפעות ישראליות-כלליות על החברה החרדית בתחומי הכלכלה, החברה, הטכנולוגיה, החינוך, הדמוגרפיה ועוד. ניתן לומר כי ככל שהחברה החרדית גדלה והתעצמה וקלטה לתוכה אוכלוסיות מן הציבור הדתי והמסורתי, ככל שהיא השתלבה בערים החילוניות וקיימה יותר ויותר קשרים חברתיים, מסחריים ותעסוקתיים עם האוכלוסייה הכללית, כך חלו בה שינויים עמוקים יותר, פרי המגע ההולך וגובר עם הציבור החילוני. שינויים אלה כאמור לא התקבלו באהדה על ידי ההנהגה הפוליטית והרבנית בחברה החרדית, החוששת מאובדן השליטה על הציבור החרדי.

הדיפוזיה החברתית-תרבותית בין החרדים לציבור החילוני, שבראשית ימי המדינה הייתה בחיתוליה ונמצאת כיום בשלבים מתקדמים, עוררה את חששם של מנהיגי החרדים, והם בחרו בהתבדלות שהובילה ברבות השנים להקמתם ולהתפתחותם של גטאות חרדיים בדמות שכונות וערים נבדלות, שהתאפיינו בצפיפות רבה, ברמת חיים נמוכה, בנוף אנושי הומוגני (חרדים ליטאים, חרדים חסידיים, אשכנזים, ספרדים וכו'), בהתקבצות סביב מנהיג רוחני ובהקמת שירותי קהילה חרדיים ייחודיים

בסביבת המגורים (ישיבות, מקוואות, חנויות לממכר מוצרי קודש, מוסדות צדקה וגמילות חסדים וכיו"ב).

אחד הסממנים הבולטים של ההתבדלות הוא מערכת החינוך הנפרדת, המושתתת על האדרת הלמדנות התורנית, תוך כדי זניחת לימודי חול עיוניים (מדעים, אנגלית, היסטוריה כללית) וטכנולוגיים. אמנם, בעשור האחרון חלו אי אלו שינויים במטרה להכשיר תלמידים בעלי ידע נרחב יותר בתחומי המדעים, התרבות והטכנולוגיה – אך הם אטיים, נתקלים בגילויי התנגדות עזה וחלים כיום רק על חלק קטן מהחברה החרדית. לצד מערכת החינוך הנפרדת התפתחה במרחב החרדי המסוגר כלכלה נפרדת, המבוססת על מתן תמיכות ומענקים מגופים ממשלתיים ועמותות, על מארג מפותח ויציב של עזרה הדדית וגמילות חסדים ברמה הקהילתית והכלל-חרדית, על התמקצעות בענפי הקודש השונים ועל "כלכלה שחורה", שהיקפה המדויק אינו ידוע אך קיומה ברוב הזרמים החרדיים מוכר היטב. בדומה לחינוך החרדי, גם הכלכלה החרדית ניחנה בסממנים בולטים המייחדים אותה מהכלכלה הישראלית האחרת. הבולטים שבהם: רמת הכנסה נמוכה, שיעור גבוה של משפחות הנמצאות מתחת לקו העוני, רמת מינוע נמוכה, תלות בתחבורה ציבורית, תלות במוסדות גמילות חסדים, בפרנסי הקהילה ובממשלה, שיעור מועסקים נמוך במיוחד (בעיקר בקרב הגברים) ועוד. בשנים האחרונות, בעקבות הדוחק הכלכלי הרב והעלייה ברמת החיים בישראל, יותר ויותר חרדים, גברים ונשים, רכשו השכלה ומקצוע והשתלבו בשוק התעסוקה הכללי במגוון תחומים, או שהקימו מיזמים עסקיים חרדיים מקוריים בתחומי ההייטק, התקשורת והפיננסים. בד בבד, הגינוי שהפנו רבנים ומנהיגים אל מי שיצאו לעבוד במקום להישאר וללמוד התרכך, ובקרב חלק מהזרמים אף הוחלף בעידוד סמוי לצאת ולהתפרנס. עם זאת, שיעור המועסקים החרדיים נמוך מאוד ביחס לחברה הכללית. מנגד, ענפים מסוימים בכלכלה החרדית צברו כסף רב, בין השאר דרך "כלכלה שחורה", והדבר מתבטא בין השאר בתרבות הפנאי החדשה בחברה החרדית.

במטרה לשמור על האינטרסים שלהם ולהגן על החברה החרדית מפני התערבות ממשלתית או ציבורית-חילונית ייסדו הזרמים האשכנזיים (ליטאים וחסידים) והזרם הספרדי מפלגות פוליטיות. אלו מבטאות את הקול החרדי במרחב הכללי, מעצבות במידה מסוימת מרחב זה ומשפיעות עליו. אך מעל לכול, מפלגות אלו נועדו להגן על הסדר הקיים ועל אורחות החיים בחברה החרדית, ולדאוג לשמירה על רווחתו החברתית והכלכלית של ציבור המצביעים, שפירושה השגת תקציבים ממשלתיים לצרכיו.

רוב הניסיונות של מוסדות המדינה לשנות את מאפייני החברה החרדית, אם באמצעות בית המשפט ואם באמצעות הכנסת, כשלו ואף עוררו הפגנות כוחניות, התנגשויות אלימות עם כוחות משטרה, הפלת ממשלות, חרמות על תאגידי ועוד. עם זאת, כל אימת שהחברה החרדית ניסתה להשפיע על

המרחב הכללי ולעצבו על פי תפיסתה – ידה הייתה על התחוננה, ולמרות מחאותיה והפגנותיה, הציבור הכללי התנגד ליוזמות החרדיות השונות וסיכל אותן. חרף המתחים הרבים נעשו ונעשים מאמצים כבירים הן מצד החרדים הן מצד הציבור הכללי לשמור על הסטטוס קוו. עם התחזקותה המספרית של החברה החרדית בשנים האחרונות וחדירתה לקונסנזוס הישראלי חל כרסום במעמדו של הסטטוס קוו, ובעלי אינטרס בשני הצדדים מנסים להפעיל את כוחם במטרה להפר את האיזון הקיים.

דומה אפוא כי יהיה קשה לבחון את החברה החרדית כפי שהיא עצמה הייתה מבקשת לראותה: מלוכדת, הומוגנית מסוגרת וקופאת על שמריה, כפי שציוו עליה רבניה ומנהיגיה עוד בימי הגלות באירופה. הלכה למעשה, החברה החרדית איננה עוד חברה מסוגרת כפי שהייתה בעבר, ושעריה נפתחו (לעתים שלא מרצונה) לרעיונות, לתפיסות ולשינויים שונים שבעבר היא סירבה לאמצם. בין השינויים הבולטים שהתחוללו בשני העשורים האחרונים ניתן להזכיר את התהדקות האינטראקציה עם הציבור החילוני, השתלבות של חרדים בשוק התעסוקה הכללי, חדירת האינטרנט והמחשב לחלק מהבתים החרדיים, אימוץ קהל של חוזרים בתשובה והתפתחות של תרבות צריכה, פנאי ונופש. במידה מסוימת, גם העלייה ברמת ההכנסה וניצני ההתפתחות של זהות ודעה אינדיבידואלית ועצמאית שאינה פרי הכתבה של מנהיג או של קהילה מבטאים את התמורות שהתחוללו בחברה החרדית. שינויים אלו כאמור אומצו בעוצמות שונות בקרב המגזרים בחברה החרדית והטביעו בה את חותמם, עיצבו אותה מחדש ושינו בה את יחסי הכוחות בין מנהיגים למונהגים, בין קודש לחול ובין מותר לאסור.

אפילוג

אתגרים רבים ניצבים בפני החברה החרדית הישראלית בת זמננו. אתגרים אלו מזמינים את הציבור החרדי ואת ההנהגה החרדית להכריע בענייני חינוך, פוליטיקה וכלכלה, לפעול ולהתפשר בענייני תעסוקה וחברה, לפסוק מחדש ולהתאים את הקודים החברתיים והקהילתיים והמרחביים בהתאם להלכי הזמן ולחברת הרוב. לא אחת, שינויים אלו, בין שנעשו מתוך השלמה ובין שנעשו מתוך ויתור או באמצעות מאבק, הובילו את החרדים לצמתים שנדרשה בהם הכרעה או החלטה על עיצוב מחדש של אורחות החיים. כך למשל, שילוב החרדים בעבודה ובאקדמיה הוביל לחשיפה (במספרים שטרם הוכרו במגזר קודם לכן) לתקשורת הווירטואלית, לתרבות החילונית, לתרבות הצריכה ובה במידה להתפתחותן ולהתחזקותן של קבוצות בעלות רוח מודרנית וגמישה יותר בחברה החרדית. לצד זה, בשנים האחרונות, בשל האדרת הפרקטי והאינטגרטיבי, מתחזק כוחה של ההנהגה המוניציפלית הדוגלת בהתאמת החברה לכלכלה ולחיי החברה העכשוויים וזאת על חשבונה של ההנהגה הרוחנית המבקשת לשמר ככל האפשר את הסדרים הישנים.

תהליכים חברתיים, מרחביים, כלכליים, קהילתיים ודמוגרפיים אלה טרם התבהרו ועדיין לא ידוע מהו כיוונם, לא למנהיגי היהדות החרדית ולא לחוקרים אותה. אפשר רק לנסות ולתרגם את העבר והווה שהובאו בעבודה זאת ולשער, אם בעוד 20 שנה תתרחש דיפוזיה גאוגרפית מן המרכז לפריפריה, אם הכניסה לתחום השכלה הגבוהה ולשוק התעסוקה תייצר שילוב, התמזגות והיפתחות לחברה החילונית או להפך, ועוד. למצער, אופיים של תהליכים אלו, העשוי להיות מוכח כבעל קצב גידול אקספוננציאלי, אך גם כבעל פוטנציאל לגווע, מקשה על הסקת מסקנות ועל קבלת תשובות ברורות בכל הקשור לתוצאות התהליכים.

אף שמהלכיה העתידיים של החברה החרדית, שהשפעתם קריטית לעיצוב החברה הישראלית, אינם ברורים לנו דיים, עולות כיום ביתר שאת השאלות: כיצד תשכיל החברה החרדית להתמודד עם כלכלתה שלה ועם השפעה על כלכלת המדינה כולה; היכן באמת יבואו לידי ביטוי "הקווים האדומים" של חברה זו סביב הנושאים העקרוניים כמו סוגיית הגיוס והשילוב בצה"ל, שילוב לימודי הליבה במערכת החינוך החרדית וסוגיות נוספות.

בעזרת הכלים שיש לנו בהווה, וכשלפנינו משתנים כה רבים, אי אפשר לתת תשובות ברורות על השאלות הללו ועל עוד שאלות רבות – ואולי לא די – ששאלנו ולא ענינו עליהן, כי כאמור, כרגע אין לנו תשובות. עם זאת, ברור שעוד לפני שהכול ברור, יש לעמול יחדיו כבר מהיום על הדרכים לפתרון חלק מהבעיות שתיארנו.

אנו מקווים שעם סיום קריאת ספר זה יחוו הקוראים שלפחות עוררנו את סקרנותם בנוגע לאתגרים המחכים לחברה הישראלית בעקבות המהפכה שעוברת החברה החרדית.

רשימת מקורות

- אבני, ח' 1982. *מביטול האינקוויזיציה ועד "חוק השבות"*, תולדות ההגירה היהודית לארגנטינה. ירושלים: מאגנס.
- אוחיון, ד' 2010. הלמ"ס: תשכחו את מה שידעתם על החרדים. *nrg מעריב*. 26.10.2010. <http://www.nrg.co.il/online/1/ART2/170/536.html>
- אורבך-יוזגוף, נ' וב' אורבך. 2011. מרכז מסחרי לתיירות דתית יהודית: מנוף לפיתוח כלכלי בגליל. *אופקים בגאוגרפיה*, 75, 73-92.
- אחדות, ל' 2007. *על המוחלט והיחסי בהגדרת קו העוני*. ירושלים: מכון ון ליה.
- אטינגר, ש' 1969. *תולדות עם ישראל בימי קדם*. תל אביב: דביר.
- אטינגר, י' 2010. פרשת עמנואל, הרב עובדיה יוסף: מי שפונה לערכאות אין לו חלק לעולם הבא. *הארץ*, *משפט ופוליסים*, 19.06.2010, <http://www.haaretz.co.il/news/law/1.1207730>
- אטקס, ע' 1998. *תנועת החסידות בראשיתה, האוניברסיטה המשודרת*. תל אביב: משרד הביטחון.
- אידל, מ' 2000. *החסידות - בין אקסטזה למאגיה*. ירושלים: עם עובד.
- אילן, ש' 2000. *חרדים בע"מ: התקציבים, ההשתמטות, ורמיסת החוק*. ירושלים: כתב.
- אילן, ש' 2010. *דוח חדו"ש - קווי הפרדה תמונת מצב: 2,500 נסיעות הפרדה ביום*. ירושלים: עמות חדו"ש.
- אלאור, ת' 1992. *משכילות ובורות - מעולמן של נשים חרדיות*. תל אביב: עם עובד.
- אלאור, ת' וע' נריה. 2003. המשוטט החרדי: צריכת זמן ומרחב בקרב האוכלוסייה החרדית בירושלים. בתוך: ע' סיוון וק' קפלן (עורכים), *חרדים ישראלים - השתלבות בלא טמיעה?* תל אביב וירושלים: הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליה.
- אלטשולר, מ' 2007. *יהדות במכבש הסובייטי 1941-1967*. ירושלים: מרכז זלמן שזר.
- אלפר, ח' וע' אלמוג. 2008. דפוסי תעסוקה ופרנסה במגזר החרדי. בתוך אתר: *אנשים ישראל - מדייק לחברה הישראלית*. <http://www.peopleil.org/details.aspx?itemID=7679>
- אלפסי, י' 1961. *ספר האדמו"רים*. תל אביב: אריאל
- אלפסי, י' 1974. *החסידות*. תל אביב: ספריית מעריב.
- אלפסי, י' 1996. *תפארת שבמלכות - בית קוסוב - וויז'ניץ*. בני ברק: תלפיות
- אסידון, י' 2004. פער הנגישות והניידות בחברה הישראלית, השלכות חברתיות והצעות לשינוי. *עיונים במשאבי טבע סביבה: כתב עת בין תחומי בנושאי סביבה ומשאבי טבע*. גיליון ספטמבר. חיפה: אוניברסיטת חיפה.

- אסף, ד' 2006. נאחז בסבך: פרקי משבר ומבוכה בתולדות החסידות. ירושלים: מרכז זלמן שזר.
- אסף, ד' 2009. ישן מפני חדש: מחקרים בתולדות יהודי מזרח אירופה. ירושלים: מרכז זלמן שזר.
- אשכולי, א"ז. 1998. החסידות בפולין. ירושלים: מאגנס.
- ביסטרוב, י' וא' סופר. 2010. ישראל דמוגרפיה 2010-2030, בדרך למדינה דתית. חיפה: קתדרת חייקין לגאואסטרטגיה, אוניברסיטת חיפה.
- בן-חיים, א' 2004. איש ההשקפה: האידיאולוגיה החרדית על פי הרב שך. ירושלים: מוזיאון.
- בן משה, א' 2011. שינוי במבנה והרכב האוכלוסייה לפי מגזר תרבותי-דתי בישראל בעשרים השנים הבאות והשלכותיו על שוק העבודה. ירושלים: משרד התמ"ת.
- בן-ששון, ח' 1969. תולדות עם ישראל בימי קדם. תל אביב: דביר.
- בנק ישראל. 2008. דין וחשבון - סוגיות במדיניות הרווחה. פרק ח'. ירושלים: בנק ישראל.
- בנק ישראל. 2011. דוח בנק ישראל: השכלה ותעסוקה באוכלוסייה החרדית. 30.3.2011, ירושלים. נדלה מהאתר: www.bankisrael.gov.il/press/heb/110327/110327h.pdf
- בצלאל, ע' 1981. המוסדות הלאומיים. תל אביב: מרכז ההסברה.
- בקון, ג' 2005. פוליטיקה ומסורת: אגודת ישראל בפולין 1916-1935. ירושלים: מרכז זלמן שזר.
- בקון, ג', ד' שפרבר וא' גימאני. 2008. מחקרים בתולדות יהודי אשכנז. רמת גן: אוניברסיטת בר אילן.
- בראון, ב' 2011. החזון איש: הפוסק, המאמין, ומנהיג המהפכה החרדית. ירושלים: מאגנס.
- ברוד, מ' 1999. מה ידוע לך על חב"ד. כפר חב"ד: ספריית אשל.
- ברודט ד' (עורך). 2008. ישראל 2028 - חזון ואסטרטגיה כלכלית-חברתית בעידן הגלובלי. ירושלים: נציבות המדע והטכנולוגיה ישראל-ארה"ב.
- ברטל, י' וי' פרנקל (עורכים). 1995. עיונים כתולדות היהודים בעת החדשה: בין פולין לרוסיה. ירושלים: מרכז זלמן שזר.
- ברטל, י' 2011. "תורתם אומנותם" או "חלוצי הציונות", שתי שיטות בחקר עליות תלמידי הגר"א. בתוך: י' רונסון וי' ריבלין (עורכים). תלמידי הגר"א בארץ ישראל: היסטוריה-הגות-ריאליה, 2-17, ירושלים: מכללת אפרתה.
- ברנאי, י' 1980. אגרות החסידים בארץ ישראל. ירושלים: יד בן צבי.
- גודמן, י' 2002. החזרה בתשובה והזוויות דתיות חדשות בישראל בתחילת שנת האלפיים. תל אביב: מרכז פנחס ספיר.

- גודמן, י' 2004. החזרה בתשובה וזהויות דתיות חדשות בישראל בתחילת שנת האלפיים. בתוך: א' קליינברג (עורך), *לא להאמין: מבט על דתיות וחילונית*, תל אביב: כתר.
- גוטליב, ד' 2007. *העוני וההתנהגות בשוק העבודה בחברה החרדית*. ירושלים: מכון ון ליה.
- גונן, ע' 2000. *מהישיבה לעבודה: הניסיון האמריקני ולקחים לישראל*. ירושלים: מכון פלורסהיימ.
- גונן, ע' 2005. *בין לימוד תורה לפרנסה – חברה הלומדים והמתפרנסים בלונדון*. ירושלים: מכון פלורסהיימ.
- גונן, ע' 2007. *ירושלים התחזקות בהתחברות*. ירושלים: מכון פלורסהיימ.
- גורביץ, נ' וא' כהן-קאסטר. 2004. *תפרוסת גיאוגרפית ומאפיינים דמוגרפים, חברתיים וכלכליים של האוכלוסייה החרדית בישראל 1996–2001*. ירושלים: הלמ"ס.
- גרטנר, א' 1982. ההגירה ההמונית של יהודי אירופה, 1881–1914. בתוך: א' שנאן (עורך), *הגידה והתיישבות בישראל ובעמים*, 343–360, ירושלים: מרכז זלמן שזר.
- גרליק, מ' 2002. *החרדים: מי אנחנו באמת?* ירושלים: כתר.
- דברי הכנסת*. 2001. הישיבה המאתיים-ושש-עשרה של הכנסת השמונה-עשרה. חוברת י"ט, ישיבה רט"ז, 15 בפברואר 2011. www.knesset.gov.il/plenum/data/00789111.doc
- דגני, א' 2010. *סקר תיירות פנים*. ירושלים, ת"א: משרד התיירות, גיאוקרטוגרפיה.
- דגני, א' ור' דגני. 2003. *נפש במגזר החרדי ציפיות ועמדות*. ירושלים, ת"א: משרד התיירות, גיאוקרטוגרפיה.
- דהן, מ' 1998. *האוכלוסייה החרדית והרשות המקומית*. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.
- דון-יחיא, א' 1997. *הפוליטיקה של ההסדרה: יישוב סכסוכים בנושאי דת בישראל*. ירושלים: מכון פלורסהיימ.
- דיאלוג. 2004. *סקר תחבורה בקרב האוכלוסייה החרדית – דוח מסכם מוגש לצוות תוכנית אב לתחבורה – ירושלים*. תל אביב: דיאלוג.
- דלה-פרגולה, ס' 2003. העם היהודי – תמונת מצב דמוגרפית. *כיוונים*, 41, 15–30.
- דשן, ש' 1994. הדתיות של המזרחים: ציבור, רבנים ואמונה. *אלפיים*, 9, 44–58.
- הרוביץ, נ' 2000. האינטרנט והחרדים. *כיוונים חדשים*, 3, 7–30.
- הרוביץ, נ' 2002. *יהודים העיירה בוערת – יהדות התורה בין בחירות 1999 לבחירות 2001*. ירושלים: מכון פלורסהיימ.
- היון, א' 2010. מאבק מנהיגי החרדים נגד אתרי האינטרנט. נדלה מאתר: אנשים ישראל – מדריך לחברה הישראלית. www.peopleil.org/details.aspx?itemID=30034

- הכהן, א' ול' כהנה. 2011. *בן עשרים לרדוף? – על פוטנציאל ההשתלבות של בני החברה החרדית בגילאי 18-22*. דיון בפורום קיסריה. נדלה מאתר:
http://www.idi.org.il/events1/CaesareaForum/Pages/Haredi_youth.aspx#p2
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. 2007. *הסקר החברתי 2002-2007*. ירושלים: הלמ"ס.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. 2008. *מפקד האוכלוסין לישראל 2008*. ירושלים: הלמ"ס.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. 2009. *הסקר החברתי 2007*. ירושלים: הלמ"ס.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. 2009. *שנתון סטטיסטי לישראל*. 60, ירושלים: הלמ"ס.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. 2009. רשימת יישובים ואזורים סטטיסטיים שבהם מתגוררת אוכלוסייה חרדית לפי רמת הומוגניות חרדית-2009. ירושלים: הלמ"ס.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. 2010. *הסקר החברתי 2009*. ירושלים: הלמ"ס.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. 2010. *שנתון סטטיסטי לישראל*. 61, ירושלים: הלמ"ס.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. 2011. *הסקר החברתי 2009: דתיות ומסורת בחברה הישראלית*. ירושלים: הלמ"ס. www.cbs.gov.il/webpub/pub/text_page.html?publ=6&CYear=2009&CMonth=1
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. 2011. הודעה לעיתונות, משפחות ומשקי בית בישראל – נתונים לרגל "יום המשפחה". www.cbs.gov.il/reader/newhodaot/hodaa_template.html?hodaa=201111025
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. 2011. לוח 1. המועצות המקומיות והעיריות לפי סדר א"ב – דירוג, שיוך לאשכול, אוכלוסייה, ערכי המשתנים, ציון התקן ודירוג לפי המשתנים המשתתפים בחישוב המדד. ירושלים: הלמ"ס.
- המדריך החרדי. 2011. *מדריך הטלפון לקהילה הדתית-חרדית*. ירושלים.
- המועצה הלאומית לשלום הילד. 2009. *שנתון, ילדים בישראל – 2009*. www.children.org.il/Files/File/Leket%20Shnaton2009.doc
- הראל, א' וא' שנוך. 2003. הפרדה בין המינים בתחבורה הציבורית. *עלי משפט*, ג'(1), 71-97.
- הרשקוביץ, ש' 1998. *האוכלוסייה החרדית בירושלים: מאפיינים וצרכים*. ירושלים: עיריית ירושלים.
- וינמן, צ' 1995. *מקטוביץ' ועד ה' באייר: פרקים בתולדות היהדות החרדית ואגודת ישראל ובמשנתן: פרספקטיבות*. ותיקין.
- וקסמן, ח' 1992. ספירת מלאי: יהודי אמריקה בני זמננו. בתוך: א' גרטנר וי' סרנה (עורכים), *יהודי ארצות-הברית*, 395-416, ירושלים: מרכז זלמן שזר.
- ורגון, י' 2007. *חינוך במגזר החרדי – תמונת מצב*. ירושלים: מנהל מחקר ומידע – הכנסת.

- זיכרון, ח' ול' כהנר. 2012. *חרדיות מודרנית: מעמד בניינים חרדי בישראל*. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- זלקין, מ' 2000. *בעלות השחר – ההשכלה היהודית באימפריה הרוסית במאה התשע עשרה*. ירושלים: מאגנס.
- חוק חינוך ממלכתי 1953. נוסח החוק, נדלה מהאתר:
www.knesset.gov.il/review/data/heb/law/kns2_education.pdf
- חדד, א' 2006. *תולדות תנועת החסידות במזרח אירופה*. קרית גת: דני ספרים.
- חליחל, א' 2011. *פריז של נשים יהודיות ומוסלמיות בישראל לפי מידת הדתיות שלהן בשנים 1979–2009*. סדרת ניירות עבודה, 60, ירושלים: הלמ"ס.
- חנני, ה' 2008. זרמים וקבוצות משנה באוכלוסיה החרדית. בתוך אתר: *אנשים ישראל – מדריך לחברה הישראלית*. נדלה מהאתר: <http://www.peopleil.org/details.aspx?itemID=7728>.
- טל, ר' (עורך). 2010. *הערכה שנתית לשנת 2009*. ירושלים: המכון לתכנון מדיניות העם היהודי.
- טסלה, ר' 2003. *בשם השם: ש"ס והמהפכה הדתית*. ירושלים: כתר.
- יודפת, א' 1970. *הדת היהודית במסגרת המעמד החוקי של הדת בבריית-המועצות*. תל אביב: הוצאה עצמית.
- כהונאי, ס' 2004. *שילוב המגזר החרדי בשוק העבודה, תמונת מצב ומשמעויות*. ירושלים: מרכז המידע של הכנסת, רשומה שביעית.
- כהן, א' וב' זיסר. 2003. *מהשלמה להסלמה*. תל אביב: שוקן.
- כהן, ב' 2005. *מצוקה ותעסוקה בחברה החרדית – מבט מבפנים*. ירושלים: מכון פלורסהיימה.
- כהן, ב' וג' מלאך. 2011. *חרדים לאקדמיה – לימודי חרדים לתארים מתקדמים – נייר עמדה*. תל אביב: התאחדות הסטודנטים בישראל.
- כהן, ח' 2000. מדינת ישראל והסטטוס קוו. בתוך: *מדינת ישראל: בין יהדות לדמוקרטיה*, 167–172, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- כהנר, ל' 2004. *תהליכי התפרסותה של האוכלוסייה החרדית בחיפה*. עבודה לשם קבלת התואר "מוסמך", החוג לגאוגרפיה ולימודי סביבה, אוניברסיטת חיפה.
- כהנר, ל' 2009. *התפתחות המבנה המרחבי וההיררכי של האוכלוסייה החרדית בישראל*. עבודה לשם קבלת התואר "דוקטור", החוג לגאוגרפיה ולימודי סביבה, אוניברסיטת חיפה.
- כהנר, ל' וי' שלהב. 2012א. *התפתחות המרחב החרדי בישראל*. בתוך: ש' חסון (עורך), *עיצוב המרחב בישראל: המפה היישובית והקרקעית*, 319–338, תל אביב: כתר.

כהנר, ל' וי' שלהב. 2012ב. מגטו לפרוור: תמורות בארגון המרחבי החרדי. בתוך: ק' קפלן ונ' שטדלר (עורכים), *מהישרדות להתבססות: תמורות בחברה החרדית בישראל ובחקה*, 252-272, ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.

לוי, א' 1988. החרדים. ירושלים: כתה.

לוי, ח' 2009. *המגזר החרדי בישראל - העצמה תוך שילוב בתעסוקה*. ירושלים: המועצה הלאומית לכלכלה.

לוי, ש' 1998. תולדות תב"ד בארה"ב. ברוקלין: אוצר חסידיים

לופו, י' 2003. *מפנה בחברה החרדית: הכשרה מקצועית ולימודים אקדמיים*. ירושלים: מכון פלורסהיימה.

לופו, י' 2004א. *ש"ס דליטא - ההשתלטות הליטאית על בני תורה ממרוקו*. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

לופו, י' 2004ב. *האם תחזיר ש"ס עטרה ליושנה?*. ירושלים: מכון פלורסהיימה.

ליאון, נ' 2003. כנס התשובה ההמוני בחרדיות המזרחית. בתוך: ע' סיוון וק' קפלן (עורכים). *חרדים ישראלים - השתלבות בלא טמיעה?* תל אביב וירושלים: הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר.

ליאון, נ' 2010. *חרדיות רכה - התחדשות דתית ביהדות המזרחית*. ירושלים: יד בן צבי.

ליבמן, ה' 1976. *ההגירה היהודית לארצות הברית: 1899-1925 ניתוח דמוגרפי, תפוצות ישראל*. שנה יד, ג-ד, 73-25.

ליס, י' 2003. מתרחבות ההפגנות בבר-אילן. *הארץ*. 06.07.2003.

לשינסקי, י' 1959. *הדמות הלאומית של יהדות הגולה*. תל אביב: י"ל פרץ.

מאיר, י' 1988. *על חומותייך בני ברק*. בני ברק: האגודה לחקר בני ברק וגנוז קידוש השם.

מגנזי, א' 2011. שנים של הדרת נשים: "אין חדש באוטובוסים". *ynet*, 19.12.2011.

מורגנטרן א' 1984. מציאות היסטורית או משאלת-לב בחקר 'היישוב הישן'. *קתדרה*, 31, 172-181.

מיכאל, ר' 2005. *לידת היהודי המודרני - תולדות תנועת ההשכלה היהודית*. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

מי-עמי, נ' 2007. *גיוס תלמידי ישיבות לצה"ל ו"חוק טל"*. ירושלים: מרכז מחקר ומידע בכנסת.

מלחי, א' 2008. *מיפוי מעסיקים וענפי תעסוקה של עובדים חרדים במגזר העסקי בשנת 2008*. ירושלים: משרד התמ"ת.

מלחי, א' 2009א. *התנדבות ושירות צבאי במגזר החרדי*. ירושלים: משרד התמ"ת.

מלחי, א' 2009ב. *שימוש במחשב במגזר החרדי*. ירושלים: משרד התמ"ת.

- מלחי, א' 2010. מאפייני התעסוקה במגזר החרדי וכלי סיוע ממשלתיים לקידום תעסוקה במגזר זה. ירושלים: משרד התמ"ת.
- מלחי, א', ב' כהן וד' קאופמן. 2008. חרדים לעתידם – עמדות וחסמים ביחס ללימודים גבוהים במגזר החרדי. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.
- מלך, ר' 1968. יהודי פולין בין שתי מלחמות העולם. תל אביב: דביר.
- מפתח העיר. 2011. מפתח העיר – מדריך הטלפונים לציבור החרדי בגוש דן. בני ברק.
- מרכז טאוב. 2010. אבטלה לעומת אי-תעסוקה. דוח מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל, 2, יוני 2010. taubcenter.org.il/tauborgilwp/wp-content/uploads/Heb_Taub_Bulletin_final.pdf
- משרד התיירות. 2007. דוח תיירות במגזר החרדי. ירושלים: משרד התיירות.
- משרד התמ"ת. 2010. אוכלוסיית הערבים, חרדים, אנשים בעלי מוגבלות ועלי יוצאי אתיופיה – מאפייני תעסוקה בריאות ושביעות רצון. ירושלים: משרד התמ"ת.
- משרד ראש הממשלה. 2010. תעסוקה במגזר החרדי – מאפיינים, חסמים ופתרונות מוצעים. דיון בנושא חרדים 16 במאי 2010. ירושלים: משרד רוה"מ ומשרד התמ"ת.
- משרד ראש הממשלה. 2011. ספר תכניות העבודה לשנת 2011. ירושלים. www.pmo.gov.il/NR/rdonlyres/47046DD2-A41F-433B-81D2-6F372EE9788A/0/yearplan_primeminister.pdf
- נויברגר, ב' 1994. דת-מדינה ופוליטיקה. תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
- נויברגר, ב' 2000. דמוקרטיה וביטחון לאומי בישראל. תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
- נויגרשל, מ' 2003. למה הם שונים: החרדים והחברה בישראל. ירושלים: יהדות מזווית שונה.
- סופר-פורמן, ח' 2007. מרכז פיתוח תעסוקת חרדים (מפתח) – מאפיינים סוציו-דמוגרפיים ותעסוקתיים של הפונים והפעילות במרכזים. ירושלים: משרד התמ"ת.
- סופר-פורמן, ח' 2012. שילוב קבוצות מיעוט בשוק העבודה: המקרה של החרדים בישראל. עבודה לשם קבלת התואר "דוקטור". אוניברסיטת תל אביב.
- סטולמן, א' 1999. כיתתיות ביהדות – גלגל חוזר. אקדמות, 6, 89-106.
- סטניסלבסקי, מ' 1993. התחלופה של ההשכלה ברוסיה. בתוך: ע' אטקס (עורך). הדת והחיים – תנועת ההשכלה היהודית במזרח אירופה, 126-166, ירושלים: מרכז זלמן שזר.
- סיקרון, מ' 2004. דמוגרפיה, אוכלוסיית ישראל – מאפיינים ומגמות. ירושלים: כרמל.
- סלוצקי, י' 1968. יהדות רוסיה בשנת המהפכה 1917. תל אביב: מוסד ביאליק.

- סמט, מ' 2005. *החדש אסור מן התורה – פרקים בתולדות האורתודוקסיה*. ירושלים: מרכז דינור וכרמל.
- ספראי, ש' 1969. *תולדות עם ישראל בימי קדם*. תל אביב: דביר.
- ספראי, ש' 1984. *ארץ ישראל וחכמיה בתקופת המשנה והתלמוד: אסופת מחקרים*. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- ספראי, ש' 1994. *בימי הבית ובימי המשנה: מחקרים בתולדות ישראל*. ירושלים: מאגנס.
- ענקי, ע' 1999. *מי ומי בעולם החרדי*. תל אביב: אור-עם.
- פוגל, נ' ו' פרידמן. 2006. *חרדים בשוק העבודה – ממצאי "סקר חברתי" לשנים 2002–2005*. ירושלים: הלמ"ס.
- פונד, י' 1999. *אגודת ישראל מול הצינונות ומדינת ישראל*. ירושלים: מאגנס.
- פונד, י' 2010. *מתווי דרכים: עתונות אגודות ישראל*. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- פורטנוי, ח' 2007. *אפיון רמת דתיות באוכלוסייה היהודית על פי זיקה למוסדות חינוך*. ירושלים: הלמ"ס.
- פז, א' וע' אלמוג. 2008. *דפוסי נופש וטילים בקרב האוכלוסייה החרדית בישראל*. נדלה מאתר: *אנשים ישראל-מדריך לחברה הישראלית*. <http://www.peopleil.org/details.aspx?itemID=7556>.
- פז, א', ע' אלמוג ות' אלמוג. 2008. *גלישה באינטרנט בחברה החרדית*. נדלה מהאתר: *אנשים ישראל – מדריך לחברה הישראלית*. www.peopleil.org/details.aspx?itemID=7566.
- פינר, ש' 2000. *כיונק הנושך שדי אמו': פוסט-השכלה בקץ המאה התשע-עשרה*. *אלמ"ס*, 21, 59–94.
- פינקוס, ב' 2007. *יחסים מיוחדים*. באר-שבע: אוניברסיטת בן-גוריון.
- פלסנר, י' 2012. *דין וחשבון של ח"כ יוחנן פלסנר י"ר הוועדה לקידום השילוב בשירות והשוויון בנטל*. ירושלים: הכנסת.
- פפר, א' 2007. *בין תורה לדרך ארץ – כיצד צמחה הקהילה החרדית-לאומית*. ירושלים: מכון פלורסהיימה.
- פרג, נ' 2007. *האינטרנט קיבל הכשר: ועדת הרבנים לענייני תקשורת נתנה לקהילה החרדית היתר לגלישה ברשת*. *גלובס*, 17.12.2007.
- פרידמן, י', נ' שאול-מנע, נ' פוגל, ד' רומנוב, ד' עמדי, מ' פלדמן, ר' סחייק, ג' שיפרס וח' פורטנוי. 2011. *שיטות מדידה ואמידת גודלה של האוכלוסייה החרדית בישראל*. ירושלים: הלמ"ס.
- פרידמן, מ' 1991. *החברה החרדית – מקורות, מגמות ותהליכים*. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.
- פרידמן, מ' 1997. *המלצות לפרוגרמה של העיר החרדית מודיעין עילית*. ירושלים: משרד השיכון והבינוי.
- פרידמן, מ' וש' הילמן. 2012. *הרבי מלובביץ' בחיים ובחיים שלאחריו*. אור יהודה וירושלים: דביר ומרכז זלמן שזר.

- פריזל, א' 1983. *אטלס כרטא לתולדות עם ישראל בעת החדשה*. ירושלים: כרטא.
- פרנקל, י' 1983. משבר 1882-1881 כנקודת מיפנה בתולדות היהודים בעת החדשה. *זמנים*, 12, 74-81.
- צדוק, ש' 1990. *מאפיינים בחברה החרדית*. תל אביב: חמו"ל.
- צובנה, ש' 2011. *קווי מהדין*. ירושלים. הכנסת - מרכז המחקר והמידע.
- צמרת, צ' 2000. *רחוב בר-אילן, הקונפליקט ודרכים לפתור אותו*. ירושלים: המרכז הירושלמי לענייני הציבור.
- צפריה, י' 2001. החרדים - לא מה שחשבתם. *ניהול*, 142, 34-38.
- צ'רטוף, י' 2009. *התחבורה הציבורית בישראל - תמונת מצב ודרכים לעידודה*. ירושלים: הכנסת.
- קאהן, ב' 2006. *רמת בית שמש - פילוח ההצבעה בבחירות*. בית שמש: עיריית בית שמש.
- קולינס-קריינר, נ' 2006. *עלייה לרגל בקרב יהודים בישראל*. ירושלים: דוח למשרד התיירות.
- קולינס-קריינר, נ' ונ' אורבך-יוזגוף. 2009. *היתכנות כלכלית להקמת מרכז לעולי רגל לגליל*. ירושלים: דוח למשרד התיירות.
- קורינאלדי, מ' 2003. חופש הדת בישראל - במה נשתנה הסטטוס קוו? *שערי משפט*, ג'(2), 287.
- קידר, א' 1973. *ההגירה היהודית ממזרח אירופה בשנות ה-80 וה-90 של המאה ה"ט*. חיפה: עבודה שלא פורסמה.
- קלין-אורון, א' 2007. נופש בחברה החרדית. *אופקים חדשים*, 35, גרסה אלקטרונית.
<http://ofakim.org.il/zope/home/he/1173094472/oron?skin=print>
- קניג, ע' 2009. *הבחירות בישראל 2009-2000*. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- קנר, נ' 2004. *נציגי הספרדים באסיפת הנבחרים הראשונה של היישוב היהודי בארץ ישראל והוועד הלאומי*. מוגש כחלק ממילוי הדרישות לתואר "מוסמך". ירושלים: האוניברסיטה העברית.
- קפלן, ק' 2003. חקר החברה החרדית בישראל: מאפיינים, הישגים ואתגרים. בתוך: ע' סיון וק' קפלן (עורכים), *חרדים ישראלים השתלבות בלא טמיעה?* תל אביב וירושלים: הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליה.
- קפלן, ק' 2007. *בסוד השיח החרדי*. ירושלים: מרכז זלמן שזר.
- קפלן, ק' 2010. חשיבות תולדותיה של החברה החרדית להבנת מרקם חייה בימינו. פרוטוקול הרצאה בכנס: *חרדים בחברה משתנה: השכלה, תעסוקה וצבא*. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- קפלן, ק' ונ' שטדלר (עורכים). 2009. *מנהיגות וסמכות בחברה החרדית בישראל: אתגרים וחלופות*. ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- קצובר, י' 1999. מסע אל ארץ החצרות. *פנים*, 9, 24-31.

- קרימלובסקי, ש' 2006. *ליכודים חרדיים בישראל*. רמת גן: פרסום קרימלובסקי-כהן.
- רבהון, ע' 2001. *הגירה, קהילה הזדהות: יהודי ארה"ב בשלהי המאה העשרים*. ירושלים: מאגנס.
- רבהון, ע' וג' מלאך. 2009. *מגמות דמוגרפיות בישראל*. ירושלים: מרכז מציל"ה למחשבה ציונית.
- רבינוביץ, ז' 1961. *החסידות הליטאית מראשיתה ועד ימינו*. ירושלים: מוסד ביאליק.
- רביצקי, א' 1997. *דתיים וחילונים בישראל: מלחמה ותרבות*. ירושלים: מרכז זלמן שזר.
- רביצקי, א' 2004. *האם תיתכן מדינת הלכה? הפרדוקס בתיאוקרטיה היהודית*. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- רימלט, נ' 2003. הפרדה בין גברים לנשים כהפליה בין המינים. *עלי משפט*, ג', 99-140.
- שגב, ז' 2007. *מפוליטיקאים אתניים למנהיגים לאומיים: ההנהגה הציונית-אמריקנית, השואה והקמת מדינת ישראל*. קריית שדה-בוקר: מכון בן גוריון לחקר ישראל והציונות ואוניברסיטת בן גוריון בנגב.
- שטדלר, נ' 2003. להתפרנס או לחכות לנס: המלכוד החרדי והשתקפותו ביחסי תורה ועבודה. בתוך: ע' סיון וק' קפלן (עורכים), *חרדים ישראלים השתלבות בלא טמיעה? 32-55*, תל אביב וירושלים: הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליה.
- שטמפפר, ש' 1995. *הישיבה הליטאית בהתהוותה*. ירושלים: מרכז זלמן שזר.
- שטמפפר, ש' 2005. *הישיבה הליטאית בהתהוותה*. מהדורה חדשה, ירושלים: מרכז זלמן שזר.
- שטרן, מ' 1969. *תולדות עם ישראל בימי קדם*. תל אביב: דביר.
- שטרן, א', ש' כנען וט' עוזיאל-כרמל. 2006. *צורכי הדיור של המגזר החרדי*. ירושלים: משרד השיכון.
- שיחת השבוע. 2010. אפשר להתווכח, אי־אפשר לכפות. *שיחת השבוע, הגיליון השבועי לכל יהודי, מס' 1226*, chabad.org.il/_Uploads/files/sh1226usa.pdf. 02.07.2010
- שיפר, ו' 1998. *מערכת החינוך החרדי בישראל, תקצוב, פיקוח ובקרה*. ירושלים: מכון פלורסהיימה.
- שלג, י' 2000. *הדתיים החדשים מבט עכשווי על החברה הדתית בישראל*. ירושלים: כתר.
- שלהב, י' 1991. *עיריה בכרך: גאוגרפיה של התבדלות והשלמה*. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.
- שלהב, י' 1997. *מנהל וממשל בעיר החרדית*. ירושלים: מכון פלורסהיימה.
- שלהב, י' ול' כהנר. 2008. מביתר עילית לאלעד - התפתחותה של ההתיישבות החרדית בישראל ואתגריה. *עת-מול*, 199. יד בן צבי.
- שלהב, י' ומ' פרידמן. 1985. *התפשטות תוך הסתגרות: הקהילה החרדית בירושלים*. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.

- שלמון, י', א' רביצקי, וא' פריזגר (עורכים). 2006. *אורתודוקסייה יהודית: היבטים חדשים*. ירושלים: מאגנס.
- שנאן, א', 1982. *הגירה והתיישבות בישראל ובעמים*. ירושלים: מרכז זלמן שזר.
- שנלר ע' וא' ויגודסקי. 2006. *מדיניות תחבורה ציבורית למגזר החרדי*. ירושלים: משרד התחבורה, עדליא.
- שפיגל, א' 2011. *ותלמוד תורה כנגד כולם – חינוך חרדי לבנים בירושלים*. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.
- תמיר, י' 2010. *התעסוקה במגזר החרדי*. פורום קיסריה להתווית מדיניות כלכלית ולאומית. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- Addelman, M. 2007. Majority of Jews will be Ultra-Orthodox by 2050. *University of Manchester*, 23.7.2007, www.manchester.ac.uk/aboutus/news/archive/list/item/?id=2932&year=2007&month=07
- Baumel, D. 2005. *Sacred speakers: Language and culture among the Haredim in Berghahn*. New York: Books.
- Berger, M. 2000. letter to the editor. *The Jewish Observe*. Feb.
- Berman, E., and R. Klinov. 1998. *Sect, Subsidy and Sacrifice: An Economist's View of Ultra – Orthodox Jews*. Cambridge: National bureau of economic research, inc.
- Bystrov, E., and A. Soffer. 2012. *Israel: Demography 2012-2030, on the way to a religious state*. Chaikin Chair in Geostrategy, University of Haifa.
- Chan, S. 2007. Explosive Growth Since 2000 in State's Hasidic Enclaves. *New York Times*. 29.6.2007.
- Cahaner, L., and Y. Mansfeld. 2012. A voyage from religiousness to secularity and back. *Journal of Heritage Studies*, (web version).
- DellaPergola, S. 2002. *World Jewish Population 2002, American Jewish Year Book*. 102, New York. Online, Jewish Agency – Department of Jewish Zionist Education website at: <http://www.jafi.org.il/education/100/concepts/demography/demjpop.html>
- Gonen, A. 1995. *Between City and Suburb*. Aldershot: Avebury.
- Graham, D., and D. Vulkan. 2010. *Synagogue Membership in the United Kingdom in 2010*. The Board of Deputies of British Jews. <http://www.jpr.org.uk/downloads/Synagogue%20membership.pdf>
- Heilman, S. 1992. *Defenders of the Faith*. New York: Schocken.

Hoover, A. 2006. As Hasidic population grows, Jewish politics may shift right. *University of Florida News*, 27.11.2006, <http://news.ufl.edu/2006/11/27/hasidic-jews>

Klin-Oron, A. 2005. *Sun, Sea and Shtreimels – Haredi Vacations in Israel*. A Degree of Master of Arts. The Hebrew University of Jerusalem the Department of Sociology and Anthropology.

Landmarks Preservation Commission. 2003. Williamsburg Houses. 24.6.2003, Designation List 348, LP-2135.

www.nyc.gov/html/lpc/downloads/pdf/reports/willhouse.pdf

Liebman, C. 1965. Orthodoxy in American Jewish life. *American Jewish Year Book*, 21-98.

Mansfeld, Y., and L. Cahaner. 2012. Ultra-Orthodox Jewish Tourism: A Passage out of a Socio-Cultural Bubble to the "Open Space". *Tourism Analysis*, (web version).

Rothenberg, N., S. Tikochinski, N. Leon, and L. Cahaner. 2010. *The Haredim in Israel - Background and Recommendations for a Philanthropic Strategy*. Submitted to the UJA-Federation of New York. By The Van Leer Jerusalem Institute.

Sheskin, I., and A. Dashefsky. 2011. *Jewish Population in the United States, 2010*. Berman Institute University of Connecticut.

Shilhav, Y. 1993. The Emergence of Ultra – Orthodox Neighborhoods in Israeli Urban Centers. In E. Ben-Zadok, *Local Community and Israeli State Policy*, New York: State University of New York Press.

Smith, V. L. 1989. Introduction: The Quest in Guest. *Annals of Tourism Research*, 19(1), 1-17.

Tagliabue, J. 2009. Antwerp's Jewish enclave adjusts. *The New York Times, Europe*, 6.1.2009, www.nytimes.com/2009/01/06/world/europe/06iht-journal.1.19121244.html?_r=1

U.S. Religious Landscape Survey. 2008. Religious Beliefs and Practices: Diverse and Politically Relevant, Pew Forum on Religion & Public Life. Washington, D.C.

religions.pewforum.org/pdf/report2-religious-landscape-study-full.pdf

אתרי אינטרנט:

אתר בנק ישראל (נצפה 2012), www.bankisrael.gov.il

אתר בחדרי חרדים – האתר החרדי הגדול בעולם (נצפה 2011) <http://www.bhol.co.il>

גמילה ממראות אסורים באינטרנט, www.guardyoureyes.org

אתר הייד פארק, מרכז פורומים ישראלי, <http://www.hydepark.co.il>

- אתר הכנסת (נצפה 2012), <http://www.knesset.gov.il>
- אתר המועצה להשכלה גבוהה (נצפה 2011), www.che.org.il
- אתר הפדרציה היהודית הרוסית (נצפה 2011), www.feor.ru/about
- אתר הקהילות היהודיות באירופה (נצפה 2011), www.jewisheurope.org
- הקונגרס היהודי העולמי, www.worldjewishcongress.org/en/communities/show/id/94
- אתר חב"ד (נצפה 2011), [crown jewish community council heights](http://www.chjcc.org/wpsite), www.chjcc.org/wpsite
- אתר חב"ד, Chabad org center, www.chabad.org/centers/default_cdo/aid/118213/jewish
- חינוך מוכר שאינו רשמי, חינוך החרדי (נצפה 2012), משרד החינוך
<http://cms.education.gov.il/educationcms/units/chinuchmukar/odot/dvarmenahel.htm>
- אתר יהדות, עולם היהדות והקבלה www.olam-jew.com
- כיכר השבת האתר החרדי (נצפה 2012), <http://www.kikarhashabat.co.il>
- אתר מכון ירושלים לחקר ישראל www.jiis.org.il
- מצגת שיווק לחרדים בדבר אתר "בחדרי חרדים", www.slideshare.net/bhol/ss-4844408
- אתר משרד התיירות (נצפה 2007) <http://www.tourism.gov.il/GOVheb/Pages/default.aspx>
- אתר משרד התעשייה, המסחר והתעסוקה, בנושא תעסוקת חרדים, 2010.
www.tamas.gov.il/NR/exeres/DD1732DB-65BC-4AED-8616-E1E34B9D864B.htm
- אתר עיתון משפחה (נצפה 2010), www.imishpacha.co.il
- פורום תפוז חרדים הפופולארי, www.tapuz.co.il/tapuzforum/main/forumpage.asp?id=818
- אתר קבוצת גיאוקרטוגרפיה (נצפה 2010) www.geocartography.com
- אתר רוטהנט, קהילת הפורומים של ישראל, <http://rotter.net>

A Life Apart website (view 2011), A brief introduction to Hasidism.
www.pbs.org/alifeapart/intro.html

Citytoplists, (view 2011), Top 100 cities with youngest residents
www.city-data.com/top6.html

De Standaard (view 2011), www.standaard.be

expatica.com belgium (view 2011),

http://www.expatica.com/be/leisure/travel_tourism/jewish-antwerp-11944.html

Jews in America website, Portal to Jewish American History, www.jewsinamerica.org

Kiryas Joel voice website (view 2011), www.kjvoice.com

podunk website (view 2011) Profile for New Square, New York, NY

www.epodunk.com/cgi-bin/genInfo.php?locIndex=1252

The Arda association of religion data report (view 2011), State Membership Report, New York, Denominational Groups, 2000. www.thearda.com/mapsReports/reports/state/36_2000.asp

Township of Lakewood website (view 2011), twp.lakewood.nj.us

worldlingo, Jewish Community of Antwerp (view 2011),

www.worldlingo.com/ma/enwiki/en/Jewish_Community_of_Antwerpen

הספר החרדים בישראל – מרחב, חברה קהילה הוא סקירה כללית על החברה החרדית בעולם כולו ובישראל בפרט. הספר נועד להציג לפני הקורא שזו לו הפעם הראשונה שהוא נפגש עם הנושא תמונה רחבה ככל האפשר על חברה זו. מחברי הספר שואלים ומנסים לענות מיהי אותה אוכלוסייה שמשקלה בחברה הישראלית עולה בהתמדה, ועד כמה יש מקום לדו-קיום בשלום בינה לבין יתר הקבוצות והפגלים החיים בישראל בשנת 2012.

ד"ר לי כהנר היא גאוגרפית חברתית העוסקת בחקר סוגיות הקשורות במרחב החרדי. היא מרצה במכללה האקדמית לחינוך אורנים בחוג לגאוגרפיה ולימודי סביבה, ומלמדת בחוג לגאוגרפיה ולימודי סביבה באוניברסיטת חיפה.

ניקולא יוזגוף-אורבך הוא דוקטורנט בחוג לגאוגרפיה ולימודי סביבה באוניברסיטת חיפה. הוא מלמד בחוג לספרות, מוזיקה ואמנות ובחוג למדעי ההתנהגות במכללת צפת וכן בחוג לגאוגרפיה ולימודי סביבה באוניברסיטת חיפה.

פרופ' ארנון סופר, ראש קתדרת חייקין לגאואסטרטגיה באוניברסיטת חיפה, מלמד בחוג לגאוגרפיה ולימודי סביבה באוניברסיטת חיפה ובמכללה לביטחון לאומי. פרופ' סופר חוקר שנים רבות את התמורות הדמוגרפיות-גאוגרפיות בישראל ובחברה הישראלית.

9 789657 437346